3 1761 07017721 7

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ПИСАННЯ

Presented to the

LIBRARY *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

from

the Library of

STEPAN I. KYLYMNYK

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/pysannia02lepk

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ПИСАННЯ

ТОМ II

ПРОЗА

Київ-Ляйпціг
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
КОЛОМИЯ
Галицька Накладня.
WINNIPEG MAN.
Ukrainian Publishing.

LIBRARY
JAN 09 2009
UNIVERSITY OF TO

Типографія Шпамера въ Лейпцигѣ

КИДАЮ СЛОВА.

Відбився я від вас і ви мене забули.

А життя наложило ярмо на карк і казало орати.

Орю.

Кладуться скиби чорні та глибокі, довгі, . . . предовгі. А під цими скибами мої сили, моя молодість, моє всьо.

Так день за днем.

І тільки в тиху ніч, як місто всне і як клопоти задрімають, відчиняю вікно та дивлюся на схід.

Дивлюся і слухаю.

Та око моє паде в пітьму просторів, а думка кане в сутолоку подій.

Так минають години, поки око не пічне в пітьмі читати, а думка до заколоту не звикне.

Тоді чую якийсь гамір великий, якийсь далекий шум і рев, наче повінь іде . . . .

Бийте в дзвін, бийте в дзвін на трівогу, щоб збудився малий і великий, щоб до праці метнувся усякий, щоб не було на ратунок пізно, — бийте в дзвін, бийте в дзвін, на трівогу!

Гать будуйте кріпку і високу, щоб нас море грізне не залляло, щоби ми у багні не застрягли, та щоб внуки дідів не прокляли, що не вміли краю боронити; — гать будуйте кріпку і високу! . . .

Чую гам, і шум і рев скаженний.

— — — — — — — — — — — — — — —

І я на тую гать кидаю свою пайку, дрібні слова.

«Бувае слово від діла важкійше, бувае діло доброго слова не варте».

Кидаю пайку на гать, най кріпиться, най росте високо!

А кидаючи, не знаю, де впадуть і де ляжсуть ці слова, що кину.

Чи як камінь на споді, в основі, як те вапно, що споює каміння, чи як земля, що греблю накриває?

Хоч не знаю — кидаю з-далека.

Бо може від цих слів, як від каміння: відібється яка ворожа филя і покотиться назад у море з шумом? . . .

Може, як вапно мур скріпляє, так вони скріплятимуть каміння, що лежить в основах, гень, на споді . . .

А може на них, як на землі, верх греблі, виросте трава, зацвітуть квіти і вкориниться тіниста липа, або висока, вистрілить тополя . . .

І може колись, у тіні цеї липи, гратимуться безтурботні діти, як ті легкі хмарки на блакиті.

Або колись, (коли, хто може знати?), на струнку тополю гляне хлопець умний, або дівчина вродлива коло його, і гадки їх полинуть високо, наче віти отсеї тополі . . .

А з-далека шумітиме море, в береги скалисті вперте, переможене, приборкане, безпечне.

— — — — — — — — — — — — — —

Гать будуйте! — кріпку і високу!

Краків 1910.

(Друковано 1. І. 1911 в Чернівцях, у збірці «Кидаю слова».)

ІВАН МЕДВІДЬ.

То було таке тихе, галицьке село... Лежало у провалі, між двома горами, як у Бога за пазухою. Серединою провалу плив потічок, понад потічком, по однім боці росли головаті верби, а по другім бігла доріжка. Як хто їхав із водою, то здавалося, що доріжка переганяється з річкою, а як проти води, то здавалося, що вони погнівалися тай розійшлися одно в гору, а друге в долину.

За потічком стояли хати.

Як піший хотів дістатися до котрої з них, то підкочував штани, купав ноги по коліна, перелазив пліт, або відчиняв ворота і — гаразд. Як їхав возом, то злазив, брав худобу за поводи і переїздив річку. Коли вже був на другім боці то любувався, що ноги у худоби і колеса в возі такі чисті.

Той потічок, то була правдива благодать. У ньому і гуси плавали і худоба пила і люди спрагу гасили — всьо. Велика була вигода. Весною він виливав; наводнював подвірря, топив поросята в хлівці, а уступаючи лишав такий товстий намул, що бураки росли, як колоди.

Раз той потічок занадто розгулявся; забрав кілька хлівів і одну хату, а в тій хаті — бабу. Але баба була стара і без того була би незадовго вмерла.

В тім селі був двір. Як би всі хати хлопські зібрав до купи, то може булоб тільки місця, що в тім старосвіцькім будинку. Стояв він собі посеред великого

саду і тільки зимою крізь обезлистнене гілля дерев дивився, як мерзли маленькі, хлопські хати.

В тім дворі жив пан в окулярах і пані з вічним кашлем. Обоє дуже старенькі. Зимою давали гроші на відробок, а літом мали дешевого робітника — і всьо було в порядку. Ні пан і пані, ні плата за роботу не змінялися від непамятних часів. Держалися худі і маленькі.

В селі не було школи. Лиш під зиму приходив якийсь панок і вчив цікавійших дітий. За те давали йому їду і мешкання. Через зиму вивчив декого пізнавати »літери« і писати »лумера«. З весною забирався з села, діти забували, що в зимі навчилися і всьо лишалося, як перше.

На кінці села стояла коршма, по дворі найбільший будинок, найбруднійший і найгірше обдертий. В коршмі був орендар, тютюн і горівка. Туди йшли хлопські гроші і здоровля. Звідти розходилися по селі співи пяних і крики посварених.

На другім кінці, на досить високім горбку, стояла церква. Колись, кажуть, докола тої церкви росли такі ліси, що як туди пішла худоба, то тижнями не можна було її відшукати. Говорять старі люди, що ту церкву будували ще тоді, як на нас нападали Татари і тому її в такім безпечнім місці поставили. Що кілька літ направляла громада церкву і тому вона з верха була така покривлена і сороката.

Як було з далека дивитися на церкву і на обідрані, поперекривлювані хати, то здавалося, що гурма дідів вийшла з дому божого і сунеться з торбами оден за другим понад річку, до коршми, підпираючися вербами, як палицями.

В селі був також піп. Старий, як найстарші господарі. Сповідав, вінчав, хрестив — усьо. Люди його любили, а він людий. Бувало каже: не слухайте, люди, нікого, тільки мене, а буде вам добре на світі. Жийте,

як ваші батьки. Не дивіться на другі села, що заводять у себе Бог знає що. То всьо злі люди вигадали на вашу згубу.

Люди слухали панотця і в селі був спокій. Та ще був у тім селі млин, що вічно гудів і війт, що все кричав, ніби порядки робив. Той війт був також, лихий зна, від кількох літ. Нікому на гадку не прийшло вибрати другого війта, коли той є. І ціла рада також.

До того села вела лиш одна дорога. І виїзду з нього, здавалося, не було ніякого. Тому не переїздив туди ніхто, хіба на празник які гості до попа, або до двора на іменини. До хлопів приходив екзекутор.

Як хто перший раз приїхав до того села, то здавалося йому, що тут уже конець світа.

* *
*

В тім селі жив Іван Медвідь, такий собі хлоп, як инъші, тільки що кулявий на одну ногу, сильно старий і лисий, як коліно. Та ще не дочував Медвідь на одно ухо, а як мав бути дощ, то на оба мало що чув Ходячий барометер. Був Медвідь ні мудрий, ні дурний. Дурний не був, бо світа не мало звидів, на війні бився, умів читати і щоби з ким, то розмовився; всякі мови знав. А мудрий не був, бо нікому нічого не пропустив і чи то з двором, чи з попом, чи з урядом, з кожним хотів справу виграти. Колись був Медвідь господар на цілу губу; мав гарну хату, кілька морґів поля, сіножатку, але на ті права та на процеси йшло одно за другим. »Та що ви, сусідо, доброго робите — говорили йому люди, — та на що ви починаєте собі з панами? Знаєте: свій за своїм тягне.«

»Я такий чоловік, як і инъші — відповідав Медвідь — а правда одна на світі. О, дивіть! — тут показував

на ногу. — Я за що її втратив? За те, щоби хлоп був також чоловіком.«

Люди дивилися то на Медведя, то на його відтяту по коліно ногу і ніяк не могли зрозуміти, що вона має до хлопського права. От, дурніє Медвідь на старість, думали собі. Бо деж хто видів вигадувати якісь казети та читальні та перевертати громаду до гори дном. Стількі літа жили люди в спокою і було добре, а він усе щось нового вигадує. »Ви люди, не вибірайте пана та писаря на виборця, бо вони дадуть голос на такого посла, що понакладає на вас нові тягарі« — каже бувало. А люди головами кивають тай так собі думають: »Може тебе вибрати, що? Не виділи такого мудрагеля.«

А як прийшли вибори то знов виборцями вийшов писар і пан, тілько що пан був уже старий, не хотів їхати до міста і казав, щоби нарід голосував на його гуменного. Нарід голосував на гуменного і було добре. А пан як довідався, що Медвідь не казав його вибірати, то скликав своїх слуг і наказав їм остро, щоби пильно дбали, аби Медведеві ані патичка сухого з ліса не пропустили, щоби його худоба навіть ногою на панську стерню не ступила, бо він бунтар. І до міста доніс пан, що має в селі такого чоловіка, що громаду бунтує та просив, щоби на нього жандарми мали око. Ну, тай попався Медвідь на око. Як би так на другого, то давно здурів би, або пішов би до двора, поцілував би пана гарно в руку і обіцяв би, що вже більше не буде міщатися не до свого діла. А він ні. »Я своє право знаю і мені вони нічого не зроблять — каже бувало. — Я тілько жалую, що в такім дурнім селі сиджу та людий до доброго не можу намовити. Таку вже мені Пан Біг долю придумав.«

Пити не пив, але як при оказії зійдеться з людьми, як випє яку чарку, як зачне говорити, то варт було послухати.

»Люди — каже, мало не плаче — таж я вам не

чужий, люди! Таж я вам злого не хочу. Послухайте мене, заведіть у себе нові порядки, бо зійдемо на нінащо. Цілий світ йде на перед. Чи пани, чи Жиди, чи хто йно дихне, учиться і мудріє, а ви все такі дурні, як були. Деж то може бути добре!«

Аж йому очі світяться, аж кулею зі злости стукає, так хотів би нарід переконати. А люди слухають і нічого. »Говори собі — кажуть. — Нові порядки, новий клопіт. А нам нащо того? Ще з міста комісія приїде, або податки які понакладають, або до криміналу людий запакують, як по иньших селах переказують, о-о ми не дурні!«

А Медведя аж нема. Так вибрав би нову раду громадську, так заложив би читальню, склеп, шпіхлір — та чи одно зробив би Медвідь, але щож коли в цілім селі нема ані одної душі, ані одного чоловіка в цілім селі не знайде, що зрозумів би його і згодився на його роботу. Дивиться Медвідь на тих парубчаків, що то таке бутне ходить тай думає собі: »Може з них що доброго вийде, може в войську розуму наберуться так, як я?« Але де там! Поженеться то, стане господарювати і диви — таке дурне, як иньші. І Медвідь знов стоїть сам оден, як дуб посеред зрубу. Навіть власна жінка тай діти і ті його не знають і ті йому не вірять. В очи жадне, ані словом не писне, бо боїться, але поза плечі то всяке виговорюють.

»Татуньо не знати нощо на віча ходять, татуньо гроші на книжки викидають, татуньо те, татуньо це.« Чи то йому мило хоч би з других уст таке почути.

»Прийде час, що й вони провидять та йно шкода, що той час не приходить скорше« — думав Медвідь, дивлячись, як діти ходили не знаючи письма, як старі сновигали між хатою і коршмою не відаючи світа божого, як село заливала весною вода, а зимою нужда і як воно потапало в темряві та в горю.

І звільна між селом і ним робився зимний, чим раз

грубший мур. Через той мур дивився Медвідь на село з жалем та з гнівом, а село дивилося на нього, як на старого, здитинілого дивака. А літа йшли...

* *
*

Постарівся Медвідь та знемощів до останка. Вже йому не вільно тепер кого будь прозивати: мулом, забитою палкою, то як там; уже тепер Медведя ніхто не боїться.

Ходить він сумний та мовчаливий; всі йому чужі і він для всіх чужий, як би з иньшого краю на старі літа приїхав. Стане, бувало, серед села, подивиться на бідні хати, покиває головою тай бубонить: »Пожалься Боже! Пожалься Боже!« Найгірше йому з ґазетою. Давнійше що неділі ходив собі на почту і відбірав. Тепер не годен. А громада післанця ніби то тримає, але той післанець ніколи не ходить і почту хто хоче той бере. Раз учитель, раз піп, раз двір. Мало коли видить ґазету старий Медвідь, а тут чути, Москаль із Японцем воює, гень, далеко на сході. Рад би Медвідь знати, хто кого бє, як та війна виглядає, чим скінчиться. »Ані капля людської крови на дурно не упаде. Із тої війни мусить бути якийсь пожиток« — думає зітхаючи старий. »Але який?«

Раз якось під неділю прийшла до села страшна вістка. Японець побив Москаля і йде ніби на нашого, щоби панщину привернути. Від останньої хороби не було в селі такого страху, як тепер. Жінки дивилися на чоловіків, а мами на синів, як на щось таке, що має стратитися. Навіть дітп перестали пустувати та питалися бабок і дідів, що таке панщина. А діди не хотіли говорити. »Не згадуйте, дітоньки, казали, не викликуйте вовка з ліса.«

Як раз тоді випали в сусідстві хрестини і старий Медвідь пішов.

На хрестинах, як звісно, без горівки не обійдеться; треба, як той казав, дитину гідно охрестити. А бабам, як самі знаєте, не багато й треба. Випє по одній, по другій, тай уже пропала. Чоловіки, як кинуть собі, то набірають охоти; деякий такий гострий, що то ну! а баба, як покушає горівки, то мякне; зараз її такий туск бере, що мусить плакати. Також і на тих хрестинах; як випили по чарці, як згадали війну, то такого плачу наробили, що хоч із хати тікай. »А що я бідна буду робити! А на кого він мене лишить! А я така, а я сяка!« — аж уха болять слухати.

Котрийсь із ґаздів каже: »Якось воно буде. Якось воно Пан Біг дасть.«

А другий доповідає: »На війні всі не гинуть. Трохи народу прорідне, то більше місця стане.«

А баби ще гірше в крик.

То знов котрийсь відзивається: »Або то зле мати таку жовту книжочку і від цісаря гроші фасувати. То так, як би урядник який.« Баби, почувши про гроші, тихнуть, але як пригадають собі тих із книжечками, без рук, або без ніг, то ще гіршій лемент підносять.

»А то дурні баби, — каже присяжний. — Та чого ви плачете? Поки наш старий жиє, то війни не буде. Я вам кажу.«

Баби знов тихнуть, але за хвилину, як подивляться на чоловіків та на сінів і погадають собі, що їх покличуть на війну і повбивають, що вони без рук, без ніг, або без голов лежатимуть на полі, звірам та птиці на поживу, то такий їх жаль бере, що аж головами товчуть. »Ой, ой, ой! Надоньку нещасливий.«

»Цитьте, жінки! — обзивається котрийсь із молодших ґаздів. — Цитьте, бо то не ви за нами, а ми за вами маємо плакати. Тепер таке право вийшло, що баби підуть воювати.«

»Ой ціло!«

»Та не ціло, але дадуть вам кочерги тай коромесла і — гайда!«

»З такою гармією то щеб і наш Медвідь пішли воювати.«

»Я своє відвоював — відповідає Медвідь, — але вас треба би трохи післати. Може би вас кулі продрухали з того сну, може би вам від блиску баґнетів стало в головах яснійше.«

»А дивіть! Старенький ще свого не забули.«

»Може би так читальню?«

»Або склеп?«

»Або касу?«

Кожний що иньшого пригадував насмішливо, а старого як би хто ножами шпигав.

»Сороміться! Десь иньші люди, як люди, а ви як нерозумна звірина; не знаєте нащо вас Бог сотворив і чого вам треба. От їсьте, спите, родитеся, умираєте, тай то ціла ваша робота.«

»Казанє« — почали доповідати люди.

»Не казанє, а чиста правда. Як би я так міг, то я вигнав би вас як худобу на заріз, там де кулі літають і де блискають баґнети. Та може би там половина з вас лишилася на місці, а друга може би хоч трохи помудріла.«

»Та ніби як?« — питався дехто.

»А так, щоб ви пізнали, що як тут, у тім багні будете так тихо довше сидіти, то зігниєте до решти. Нужда вас з'їсть, дурнота згризе вас, як сніть гризе зерно.«

»Еле, ле! Та бо ви говоріть яснійше, бо ми такої мудрої бесіди не розуміємо« — почали його на сміх брати.

»Не розумієте? То я скажу вам яснійше. Ось дивіться! — (Тут так підніс свою милицю, щоби всі бачили, а потім ударив нею до землі, аж хата задріжала.) — Як

би не Кеніґрец та не та куля, то хто зна, чи ваші плечі й до нині не поров би гайдук нагайками... Зрозуміли?«

Хвилину ждав на відповідь, але не відповів ніхто. Дехто відкашельнув, дехто плюнув, та ані одно насміш-ливе слово не вилетіло з уст. Медвідь глянув по лицях мужиків, але не знайшов на них того, чого чекав — зрозуміння. Зітхнув, піднявся з місця і вийшов.

За ним пішов луск його деревляної ноги.

В хаті кружляла дальше горівка і дальше говорили про те, що Японець йде панщину заводити і баби плакали дальше за мужами і синами, як би їх справді не мали більше побачити.

* *
*

Як коли старого Медведя дурнота людська довела до розпуки, то він утікав на поле.

Там знав кожну комашку, кожну стебелинку, і присяг би, що й вони його знають.

»О, диви, диви, яку запруту тащить на гніздо! — говорив, дивлячись на муравлисько. — Тащи, небоже, тащи, бо ніхто за тебе не занесе.« І з щирою, старечою усміш-кою торкав справді велику тріску, яку муравель силкувався занести до своєї крутої будівлі.

То знов дивлячися, як птаха утікала перед ястру-бом, кричав: »Не дайся, небого, не дайся! Він туди, а ти сюди, він туди, а ти сюди! А видиш! І не зробив тобі нічого. Ану, як би ти так стала і здалася на його ласку...«

Багато бачив старий Медвідь, а все щось нового добачив...

По вчорайшій розмові зробилося йому дуже прикро. Коби хоч на старости літ видів, що той нарід мудріє, що він собі раду дасть у світі; щоби надія, що все ж

колись і тут, в його рідним селі інакше буде. Таж стільки наговорився, стільки свого серця наїв, таї надаремно...?

Не всидів Медвідь у хаті. Тісно тут було для нього і сумно. »Піду в поле, подивлюся, як озимина вийшла. І так нині неділя.«

Взяв капелюх, палицю, поправив милицю і пішов. На полі дігнали його внуки. »Дідусю, дідусю! Ми підемо з тобою.«

Медвідь не відзивався.

»Не жени так, дідусю, бо ми ще малі, не наспіємо!«

Старий не слухав.

Жаль гонив його з села. Був би на тій одній нозі біг кудись далеко, на схід сонця. По дорозі кликав би людий, щоби вилізали з своїх нор та ішли на стрічу волі. Був би ще другу ногу дав собі відрубати, або відстрілити, аби хоч перед смертю узріти її.

Весняний вітер розвівав його поли і дмухав силою та здоровлєм у лице. З землі йшла свіжість і охота. Підсихало болото, вияснювалося небо, розцвіталися квітки... Гей! Боже!

На роздорожжу, між липами стояв панщизняний хрест. Старий ніколи не минав його, щоби не зняти капелюха та не подумати хвилину. І тепер став.

Липи розвивалися звільна. Як із золота блищали їх нові здорові паростн. Деревляний хрест почорнів трохи і перехилився. »Треба його підновити, — подумав старий — конечно треба.« Під хрестом була мурава, густа і зелена. Волею пахло від неї.

»Дідусю, дідусю! Ми собі зробимо вінок.«

»А з чогож ви зробите, діти, коли ще нема зілля?«

»Чому нема! Чекай, ми тобі покажемо, які гарні квітки позацвітали.«

»Добре, збірайте діти.«

Діти побігли, як безжурні птахи, а старий дивля-

чися за ними, думав: »Чи і з них будуть такі туподумні хлібороби, така покірна, робуча худобина? Не дай Боже!«

»А диви, дідусю, які квітки« — тішилися діти показуючи повні пригорщі білих первоквітів, повиряваних разом із листєм та з травою. — »Поможи нам сплести вінок, дідусю.«

»Та який з того вінок? Та того і затикатися нема чим.«

Але поміг і невеличкий вінок був скоро готовий.

»А тепер, дідусю, — мовив старший хлопчина — підсади мене, я його повішу на хрест.«

Старий підніс мовчки дитину і з радістю дивився, як воно тим першим невибагливим вінком пільних квітів прибірало символ волі. А як спускав дитину на землю і як її тепле лице доторкнулося його старечого обличчя, то мимохіть устами завис на гладенькім чолі, поцілував і без сліду звичайної своєї гіркости бубонів: »Так діти, так, ви гарно зробили... Не будьте такі, як ті там у долині. Будьте инъші. О! Чуєте яким здоровим, кріпким вітром зі сходу сонця віє? Не відвертайте лиця, не бійтеся. То йде воля... Вона прийде, діти. Вона прийде, хоч би таких забитих сіл, як наше були навіть цілі сотки... Прийдіть тогди, діти, на мій гріб, і положіть на ньому такий вінок, як той. Най знаю, що у вас весна. Най знаю.«

І гладив їх по русявих головках і тулив до груди.

А діти дивувалися, чуючи як острий голос діда лагіднів нараз та робився мягкий, як льняне повісмо. І з дива не могли вийти діти, побачивши в його звичайно грізних очах, першу слезу.

НАД СТАВОМ.

Ще сонце й не гадало сходити, як Матвій встав. На помацки підійшов до вікна і виглянув на двір.

— Пора йти! промовив. — Заки сонце зійде, буду над ставом. Будний[1]) ще спить і не зараз встане. Бодай йому заплющило на віки! Побив мене колисьту... і за що? За оттакого линця. (Він показав на руку.) Тьфу, Нехрист поганий!

По тім короткім монольоґу відступився від вікна і знов майже на помацки доліз до постелі.

— Марино!

— Га-а?

— Я йду!

— Йде-еш?

— А зладь обід, бо їсти схочу.

— Ну-ну, я зладжу... А вважай, Матвію, на того будного. Він мабуть дибас на тебе...

— Вже я йому — відповів Матвій, — затискаючи здоровий кулак і вийшов з хати.

На дворі стало сіріти. Молодий ранок вихоплювався з по-за виднокруга і легенько здирав із небосклону темну опону ночі. Він гасив зорі, будив птахи і цвітам очи обмивав росою.

— Господи допоможи! — промовив Матвій і закинув фатку на плечі.

Йшов тихо пустою улицею, поміж двома рядами се-

---

[1]) Будник — ставничий.

лянських загород; минав придорожні хрести й фіґури, здіймаючи побожно шапку, перейшов і міст біля млина, що на нім, як люди кажуть, щось страшить і вийшов із села.

Матвій знав, що будний спить; він поклав би й ринського, що будний не встане перед сходом сонця, а все таки, чим близше було до ставу, тим тихше ступав, а на греблі з його чималих ніг зробилися майже котячі лапи. Тихо перекрався через виднійші місця, аж зник у прибережних шуварах і лозах.

Став був великий. По середині плесо чистої води вилискувалося, як скляна тафля і відбивало в собі останні звізди на небі і місяць, що блід зі страху перед сонцем, і хмари ранні рожеві, що піднімалися легенько з виднокруга та розбігалися по цілім небозводі, немов приготовляючи дорогу перед походом ясного сонця.

В лісі, що ріс над берегом ставу і раз-у-раз приглядався у ставі, а деколи й купав свої голови кудряві в його водиці — було тихо. Деколи яка поранна птиця перелетить понад верхівля дерев, деколи серна стрибне в гущавінь, перебираючись до жерельної води, деколи листок зашелестить і впаде — і знов тихо.

— Чуєш? — промовив Матвій, надставляючи уха — о! о! як плюскає проклята! Се плітка грає... А отсе щупак ударив собою, аж бризки пішли по воді... о! о! —

Й справді! Серед ранньої тиші чути будо, як плюскалися риби, і видно було, як по кожній з них лишалися водяні кружала, які ширшали та щиршали, поки не розплилися у легеньких филях.

Матвій прийшов на своє місце. Була се дуплава й похила верба, що лиш коріннєм держалася землі, а ціла звисала на воду. На неї сів Матвій, як на коня, і одною рукою держачи фатку на рамени, а другою підпираючися, посував себе так довго, аж доліз до голови. (Головою у верби зовуть, як звісно, те місце, де кінчиться пень гладкий, а починається галуззя.) Тут уса-

довився Матвій, як у коши і, баламкаючи ногами, закинув фатку.

Тимчасом сонце викотилось, як розжарена куля і воду в ставі закрасило золотом і кровю. Десь і птахи озвалися гуртом і заспівали разом, мов той нарід в церкві. І риби громадами підбігали під верх витати молоду днину, — та не одна з них відпокутувала свою цікавість, опинившися в Матвієвій торбі, що для риб була справдішним гробом. Звідси для них одна лишень дорога — на жидівську стільницю...

Та в міру того, як отся погана торба ставала повнійшою, на серці у Матвія чинилося якось то красше. Він уже заздалегідь обчислював гроші за нинішню ловлю. І не так то грішми тішився Матвій, як тими двома келішками горівки, що їх у додатку до гроший сподівався дістати за рибу від Рухлі. Гроші — от звичайно гроші! Купиш соли, сірників, та камфіни, тай уже по грошах! А горівка — то таки річ не глупа. І гріє і веселить, і сили додає — просто чарує... І як то в бісового батька не ловити риби? І гроші возьмеш, і горівки напєшся, тай праця не така важка... От який той будний не мудрий! Не позваляє ловити рибу! А хиба-ж воно можна? Мати фатку і став під боком тай Рухлю в сусідстві — і не піти на рибу? Де-ж таки! А врешті, що там йому на тім залежить, тому проклятому будникови? Та-ж пан не збідніє через ту рибу, що Матвій собі зловить, та віднесе до Рухлі... У нього стільки поля, стільки хліба, стільки мастку, що Господи! Що у нього риба? Ну, а таки, Богом та правдою, риба не панська річ. Таже, він її не годує і води не виробляє, як у ґоральні горівку. Де-ж там! Воду зсилає Господь із неба, з дощами, і випускає її з землі святої... Тому то й вода, а в воді риба не належить ні до пана, ні до Івана, а є власність усіх людий, так як сонце, як місяць і як той воздух, що ним дихають люди...

Потонувши в таких — на його погляд — справедливих думках, Матвій і не счувся, як у лісі затріщало сухе галуззя, і, як кількох людий, уоружених ломаками, появилося на берегу ставу. На переді йшов будний..

Був се хлоп сильної будови тіла, з лицем як у двірської собаки, котра і ночи не доспить і по хребті дістане, а панського добра допильнує.

—— А ти знов тут! — зверещав будний до Матвія, — злази сюди, пташку! Чуєш?

Матвій узрівши будника, став як стіна блідий, але йти і не гадав.

— Чи я по тебе йти маю? — крикнув будний, вививаючи ломакою по воздусі.

— Стрібуй! — відповів холодно-кровно Матвій, прибираючи оборонну поставу.

— Гей! хлопці! здійміть його звідтам як грушку! — крикнув будний, пускаючися лізти на вербу.

За будним полізли иньші, та заледви вчіпилися похилого пня, нараз щось затріщало, відтак шум, крик, плюск води і кількоро людий враз з підорваною вербою провалилося в воду.

Перший видістався з води Матвій. Він стрінав кілька раз своєю кудрявою головою і вода потекла з ух і рота, та цюрком пустилася з волосся по лиці. Та не було як просушуватись. Осудивши своє не надто корисне положення і роздивившись сяк-так у ньому, він з'ймив повалену вербу, і придержуючись її одною рукою, відбив на кільканайцять метрів від берега — на став. Другою рукою держав перевішену через плечі торбу, з якої половина рибок повтікала на волю.

Будний на силу видрапався на беріг. Вода стікала з нього та траву, як із собаки. Він трясся цілий від зимна і зі злости. Його помічники бовталися в трощі і сітовинню.

— Не вилазіть! — кричав до них будний.

— Ловіть його! Хто зловить, дістане на могорич... Ловіть скорше, бо втікне!

І справді, Матвій щасливо виліз на вербу і веслуючи ногами, став посуватися на середину ставу.

Тоді будному прийшла до голови нова, щаслива гадка. Він підбіг кілька кроків від води на беріг і підняв із землі камінь.

— Хлопці! до мене! — крикнув метаючи каменем у Матвія. Хлопці справді вилізли на беріг і град каміння посипався на Матвія.

А він тимчасом припав грудьми і головою до колоди і звільна плив на середину ставу. Каміння минало його щасливо, лише вода оббризкувала його зі всіх сторін, за кожним разом, як камінь падав біля нього в воду. Матвій став мовити отченаш, а в душі розмишляв над тим, що риба його пропала і двох келішків горівки не буде.

— Беріть меньші! — верещав будний, — бо більші не доходять, і ціляйте! Хто вцілить, дістане на могорич!

Град каміниів посипався в друге.

Плюск води, легенький крик... ще кілька камінців від берега і... тихо.

— Досить! закомандував будний. — А тепер ходіть до пана.

Але хлопці не йшли. Вони дивилися як Матвієва розбита голова, то вирипала з води, то потопала. Аж і потонула на віки.

— — — — — — — — — — — —

На середині ставу гойдалася самітна колода, оббризкана кровю. Перед хвилиною сколочена вода, вернула знов до давного спокою і відбивала в своїм чистім зеркалі синє блакитне небо і кілька хмар білих погід-

них, і сонце ясне, горяче, що з гори заглядало цікаво в воду.

* * *

А дома тимчасом чекав на Матвія готовий обід і діти вибігали аж за ворота дивитися, чи не несе їх тато рибу.

ГУСІЙ.

Збудили його рано, разом зі сходом сонця. Від матері дістав спорий шматок хліба, на плечі закинув вереньку і пігнав гуси. Не багато їх було. Стара глива гуска і двоє маленьких, зелених гусенят. На його щастя цього́ року не вилізло більше. Глива була дуже поважна і спокійна, словом, — чесна гуска. За те гусята не вдались у свою маму. То ставали, то вертали домів, то сходили з дороги. Вона гнівалася на них, спочала, а навіть лопотала крильми. Гринько не мішався до них. У загалі він не знав, на що його так рано будять і на таке зимно висилають у поле, коли глива й без нього потрафила би піти, попасти себе і гусят і вернути до хати.

— Правда глива? — спитав зовсім поважно. Але глива мовчала.

— Правда глива? — повторив голоснійше і цвігнув її батіжком. Глива злопотіла крильми, покрутила своєю довгою шиєю і закричала: Ґе, ґе, ґе!

— А видиш, дурна гуска! — відповів Гринько і вже не питався більше, бо хотів спати. Він умів йти і спати. Замикав очі, підтягав вереньку аж на голову і уявляв собі, що спить. Ноги тимчасом дріботали по зимнім, весняним болоті і приносили його над брід. Тут він підводів повіки і будився. Був певний що виспався і спати не хоче.

Бродом називали річку, що в тім місці заледви слизила по брудним, болотнистім ложу. Береги мала на метер високі, вкриті муравою. За бродом було лишень

кілька хат, що відскочили від села, а там ліс, поле і знову поле.

Глива з криком пустилася до броду, гусенята покотилися за нею. Гринунью став над берегом. Був мало що більший від гливої, подібний до великої груди землі; сірий, мовчаливий, неповоротливий. Лишень очі світилися йому, як два великі вуглі. Тай тільки його, що тії очі, очі тай живіт надутий, як тарабан.

Став він, тай подивився докола. Сіро було, сіро й непривітно. Весна якось спізнилася. По болотах ходили голодні, збіджені бузьки, по корчах сумно відзивалися птахи. За скоро прилетіли. Гринуневі жаль стало тих птахів і він хотів їм кинути хліба. Але не йшли до нього, тому їв сам.

Хліб був чорний, разовий, з муки, меленої на жорнах. Часто-густо між зуби попадався вістяк, а навіть і камінець дрібний, але Гринуньо не зважав на те. Навіть не погадав, що може бути красший, питльований книш, або колач. Де йому про це думати! Колись давнійше приносили йому мамуня з гостини, або з міста булку, чи бублика. Але то колись. Теперь маленькій Маруні приносять і то рідко. Чогось тепер білого хліба не видати, лише чорний, чим раз чорнійший.

З'їв, який був, останок кинув між гуси і сів на беріг. Але на бе́регу дув дуже вітер, тому зсунувся низше.

Теперь лишень у чоло йому дуло і стару, татуневу шапку підносило. Насунув її аж на очі, веренькою обтулився, а ноги взяв під себе. Почув зимно, але це не трівало довго. Чи він землю розігрів, чи земля його, досить що якось робилося немов теплійше: в груди, в руки. Про ноги він не дбав. Були вони у нього, як два приправлені патики. Тонкі, чорні, з великими пороздзявлюваними пальцями, з грубою шкірою на підошві; більше подібні до пташачихъ нігтів, ніж до ніг людини. Ходив він ними так само добре по гострім ка-

мінню, як по шовковій траві, по горячім піску, як по холоднім болоті; навіть стерня у жниво не робила йому ніякого болю.

Скулився і думав. Думав про те, як довго він гонить ці гуси, та як довго буде гонити. Хотів навіть числити, але вмів лишень до пять і не знав добре, чи вівторок приходить по середі, чи середа по вівтірку. Тай що тут багато числити? Гонить від свят, а буде гонити доти, доки Маруня не підросте. А Маруня чогось ані руш не хоче рости. Мудра нівроку! Та все таки колись вона мусить підрости, а тоді він накине на неї вереньку, а сам піде до иньшої роботи. А може до школи ходитиме?.. Таки так; трохи буде яку иньшу роботу робити, а трохи буде ходити до школи... Що таке школа, — Гринуньо не знав. Видів її лиш із верха, а в середині ніколи не був. З верха нічого собі. Привітненька. І дзвінок має. Боже милий! яка то десь розкіш дзвонити! Але де йому про це думати? То лишень старшим школярям позваляють деколи пан навчитель дзвонити, тай то лиш тоді, як сторожа Стаха пішлють із школи. В школі тій, як чути, часом бють, кажуть клячати, руки в гору держати. То Гринуневі не дуже подобалось. На бійку він не був ласий. І без школи всі його били... Овва! Хай бють. Або то його болить? Колись боліло, а тепер ні. Лишень мамуня якосьтут, як збив поливану мищину, як штовхнули його в бік, то таки почув. І до нині чує...

Та най там. Підросте Маруня, інакше буде. Але коли вона підросте, коли то буде?

Тут Гринуньо аж задумався і не знав, чого йому страшно стало. Немов у перше почув те їдке зимно, ту самоту тиху, всю свою нужду. Та зараз і погадав собі: — Чого боятись? Та-ж то день! Ще трохи тай прийду до дому, мамуня насиплять у миску борщу і мятої бульби, потім спати, а завтра знов ложене гуси отут, на те саме місце, над брід. Глинув і той брід

прийшов йому так, якби його не мав ніколи видіти, ніколи. І Гринуневі стало жаль.

Та почуття жалю не трівало довго, уступило місце почуттю болю.

Гринуня не раз боліло, але не так, як у ту хвилину. Його здавило під грудьми так, якби йому хто руку тамки всунув і вхопив, що там є, і держав, і давив. А тут його страх якийсь невідомий обхопив, страшенний страх. — Може болячка?

»Болячка« в уяві Гринуня, то було щось найстрашнійше, що лишень може бути. Навіть смерти він не боявся.

Що смерть! Худа, як Стецева Палагна, з вищіреними зубами, з ясною косою. Ходить собі і косить. Прийде до чоловіка, шах, тай спокій. Він видів ту смерть під церквою на образі, а Стецева Палагна то таки недалеко від них мешкає. Нема чого боятися.

Але »болячка«, о, то погане!

Зелена як ропуха, з качачим писком, із котячими очима. Дуже погана. Одна Горпина ворожбитка вміє її виганяти з середини. — Лиши мене, — проситься болячка. Десяте твоє покоління омінати буду, тілько лиши. —

А Горпина своє: вилази та вилази! І часом вона вилізе, а часом ні. Є така що вилізе, а є така, що ні.

З їх Гилька то таки не хотіла, хоч який був, корець пшениці брав; а »вона« його взяла.

Гринуньо тямить. То було тамтого року, на весну, в орання. Захорував Гилько, покликали Горпину, поклали його на вослін посеред хати і — виходи! То дуже смішно було.

Гилько кричав, а Горпина його місила, як тісто в діжі. Він видирався, його тримали, він іще дужше видирався, його ще дужше держали, Горпина ще гірше місила, вже не руками, але колінами, а він іще гірше кричав. А далі, перестав, посинів і захарчав. Тоді Гри-

нуневі зробилося страшно. Він утік із хати в город і від тої пори боїться »болячки«.

А на завтра було по Гилькові...

Чи не болячка?

Він почув, що його зуби дзвонять, руки і ноги трясуться, а голова ходором ходить. Дивиться він на річку, а там, де була річка, там тепер мурава, а мурава, там де річка, а потім на переміну, тай знов на переміну, тай знов, тай знов.

Що тут почати? А вжеж нічого, лиш займати гуси тай вертати до дому.

* *
*

На силу доволікся до хати, а мати ну-ж до нього: А що ти, каже, сякий-такий сину, та так скоро гуси приганяєш! Та я з тебе вижену душу!

Але якось не треба було виганяти, сама вийшла. Та так, як би їй було жаль того нужденного тіла, виходила звільна, помалу.

Конав Гринуньо щось три дні. Приходили сусіди, приходили жінки, жалували, потішали, але не радили ніяк. — Таке йому від Бога прийшло, казали, тай »шлюс.«

Баба Горпина казала, що болячка, але виганяти не хотіла, бо за малий, тай нема як.

— От, коби Бог скорше забрав, бо завада в хаті. —

Та Бог не забірав.

— Таке мале, — говорили жінки, — а такої сили багато.

— То через неї, через маму... доповідали з тиха. То на неї кара.

Говорили, доповідали, а дальше вадили по криво-

го Федорка післати, що в крилосі співав і в Почаєві був і святі листи читав.

— Нехай, казали, прийде та прочитає лист божий та най бідна душа христіянська не мучиться.

Прийшов Федорко, прочитав лист божий і душа христіянська сконала.

На дворі як на те було тепло, журчав потік на броді, розвинулися верби коло броду, а хлопці поробили собі з них дудки і грали. А Гринуньо не чув уже того грання.

* *
*

Дійшло опісля до Гринуневої мами, що на неї недобрі люди говорили, що ніби то через її гріхи не міг покійний сконати; і їй було дуже прикро.

Таж вона його так любила! Одного його мала! А що вмер, — то така воля божа, а що гуси гонив, — то мусів, бо мусів. Хто мав за нього гонити?.. Так то все... Де що на світі, все на маму, ах, усе на маму!

ЖЕРТВА.

— Робіть що, кумцю, бо не дочекаю! Щось мені той день раком лізе. Часом так майне, як із батога гріснув, а нині як навмисне!..

Вже рада би я його одної хлипини взріти, мого синонька, мого єґомостика. —

І бігала від вікна до вікна та зазирала, чи не їде. А як на мості затуркотів який віз, то прожохом кидалася у двері, а потім вертала засумована до хати. Не їде!

В хаті було прибрано, як на Великдень. За образами квітки, на постелі подушки, як сніг білі, на скрині, що найладнійший обрус. Попід стелею волочився легенький, синявий димок.

То мати ладаном обкурила хату, щоби хлопський сопух не вражав »його« панського носа.

На печі горів червоний огонь, а кума Гася варила молочну кашу і жарила що найкрасшу курку. Всьо для нього, для єдиного сина, що вивчився у місті на »ксьондза« та мав приїхати до рідного села на першу службу божу.

Кума Гася орудувала коло печі і з завистю поглядала на щасливу сусіду. Бідна вдова, а всеж діждалася такої потіхи. З найбільшим богачем не міняласи би тепер. Де там!

— А відсуньте, кумо, горщик із кашою, приказувала Грінчиха, щоби не прикуріла, бо не їв би вам. То не наш хлопський язик, ні. Де, де, де!.. А курку можете жаром обложити, щоби скрушіла, бо твердої та-

кож не схоче їсти. Хлоп і ремінь вглодже, як зголодніє, а таке паня не годно. У них уся сила на розум відходить, на науку...

— Та воно так, — потакувала Гася — наш »християнин« то твердий, як дубина, а пани як хворост... Якосьтут була я у писаря, за податок. Чекаю та чую, як пастух із наймитом закладаються. Як з'їш мені, каже наймит, отой ґніт, що дівка саме з лямпи викинула, то дістанеш шістку!

— Але́ — дістану?

— Так мені, Боже! Ось люди чують!

Слово по слові, заложилися. І що ви кажете! Як узяв вам дурний пастушисько жмякати закопчений, смердячий ґніт, як узяв, то вам до двох отченашів зжер цілий до чиста, як булку за ґрейцар... Ану дайте ви панові ринський, чи схоче!

Грінчиха як би нічого не чула, взяла казати:

— Ніхто не знає, яка то добра дитина. То але́ син! »По що мені, — каже до мене, — жінки, коли я маю таку добру маму. А деж мені хто в світі годен так догодити, як ви! Будемо собі, мамуню, жити, як у Бога за́ дверми, і буде нам добре. Будуть нас люди любити, будуть шанувати і Бог буде нас благословити. Кажу вам у церкві, на самім переді, зробити мальовану лавку, щоби ви собі сиділи, як пані, бо ви старенькі і не сильні на ноги!.. То раз дитина!

Оповідаючи кивалася, як би заводила і правою рукою обтирала заєдно то губи, то очі.

— А я йому кажу: Роби, синоньку, як знаєш. Я тобі женитися не бороню, щобись не нарікав на мене. А йно бери собі гідну.

»Або то чоловік знає, що бере? Або то годен кого перелізти?«

— Божа воля, синоньку, кажу до нього. Бог святий знає, що тебе чекає. Може не дарма снився ти мені на сивім коні, з золотим хрестом, як перед тобою

всі люди клякали, а ти їхав та благословив на право й на ліво... Ой беріть, кумо, беріть, бо збігне!

І обі жінки кинулся до невеликого горшка, з якого летіло молоко, призначене на кашу. Але прибігли за пізно, молоко розіллялося по вуглю, і шипіло як гаддя пускаючи з себе таку сиву й густу пару, як у лазні. Цілий припічок облитий був білими струями, що звільна збігали на долину і під порогом творили калабаню. Десь зараз і кітка взялася і не чекаючи дозволу, почала хлептати, десь і пес висунувся з під лави і собі взяв їсти. Кітка не згодилася на спілку і в хаті піднявся такий крик, що не чути було, як віз заїхав на подвірря і як у хату увійшов довго сподіваний гість.

Увійшов, згинаючи спину, бо висока, і гнучка стать не містилася в низькі двері.

— Слава Ісусу Христу! — сказав і приступив до мами.

В хаті зробилося нараз тихо. Пес, почувши коні, чим скорше вибіг крізь відчинені двері і довго було чути, як врадуваний бігав докола наймита й воза. Кітка спокійно доїдала розлите молоко. Гася стояла біля печі і порядкувала горшками.

Довго, довго стояв син в обіймах мами і чув, як на його зимні руки падали її горячі сльози.

— То тебе вже, синоньку, цілком пустили? То ти вже звідси нікуди не поїдеш? То ти вже такий, правдивий, »ксьондз«?... А я думала, що не діждуся тебе, що Пан Біг не дасть мені грішній почути твого божого слова, що хиба на моїм гробі парастас святий відправиш. А тут, яке щастя, яке щастя!

Якжеж я тобі, Господи милосерний, подякую за таку велику ласку?!«

Син, розуміючи, що мама мусить виговоритися зі своєї втіхи, не переривав їй, лиш мовчав. А як мікрував, що вже досить радости вигналося зі сльозами і

словами, то обережно підвів маму до лави, посадив її і сам сів коло неї.

Мовчали добру хвилину. Лиш тихе хлепання щасливої матери мішалося з веселим присканнєм огню та з останніми гомонами сільських вечірних співів.

— Може би вечеру давати? — відозвалася від печі Гася. — Єґомость певно голодні? — Ви вгадали. Радо повечеряю. — То тобі, синку, наймит не передав сніданку? Таж я приладила ковбасу і сир і наказувала, щоби на попасі віддав!

— Передав, мамуню, передав, та я тоді не мав охоти їстп. —

За хвилину накрили стіл і подали їду.

Кілько то було клопоту, кілько біганини! А що впередъ давати? А як давати? — а з чим? — бо звичайно треба не по хлопськи, а з панська.

Врешті рішили, що вперед треба дати молочну кашу, бо так пани їдять.

Молодий пан-отець устав, змовив коротку молитву, жінки зітхнули й сіли.

На щастя каша не прикуріла і незвичайно смакувала гостеві.

— Я вже такої каші давно не їв — хвалив собі син — ще у вас, перед роком.

— Тілько молока замало — підхопила Гася. — Збігло нам. Не дармо кажуть, що де дві ґаздині, там порожні скрині.

— А може тобі, синоньку, ще? питалася щаслива мати, бігаючи від скрині до печі і не зводячи ока зі свого пан-отчика.

— Алеж, мамуню, не заходьтеся, сідайте та їджте, бо мені смакувати не буде.

— Зараз, синочку, зараз, я тілько подам курку, таку крученьку, що навіть мала дитина вглодже.

Та аж тут показався справжній клопіт. Не було

вилок. Але й на те найшлася рада; Гася скочила до учителя і всьо було в порядку.

— Якіж бо ви! — дорікав тоді син. — Пощо така парада? Так, як би я забув пальцями їсти. Не робіть того, мамуню, прошу вас дуже, а то їй Богу, поїду собі від вас завтра геть.

— Не страш мене, синоньку, не страш, голубчику, бо вмлію, — відповіла жартуючи мати і наложила йому на таріль що найліпший кусок.

Їли й говорили.

— То ти вже, синоньку, навіть сповідати будеш?

— А ви думали, що ні?

— Та не думала, але все якось сама собі не вірила...

А причащати також?

— А вжеж що як одно, то й друге.

— То ти може й стару Чапліху поховаєш, бо її вже не багато належиться.

— Як треба буде, то поховаю — відповів син.

— Але ти всьо вмієш, правда? — спитала несміло дивлячися на його, як на образ, із трівогою і безмежною любовю.

— Вважай, синоньку, щоби ти ладно правив, щоби тебе всі хвалили, щоби нашим ворогам завидно стало. Та не гнівайся на мене, що таке тобі кажу, але я рада би, щоби всьо було як найкраще.... О! О! — горлав було вийт — чого тій горбійці захочується, ксьондза? А я його, поки на попа вийде, до арешту завдам, бо най мені народу не бунтує, най мені якихось »ґазетів« та книжок не навозить!.. А тут диви, тай на чиїм стало? Видите, за ким потягнув Пан-Біг. Тепер, як його при якій оказії здибаю, то скажу йому так: пильнуйте, пане мачальнику, щоби ви своїх пальців у громадських грошех не мачали та не завдавайте других до арештів, щоби вас не завдали!

— Алеж, мамуню, — гамував її син, — дайте йому

спокій, що будете собі з такими людьми починати. Зробіть це для мене...

Розмова розгорілася на добре. Мати оповідала синові, що нового сталося в селі і в околиці, а він мусів їй докладно розказати, як його святили та запевнювати, що він тепер уже правдивий священник, якому вільно і хрестити й вінчати й ховати.

Стара то сміялася з радости, як дитина, то плакала на переміну, а лице її поморщене і зжовкле набрало такого життя й сили, якби нараз від яких чарів відмолодніло о кільканацять літ. За те син мав на своїм лиці якийсь дивний сум, якусь понад свій вік повагу. Так, якби тісно йому було в тій малій хатині, якби його низька стеля давила — сидів похилений над столом. Здавалося, що слухав маминої мови, відповідав навіть на її питання, але очі його дивилися кудись дальше, а його думки, як голуби летіли на звіди в якісь далекі, незнані краї. Иноді, тії голуби вертали, але без оливної галузки — і тоді в очах молодого панотця малювався якийсь несвідомий жах, тоді ще гірше маліла його висока стать і ще низше над стіл хилилося його бліде чоло.

І був тоді як переспілий колос, або як цвіт, коли на нього впаде за багато роси...

Так пересиділи до пізної ночі.

— Пора нам — синоньку, спочати — сказала стара Грінчиха. — Ти завтра маєш службу божу.

Не відповів нічого. Слухав її, як колись за молодих літ. Устав, подякував за вечерю і заки в хаті зготовлять йому постіль, вийшов у город.

— — — — — — — — — — — —

Що йно за порогом випрямився і відітхнув. Здоровий, сільський воздух филею вливався в придавлені груди, відсвіжував, кріпив і розширяв їх.

— Як тут гарно! — сказав сам до себе, ступаючи в город. — Так тут усьо на своїм місці, якби літа не

йшли, якби отсі грядки покопано перед десятьма роками, якби то та сама капуста, яку колись садив із мамою, давно. А з тої-ж пори минуло немало часу!

Ступаючи зеленим, вузким килимом муравн, що стелився попід пліт до саду, пригадував собі, як на муравї білилося полотно і як мама наказувала йому, щоби добре поливав водою, бо то для нього, до школи.

І поринав у память, як у криницю і як студену воду витягав звідтам найкрасші спомини зі свого дитячого віку.

Пригадав собі навіть, як маленькою дитиною, в саме горяче полудне, посадила його мати коло полотна, щоби відганяв гуси. А батько, ідучи в поле, нахилився над ним, погладив по головці, похвалив, що добре пильнує і дав йому червоне яблуко. Зелена мурава, біле полотно і червоне яблуко — дуже добре тямить...

В саді кожне дерево проговорило до нього. Насамперед тота кріслата грушка на самій середині. Пригадала йому, як спинався по ній за дулями та як у її дуплі шукав молодих пташків. А потім стара яблуня питалася, чи тямить, як у її тіні читав якісь такі великі та грубі книги, що аж лице йому від них чорніло, як від хмари. І як від градових хмар, падав від цих книжок сум і страх... Тоді вона хилила над нього своє гілля і говорила: Держися, синочку, землі, як я.

Хто знає, чи не добре казала?.. А там, у кутку, недалекого сусідського плота стоїть тоненька вишня, з ягодами червоними, як кров. Хитається, колише, якби хотіла його досягнути своїми галузками, мов руками і каже: Чи памятаєш, як стояв біля мене?.. Не сам... не сам...

На жаль памятав дуже добре, хоч рад був позабути. Обганявся від цих споминів, як від докучливих комах, а вони летіли на нього, як зівяле квіття, або як листя зварене першим осіннім морозом.

Тямив її... Мала такі великі, сині очі, що див-

чата з заздрости називали її вовчицею, а навіть старші не могли знести її зору. То були очі глибокі, як безодня, таємні і загадочні...

Сусідські діти — гонили разом товар, разом ходили до школи, цілу молодість пережили разом. І жадному з них навіть через гадку не перейшло, щоби могло бути инакше...

В школі тужив за нею, як за сестрою, а як приїхав до дому, то біг до того саду, щоби хоч через пліт побачити її. — Як ти випросла, Марійко? — А який ти великий, Миколо! З тебе вже правдивий панич! — Потім обоє заходилися щирим, дитинячим сміхом та змовлялися, що в неділю підуть до ліса на оріхи, або до тітки на друге село.

А літа плили!..

Колишні діти виросли, розвинулись. Стрічалися тепер рідше. Хиба в хаті, або в читальні, або...

Ні! Ні! Він цього не тямить. Цього ніколи не було! То всьо розбурхана уява, незвичайне зворушення, та ніч повна таємної краси, той зачарований сад... Опер голову об дерево і примкнув очі... Ось він їде останний раз до Львова. Мати й сусіди випроваджують його. Вже рушили коні, вже покотився віз аж, — щось торкнуло його, щоби обернувся. Глянув і між деревами в саді побачив лице біле, біле, як стіна і ті очі страшні, як розпука.

Поїхав...

Потім рішив, що висвятиться безженним... Як і коли? — не знає.

Жінка селянка, попадя хлопка — що казали би люди, що сказав би той новий світ, якого не знав, а боявся...

А до того мати... Був її цілою надією, цілим життєм. Рада була знайти для нього хоч би царівну, хоч би королівну. А тут звичайна, проста хлопка. Ні, то був би для неї за великий удар; рука його не здійнялася

би, щоб завдати таку болючу рану своїй старій, добрій мамі.

Бився, як муха під скляним дзвоном, а в кінці рішив не женитися. Мати осяде при нім, а він ціле життя посвятить для добра люду.

Сказав собі раз і з тою гадкою зжився, як зживається самовбийник із гадкою про самовбийство.

Самовбийство? Яке самовбийство? питав відчиняючи очі. І в ту хвилину якесь дуже ясне світло вразило його. З сусідської хати бігло воно як світляна кладка, аж до нього. Розтворив повіки і очі пустив по тій ясній доріжці.

В хаті, над колискою сиділа Марійка і співала. Тонкий, дріжачий голос, як шовкова нитка, вився по хаті:

Ой бідаж мені на тій чужині,
Що мене муж бє, тай не жалує,
Що мене муж бє, тай не жалує...

Вибігав із хати і снувався по городі, по саді, довкола нього, но цілім світі...

Завтра буде стискати голови, всім... Може й вона прийде, може й на її скрані положить свої дріжучі долоні. Лиш його бідної голови не стисне ніхто. Ніхто! А потім підуть дні за днями, літа за літами, довгі, сірі, однообразні, дні жертви і праці. Смерть і життя, життя і смерть і боротьба вічна, невсипуща.

Будуть приходити до нього з жалобами і жалями родичі на дітий, що їх не шанують, жінки на мужів, що їх бють і зневажають. Лиш вона не прийде до нього, вона зі всіх може найбідніїша...

А він навчати ме, що люди повинні одні других любити і одні другим не творити кривди, бо так навчає Христос. Навчати ме горячо, щиро, з цілої душі.

І так, ціле життя.

Тихо. Лиш деколи зірветься доспілий овоч і впаде,

деколи перший, зівялий листок полетить із тихим шелестом, срібний від місячного світла, як перший сивий волос.

Тихо. Лише з хати біжить ясна смуга і мечем врізується в серце. А по ній, як отруя по мечи, вливаються в душу безнадійні слова пісні.

Ой бідаж мені на тій чужині,
Що мене муж бє, тай не жалує,
Що мене муж бє, тай не жалує.

І так ціле життя.

Вдивився, вслухав і чув, що за тим голосом ішов би на край світа.

Ступив крок, два, але довга, чорна одежа здержала його. Заплутався і впав на студену землю. Припав до неї, притулився, як перестрашена дитина до материнської груди. І здавалося йому, що котиться на нього з-висока якась велика і як світ важка скала. Чи вдержить її, чи двигне її — Боже?...

На дворі лягла мрака; та їдка і зимна, що спиває з цвітів красу.

Крізь неї на силу продиралася пісня:

Ой бідаж мені на тій чужині,
Що мене муж бє тай не жалує...

* *
*

А в хаті перед образом Пречистої навколішках стояла мати і заливаючися сльозами радости, дякувала Богові за своє і за синове щастя...

ПЕРША ЗІРКА.

Доктор Стефан Русович уставав о годині 8 рано. До девятої одягався і снідав, о 9 відбирав почту і до десятої прочитував листи й часописі, від 10 до 12 ординував, а о 12 виходив на місто, звідкіля вертав що йно коло півночі.

Так жив від пятьох літ і було йому добре. Недужі зверталися до нього з повним довіррєм, знайомі любили його за тиху і приязну вдачу, а сам про себе він також мав доволі добре поняття. »Не краду, думав собі, не розбиваю, за усьо плачу, і то готівкою, — mein Liebchen, was willst du noch mehr?«

І нині він так само збудився о годині 8, одягся дуже старанно, випив снідання і задзвонив на слугу.

»Подати мені почту!«

Пять хвилин по девятій сидів у бігуновому кріслі, коло нього стояв невеличкий японський столик, а на ньому лежали всякі часописі й листи.

Пан доктор брав один по одному, розрізував кістяним ножиком куверту і читаючи сміявся, крутив на знак вдоволення свої гарні вуса, або поважно хмурив високе, біле чоло. Були то переважно листи від знайомих Віденців і Віденок, бо з земляками він майже не листувався. Родичі померли, знайомі забули про нього і не було до кого писати.

Так само часописі він держав самі німецькі, а тільки один, одинокий »рутенський« дневник, що нагадував йому колишню біду й нужду.

Як мило згадувати лихо, що минуло!

Той »рутенський« дневник то була остання нитка

між ним і вітчизною; не будь її, пан Русович був би правдивим вольним чоловіком, Віденцем із крови й кості. А так — раз на день він почував себе сином бідного, покривдженого галицького мужика. Нічого лекшого, як тую нитку прірвати, — справді дивно, чому він того не зробив. Може була це звичайна привичка, а може цікавість, а може одна з тих невідгаданих тайн, що лежать на споді людської душі, як невідомі досі пів звірі-пів рослини на дні незглубимого моря.

Прочитавши листи і переглянувши німецькі часописі, доктор Русович розірвав опаску »рутенського« дневника. Починав від новинок, від того, яке завтра свято. Яке? — Навечеріє Рождества Господнього, значиться — святий вечір. Так, святий вечір... Випустив із рук часопись і десятий раз повторив »святий вечір«.

Такий з дванайцятьма стравами, із пахучим сіном, із квочкою, з дідухом, із кутею і з колядою; такий наш сільський святий вечір, що пригадує якісь давні, дуже давні часи. »В тім, щось є! Так, у тім щось є.«

Пан доктор давно позбувся »рутенської шлямазарности«, він навіть вірив, що Рутенцям було би далеко ліпше, колиб у них не було такої »плаксивої вдачі« і тому він дуже здивувався, звідки у нього взявся нараз такий ліричний настрій. »Святий вечір! В тім щось є!«

Закурив гарне порторіко, пустив крісло в рух і гойдаючися став снувати думки.

Буде тому як раз пять літ. Він тоді кінчив медицину і хотів чим скорше здати іспит та стати лікарем. Нехай хоч на старости літ натішаться його родичі своїм »паном доктором«. Та не судилося їм діждати тої потіхи. Як прийшла зимна і мокра осінь, повмирали обоє. А він навіть на похорон не їздив, бо довідався за пізно. Місцевий парох не радив родині тягнути його в таку далеку дорогу та ще перед останнім риґорозом. За те запросив його на свята. »Приїдьте, пане доктор — писав — та най вам здається, що їдете до своєї власної

хати, бо ми на вас дивимося, як на сина.« І він поїхав. Завтра пять літ мине від тої хвилини, як закутаний в стару медвежу шубу, припорошений снігом і з обмерзлими вусами в'їхав на попівство в Розпукові. Завтра пять літ, — як той час скоро минає! Як тепло було в сільській старосвітській хаті, як чисто і привітно! А як його там радо вітали, мов не знати якого добродія! Йому до нині соромно, що ті люди були для нього такі добрі. А він?... Або він що? Нікого не вбив, не обікрав, за всьо готівкою платить і вже!... Панна Надя накривала стіл до святої вечері. І чи той поспіх, із яким зносила тарілки і тарелі, чи праця в пекарні, чи може... досить, що румяна була, як яблуко нахилене до сонця. Він помагав їй у роботі, а краще сказати спиняв, навіть збив одну тарілку. А як накрили стіл, то пішли виглядати першої зірки: як діти. Бігали від вікна до вікна і визирали, чи не сходить. »Ану звідки зійде, чи від села, чи від ліса? Я кажу, що від села. А я, що від ліса.« Аж і зійшла. Зійшла над цвинтарем, бліда і тиха, як сирітська. І він добре тямить тую хвилину, коли обоє стояли біля вікна і мовчки дивилися на ту першу зірку. Стояли близько себе, бо близькі були собі гадками, душею і бажаннями, які в тую хвилину слали до тої першої зірки... Завтра мине пять літ. І щож здійснилося з тих бажань, що він у загалі зробив за той час? Вирвав кілька сот зубів, випив кілька бочок пива і більше що? От краще не казати. І який же буде завтра той його святий вечір.

Кілька товаришів Німців, кілька німецьких дотепів, кілька »великих пив«, а потім чотири пусті стіни... Ні, так довше не може бути!

Кинув недопалене порторіко, відсунув столик і взяв ходити по хаті неспокійною, скорою ходою...

Поїде. Най діється, що хоче, а він таки поїде. Як то, щоби він не мав такого гарного, свого святого вечера? Такого із кутею, з дідухом, із сіном і... і з пан-

ною Надею. Так із Надею. Або що? Або він дитина, щоби мав соромитися того? Отже з панною Надею. Виїде нині в вечір, а завтра в полудне буде в Золочеві. Тут з'їсть обід, візьме фякра і на вечір стане в Розпукові. А хорі? Хорі? — Деяким вичистить зуби, затрує, заложить тимчасову пльомбу, а иньших справить до свого знайомого, молодого дентиста. Він і так не має що робити. Задзвонив на слугу і казав ладити валізу.

»Яку?«

»Ту велику. Їду на кілька днів.«

Слуга витріщив очи, якби сам собі не вірив.

»Їду на кілька днів — розумієш?« повторив доктор.

»Розумію — прошу пана.«

»Ну — то рушай!«

— — — — — — — — — — — —

На другий день перший раз від пятьох літ зійшло йому сонце над рідною землею. Перший раз від пятьох літ побачив рідні села і почув рідну живу бесіду. Дивувався, що хати такі самі маленькі і нужденні, як колись, що діти по снігу ходять босі, а жінки двигають воду як ослиці, совгаючися і падучи по дорозі. Стара біда, — лиш одно його вдоволяло: — ці люди мали такі білі, здорові зуби.

Коло Перемишля зробилося цілком ясно. Сонце озолотило верхи дерев і церковні хрести. І тепер побачив доктор Русович одну велику зміну. Він запримітив, що давні, деревляні, тісні, але гарні, характеристичні сільські церкви, мовби під землю позападалися, а на їх місці повипростали муровані, банясті, присадковаті, одна на одну схожі, як із одної фабрики спроваджені і повмуровувані в землю.

Коло них стояли звичайно великі, також мурованні приходства. При них тим нужденнійше виглядали ці

згорблені, повикривлювані мужицькі хати. Визираючи крізь вікно другої кляси питався сам себе: хто відчинить в тих хатах маленькі, вічно замкнуті віконця і хто впустить крізь них сонце, воздух і освіту?

А питаючися так, почував себе винуватим, якоюсь несвідомою, а все таки великою виною...

І тепер пригадав собі свої молодечі мрії і може перший раз у життю побачив бездонну пропасть між намірами й ділом. Пригадав собі її, Надю, як підчас свят перечиться з своїм сусідом, що звісний був із перестарілих поглядів на соціяльні справи. Видить, як та молода, чотирнацятьлітна дівчина побиває його щирістю гадок і правостю волі, найсильнійшою своєю збруєю і чує, що вона мала слушність і що годилося стати по її боці. До життя треба ідеалів, інакше чоловік худобіє. На те нема ради...

Чим дальше їде, тим більший неспокій обгортає його, як ученика, що зі школи вертає до батьківського дому. Здається йому, що галицькі залізниці їдуть дуже поволи і що він ногами скорше забіг би.

А він аж пять літ пересидів на місці і зовсім не спішився. Справді, як це могло бути! Чому його не скортіло поїхати сюди?

Не розуміє...

В кінці — Золочів. Ну, славити Бога. Тут уже він як дома. Тут знає кожний куток, кожну хату, кожний камінь при дорозі...

Казав забрати свій клунок і нести до фіякра.

Та в сінях сталося з ним щось дивного.

Просто напад Євреїв. Чотири сини Ізраеля, брудні, з торічним болотом, не тільки на чоботях, але навіть на лиці кинулися на його валізу, та почали тягнути кожний до себе. Кілька иньших прилало до збентеженого доктора і вимахуючи батогами взяли його тягнути кожний до свого воза. »Я вельможного пана за корону завезу до міста.«

»Мої коні ліпші, його ‚півтора кінь‘ по дорозі здохне.«

»Най ласкавий пан сідають на мій ‚повуз‘. Такого ‚повузу‘ і ві Львові нема.«

Доктор підняв палицю, відтрутив найблизшого напасника і лиш тоді приступив до торгу. Чистий напад розбишаків і то в білу днину. Це також одна з галицьких »своєрідностий«.

Стративши чверть години часу на торги, без яких у Галичині ніде не обійдеться, вибрав найліпший повіз і найменьше худі коні та казав себе везти на обід, а відтак до Розпукова.

Давно не було йому так мило і давно не почував він себе таким молодим і щасливим, як у тую хвилину. На дворі невеличкий мороз, а він сидить у теплій шубі та розглядається по лісах, полях і селах, яких не видів так довго. »Витайте, старі, добрі други! Ось я знов між вами. Не гадайте, що я про вас забув у великому місті, що вас не люблю! Боронн Боже. Ви мені по давньому милі. Підождіть, може я частійше буду видатися з вами, а може остануся у вас на все. Побачимо!«

Дзвінки дзвонять, як на процесії, і віз доволі скоро котиться по гладкій, снігом припорошеній дорозі.

»Цікавий я, що вони скажуть, як мене побачать? Здивуються, цілком природно, що здивуються, а потім стануть оглядати мене з усіх боків, чи дуже змінився. Потім пані добродійка побіжать у пекарню, щоб скорше давати вечерю, бо я голоден, а отець добродій засиплять мене питаннями про війну, про парлямент, про конституцію в Росії. А Надя?... Пригадає йому старі, добрі часи, коли вони собі »тикали«. Певно, що так, не інакше. Не знав, чи дуже змінилася? Всеж то пять літ минуло. Тоді мала чотирнацять і ходила в прикороткій суконці, а тепер їй девятнацять — панна. Мабуть виросла, споважніла. А не знав, чи має такі румянці, як яблуко, звернене до сонця? Побачимо.«

За такими гадками не счувся, як повіз в'їхав на попівство в Розпукові.

Той самий прикрий заїзд, той самий старий пес гавкнув на них кілька разів, як за напасть і пішов спати в солому і той самий пастух ніс сіно для коров, бо то нині святий вечір і худобі годиться краще попоїсти.

Пан доктор зліз і пішов на ґанок. Нові сходи. Тамті мабуть зігнили. І двері теж нові. Трошки більші й гарнійші. Потиснув за клямку і жде. Нема нікого. Застукав до вікна й чув, як стукало йому в грудях серце. Втім ізза угла вибігла боса дівчина і спускаючи соромливо очи до долу промовила: »Най пан ідуть наоколо, бо туди замкнено.«

Пішов наоколо. В сінях привітала його мокрим поцілуєм кухонна пара, приправлена запахом вареної риби, сливок і горівки з медом.

З сіней, через канцелярію, увійшов до гостинної. Не змінилася нічого. Тільки змаліла, зробилася низша й сумнійша. Між двома вікнами стояла та сама різьблена, висока канапа, крита старим рипсом у великі китиці. Перед нею величезний турецький ковер, а на коврі шість таких самих, як канапа високих фотелів. Під зеркалом на столі годинник із ковалями, що видзвонювали на клепалі години, в кошах квітки і більш нічого. На стінах великі, святі образи. Все те стояло від тридцятьох літ на тім самім місці, застоялося і зіллялося з собою в якусь нероздільну цілість. Всюди чисто, ясно, ніде ні порошинки. Тільки фортепяну не було. — Певно перенесли до иншої кімнати, — погадав собі Стефан. Ще він і не роздивився гаразд, як від ґдальні надійшла вона — пані добродійка. Привітала його сердечно, але спокійно. Попросила сідати і сама пірнула в високий, старосвітський фотель.

»Як на старому портреті« — погадав собі Стефан, приглядаючися її срібному волоссю, вільному чорному

кафтанові і високим, різьбленим плечам фотелю. »Який гарний портрет«...

»Так ви собі таки раз про нас старих пригадали та приїхали нас потішити — почала рівним дзвінким голосом. — А ми думали вже собі, що ви в тому Відні геть до чиста знімчилися. Тож-то буде радости, як мій старий верне.«

»А деж отець добродій поїхали?«

»На друге село, до хорого. Поки стемніється, повинен бути. Знає, що я чекаю з вечерою.«

»Пані Добродійка?«

»Я...«

То слово »я« мало свій дивний, глухий, немилий звук.

»А панна Надя?« — спитав несміло Стефан.

»Надя...« повторила їмость.

»Так, де панна Надя?« повторив своє питання Стефан.

Замість відповіді взяла його за руку і попровадила до вікна.

»Там!« — сказала показуючи на цвинтар.

Стефан мимохіть глянув. Із вікна видко було горб, засіяний численними маленькими горбками. На них лежав білий, зимний сніг. З-під снігу вилазили меньші й більші хрестики й хрести. Над ними кивалися безлисті вишні і білі берези. З самого краю стояв новий, білий хрест. Стефан вдивився в нього і не міг очий відорвати. Так, там вона?...

На дворі робилося сіро, а потім темно. Лиш той хрест стояв білий, ясний, великий.

В тім, на його лівому рамені щось блисло, як іскорка, як світлячок.

То сходила перша зірка, — та сама, якої вони колись у двійку так радо, так весело визирали...

ГОСТИНА.

Я спізнився до поїзду.

Воно й не могло бути інакше. Незнайома дорога, чужі коні і глупий візник — як же тут заїхати на час?

Пів милі перед двірцем виняв я з кишені годинник, і тримаючи його в руках, підганяв парібка: Їдь, Федьку, скорше, бо буде пізно!

— »Але де! — перечив він, потрясаючи кудлатою головою — як я, колись тут із папночкою їздив, то сонце вже було геть-геть, — і ми не спізнилися. А нині? Адіть, де сонінько!«

І він показав бичевном позад себе так, що мало мені очий не вибрав. —

»О! Що йно з полудня ступило.«

»А колиж ти їздив? — питаю.«

»Коли? Аво, якось зимою.«

»Та зимою, небоже, сонце, хутше заходить, як тепер.«

»То що з того?«

»Як то що? Значить, не чекай аж зайде сонце, тільки їдь, бо буде пізно.«

Ми не могли порозумітися. Мій Федько обстоював при своїм, що, мовляв, »коліи« відходить тоді, як сонце зайде. Тай вже.

Я підождав якої чверть години і обіцяв йому »корону«, як на час заїде, а коли й то не помагало, взяв батіг, і як знав, та міг, погапяв коний. Але коні не були скорійші від Федька і ми як-раз приїхали, коли поїзд від'їхав.

Дворець стояв посеред поля і в ньому під ту пору крім чорного, старого пса не було нікого. Ждальня зачинена на ключ, бюро також, роби що хоч!

Сів я на лавку, тай жду. Передімною шини, на право й на ліво біжуть, якби здоганяли себе.

На закруті зливаються в одну сіру смугу і гинуть.

По обох боках поля. Одні з'орані, другі вже засіяні, треті ще вкриті стернею. Часом птах перелетить над ними, часом заяць шульне стернею і — тихо.

Видно, як вечір спускається на землю...

Посидів я, подумав, а дальше встав і почав напрасно добуватися до ждальні.

»А який там дідько розбиває двері! — зверещав жіночий, пискливий голос, із гори. — Поїзд від'їхав тай спокій!«

»Я хочу підождати до другого — кажу.« —

»Другий не йде аж завтра. Тут у ночи ніякі поїзди не ходять.«

»Дивне диво! — думаю собі. — Такий рух, а поїзди тільки в днину ходять.« Але той самий жіночий голос пояснив мені, що тут, зараз за селом, у темній долині є такий непевний міст, що може кожньої хвилини впасти і тому туди ніччю ніякі поїзди не ходять.

Я хотів дальше випитуватися, але вікно над моєю головою замкнулося з лоскотом і я довідався тільки, що незабавом верне сам пан начальник із села і скаже, що буде треба.

Чекаю я на того начальника. Де які розклади їзди були — попрочитував, де які оголошеня висіли — по десять разів розглянув, аж у кінці і начальника діждався.

Був то просто старший будник, що повнив на невеличкому двірці службу і урядника і касієра, а як треба було, то і клунки до поїзду подавав. Від нього довідався я, що тут справді збудували такий поганий міст, що вже раз валився; тепер його перед кожним поїздом

докладно осмотрюють і тому туди ніяка залізниця в ночи не ходить.

»А що я тут бідний до завтра буду робити?« — питаю пана начальника.

»Га! Робіть, що хочете. Було не спізнятися. Ліпше приїхати годину скорше, як мінуту пізнійше« — відповідає з учительскою повагою. Найліпше їдьте до села. Там переночуєте в дворі, або на приходстві, а завтра до поїзду.«

Це була справді одинока рада.

»А якже те село називається?«

»Підберезє.«

»Підберезє? То чудесно! Тут є мій товариш священником...

Гей, Федьку! Завертай коні! Їдемо до »Підберезя«.

За хвилину я знов сидів Федькові за плечами і наглив його, щоби їхав скорше, бо люди положаться спати. Федько знов крутив кудлатою головою і казав, що він там їздив недавно з пан-отцем і було далеко пізнійше, а не спали.

»Колиж ти їздив?« — питаю.

»На празник — відповідає спокійно Федько.

Приїхали ми до Підбереззя в ночи. Допиталися до попівства — заїздимо. З комина куриться і в одній вікні світло. — Славити Бога! Видно, що не вспули. Зліз я з того поганого возиська — йду.

В городці — дивно. Ніби якісь грядки, ніби цвіти. але всьо те запущене, заросле, як образ намальований і замазаний. Так само в хаті. Видно достаток, видно порядок, нема ладу. Якоюсь пусткою віє з того дому.

Так бувас, коли вернемо з далекої дороги.

Застанемо усьо вимите, вичищене, відсвіжене, а всеж не таке, як треба.

Розглядаючись по хаті, запримітив я над фортепіяном жіночий, гарний портрет і що йно тоді згадав, що мій товариш удовець.

Він жив із жінкою коротко і вона вмерла нагло і ненадійно.

Спомин той вразив мене не мило і я почав було жалувати, що заїхав туди, аж двері до гостинної відчинилися і на порозі появився мій колишній товариш. Був веселий і жвавий та держався молодо.

Лиш над чолом, між густим, чорним волоссєм сріблилися білі нитки. Так іноді, з за-раня вдарить мороз і сріблиться на зеленій, здоровій траві.

»Гора з горою не зійдеться!« — кричав, вітаючи мене. — От і не вір же тут бабським повіррям! Мене від самого рана свербіла права долоня — аж отсе ти приїхав. Спасибі! — говорив трясучи моєю рукою. — Спасибі, що не забув про мене і поступив до бідного пустинника. А я думав, що ми хиба на другім світі побачимося.«

»Там своєю дорогою, а тут своєю«, — відповів я, стискаючи його холодну руку.

Звідкиляж ти їдеш? Ага! певне від свояків. Мабуть спізнився до поїзду. Воно у нас лучається дуже часто. Задержують чоловіка від снідання до підвечірку, а потім під ніч пускають на волю божу. Та не даром кажуть: нема злого, щоб на добре не вийшло. Як раз завдяки тій наші своєрідности я нині бачу тебе. »Правда?« —

»Ти вгадав« — і я оповів йому пригоду. Він слухав, дивлячися на мене лагідними, голубими очима, які пригадали мені мої давні літа. Нераз гляділи ми оттак один на другого щиро й просто, не маючи що перед собою скривати. Лиш нині запримітив я на тих ясних зіницях якусь легку опону з мрії і смутку.

А перше були вони такі ясні та чисті, такі прозорі, як гірська криниця при дорозі.

»Але чекай! Ти певно голоден, а я харчую тебе словами. Марто, Марто! — кликнув, відчиняючи до пекарні в стіні прорубане віконце. — Подайте нам чаю,

хліба з маслом та яєць, бо маємо голодного гостя. Лиш скоро!«

За підвечірком не могли ми наговоритися. Школа, товариші, учителі, чого то ми не переговорили за ту коротку годину! Показалося, що багато з товаришів померло, і то таких, що думали як найдовше жити. Деякі оженилися. —

»А деяким — замітив мій товариш — уже й жінки померли.«

Я не відповів нічого, лиш завзято взяв гризти суху, як старе лице, поморщену, булку. Думаючи над тим, якби відвернути розмову від немилої теми, почув я в сіньох важке ступання, якби дві довбні по підлозі били. Потім клямка так жалібно заскрипіла, якби її коваль кліщами відривав і в їдальню увійшла Марта, велика, груба відцвітаюча жінка.

Я понурив голову над чарку мутного чаю, але чув на собі, як нарід каже, якісь недобрі очи.

»Єґомость! А що буде з вечерою? Почтар не привіз мяса.«

»Ну, то заріжте курку« — відповів коротко господар, а з його голосу і з рухів видно було, що хотів її позбутися як найскорше.

Марта ще раз глянула на мене і на нього, обернулася і вийшла, замикаючи з такою силою двері, як би їх ніхто більше не мав відмикати.

»Ну, ну! І ми так ненадійно стрінулися. Ще раз дуже тобі дякую, що поступив до мене. Зробив ти мені велику приємність.«

Потім узяв мене під руку і водив по комнаті, розповідаючи про своє життя. Нарікав, що не має доброго сусідства, що нема з ким починати якої будь народньої роботи, що, одним словом, життя склалося не так, як ждалося.

»І скажи по ти мені, чому дійсність ніколи не може бути така, як мрія. Але то ніколи! Погадати собі,

ах коби воно так, або сяк. І ось станеться, як ти гадав. А порівнаєш те, що є, з тим, що ти собі подумав і вийде не те. Не те, мій товаришу, не те!

На вечеру їли ми курку, що ради моєї гостини понесла смерть. На силу давав я їй раду, така стара була і пересушена.

Запримітив це господар і було йому не мило. Він не видержав і коли Марта принесла на брудному підносі не дуже чистий чай, він сказав, здержаючи на силу свій гнів: »що у нас ніщо ніколи не може бути так, як у людий! І чи то така велика штука спекти дурну курку?«

»Е — ет! — відповіла Марта — »єґомосцеви« трудно догодити!«

Потім пішла до шафи, найшла дві зовсім до себе не подібні чарки, поставила їх перед нас і вийшла.

»О! Видиш яка! — сказав із жалем мій товариш, показуючи на кухонні двері. — Сло́ва сказати не можна, бо обиджається; пані!«

Та при вині ми скоро якось забули і про суху курку і про товсту кухарку та балакали дальше, якби хотіли перебалакати всьо, що сталося в часі нашої розлуки; немов боялися, щоби не поминули чого, якої небудь дрібнички. І здавалося мені, що ми не розставалися зовсім, що мешкаємо собі разом, дальше разом, як колись за шкільних часів і балакаємо.

Не счулися ми, як зо стінного різьбленого годинника вискочила маленька зазулька і якби покривляючись якійсь правдивій зазулі, викукала 11 годину.

»Марто! Стелити!« — крикнув до кухонного віконця молодий пан-отець.

»Де?« спитав знайомий жіночий голос:

»В гостиннім покою. А швидко!«

Крізь зачинене вікно бурмотів той сильний голос: »Усьо швидко тай швидко, так як би чоловік мав десять рук. Ігій!«

»Пошукаємо для тебе свічки — почав мій товариш,

відвертаючи мою увагу від немилого бурмотіння. — А води дати тобі також?«

»Дай, коли ласка. Хоч я, кажучи правду, не з гусячого роду.«

Забрали ми свічку й воду та пішли до спальні.

Була то невеличка, вузка комната з одними тільки дверми і з одним вікном, а вікно вибігало на городець. Під двома сліпими стінами стояли два ліжка з високими заплічками. Одно було постелене, а друге стояло неткнуте.

»А ти чому не казав собі другого ліжка постилати? — питаю. — Були би ми дальше говорили.

»Того ліжка не стелиться«, — відповів коротко.

І справді, те ліжко виглядало, як би його від довшого часу не рухано. Над ним, на стіні, висів жіночий, ненакручений годинник, а біля нього стояли маленькі, білим кожушком вложені черевички. Крізь вікно видно було кілька дерев, за ними паркан, за парканом церкву, за церквою знов паркан, а дальше цвинтар із громадою деревляних хрестів і з одним каменим, що стояв між ними, як жіноча, біла постать із витягненими безрадно руками. Над тим усім осіннє небо, з кількома зірками і з місяцем, що боринався з навалою хмар. Від дерев, від церкви і від паркану падали чорні тіні, а від місяця сипалося срібло. Як хмари перемагали його, то й срібло меркло, а як він перемагав хмари, то й срібло мерехтіло яснійше.

Я відчинив віконце і на нас дунув зимний, вогкий воздух.

»Ти спиш при відчиненім вікні?« — спитав мій товариш і я у перве запримітив на його лиці дивний неспокій.

Замість відповіди я спитав: »А ти ні?« і почав роздягатися.

За хвилину лежав я в ліжку, любуючися відпочинком по кількогодинній їзді. Мій товариш сидів у по-

гах і ми говорили дальше, як звичайно други, що стрінувшися по довшій розлуці не можуть наговоритися доволі. Але на моє диво запримітив я, що мій співбесідник забувався; не відповідав на питання, або відповідав не до речі, був розсіянний і невважний. В його лиці, в голосі, в цілій появі малювалося якесь дожидання, непевність, трівога.

Ось вітер рушив занавісою при вікні і він зблід; ось зашелестів листок, спадаючи з галузки, а йому кров ударила в лице; ось якийсь шелест пішов по сальоні — і він зірвався на рівні ноги. Стояв, вдивляючись у відхилені двері і вслухуючися в нічну тишину.

В тім — якийсь звук. Якби хто злегка потрутив клявіші.

»Може кіт«, — кажу, щоби що небудь сказати.

»Не держу котів.«

»То може струна так сама від себе; на зміну воздуха.«

Хвилина тихо. А потім знов той самий звук — і мій товариш, не попращавшися зо мною, зникає в темряві гостинної комнати і замикає за собою двері.

Свічка гасне, місяць криється в хмарах, робиться зовсім темно.

»Дивно! — думаю собі. — Звідки та нагла зміна? І що воно має значити?«

Перевертаюся з боку на бік і не можу вснути. Часом здається мені, що за стіною хтось грає так тихо, як би муха над струнами бреніла. Підношуся, слухаю, тихо... Тільки вітер свище, хитаючи дзвонами в недалекій дзвінниці. Лягаю знов і конечно хочу заснути. Вже чую, як повіки звільна опадають на очі і як гадки кануть у якусь бездонну пропасть. В тім... Якісь зітхання в сусідній кімнаті, якісь стони. Сідаю і насторошую уха... Ніщо... То певно скрипить відчинена брама на цвинтар.

В кінці починає падати осінний дрібний дощ і його

одностайне, а безнастанне цяпання по криші дому і по шибах вікна вколисують мене до сну.

* * *

Коли я збудився, був білий день. Не білий, а сірий, бо дощ пустився на добре.

Наді мною стояв мій товариш у новій рясі з молитвенником у руці.

»Іду до церкви. — Говорив тихо і мов несміло. — Не гоню тебе, але як хочеш на час заїхати, то збірайся. Бувай здоров!«

Попращався сердечно.

»Ще раз дякую, що поступив. Зробив ти мені велику ласку. За той один вечір я пережив цілу молодість. Дай Боже побачитися в друге.

Стиснув мене кріпко і вийшов. Від порога вернувся. Був блідий, очі мав мутні, невиспані.

»Вчера — я — не попращався з тобою. Не гнівайся. Але бачиш, є речі, які не снилися фільософам.

»Вона була у мене. Звідтам — тут показав на цвинтар. — Приходить часом і грає. Довго... Є речі, які...« решту заглушили дзвони.

* * *

В залізниці стрінув я священника з сусідства. Перемоловши політику, зійшли ми на людей.

»Дивний чоловік — той ваш товариш — почав панотець. — Часом нічого. Образований, мудрий, а часом як би йому чого бракувало. Серед розмови, серед вечері зірветься і їде не знати чому і по що. Чи вірите, що він від року не почував носа домом. Прийде його година, то щоби дощ, щоби темрява, щоби не знати що, збірається і їде. Навіть не пробуйте задержувати. Дивак.«

МАТВІЙ ЦАПУН.

— Федьку!

— Га?

— А подивися, небоже, чи не йде богач.

Федько кидає молот, лізе на дерево і глядить у село.

— А що, йде?

— Дідько лабатий, не він. А де ви бачили, щоби богач додержав слова? Не дурно каже святе письмо, що скорше верблюд увійде до царства небесного, як богач перелізе через вухо від ігли.

— Як кажеш, як? Борше верблюд увійде... повтори но ти ще раз.

— Піп два рази проповіди не говорить.

— А хібаж ти піп? Тебе навіть на дяка не ходіли, аж я тебе приймив.

— Е-ет! Говоріть свое! — бурмотів Федько, і недобрий, що богач не виніс обіцяного підвечірка, став із такою силою розбивати каміння, що куски по всім цвинтарі літали.

— Федьку!

— Га?

— Не збавляй каміння, бо я тобі тепер не піду нового лупати. То мусить вистати на цілий гріб.

— Про мене, най стає, або й ні. Я свое роблю — відповів Федько, але вже уважніше чімхав камінні груди та не метав їх, а подавав свому господареві до ями. А той стояв у ямі на стільці та мурував невеличкий гріб, так на дві трумні. Що накине кельнею вапно, то вставить у нього камінь, та молотком прибє. Іноді,

як камінь не сидить у справі — клене, а як не годен дібрати до міри, то чіхрається в голову і сльовує.

Що кілька хвилин витягає кости та обтирає піт. З роботи він не зовсім вдоволений. Не вміє гробів мурувати. Клав хати, ставив печі і мурував склепи. Навіть двірська пивниця вийшла з під його рук, але гріб, то друге діло, та ще для хлопа »Де то хто видів, щоби хлопа ховали в мурованім гробі. Хлоп вийшов із землі, землею жив і в землі має гнити. Годувала його земля, найже він землю погодує, най собі з нього хоч яка деревина потягне, або трава. А в мурованім гробі що? Зжеруть його хроби таї — тьфу!«

Так роздумуючи, вивів стінку під верх.

Завтра зачне склепити. Але перше мусить богач оглянути роботу, бо така була умова, а з богачами сокотися. Прикрий народ. Свого, то стільки, що за нігтем не дарує, а чужого вірве, де лиш можна. Тай не був би богач . . . !

Поклав останній камінь у самім кутку, впарив молотком раз, другий, змірив і — добре. Тоді молоток кинув на середину гробу і розвів крижі. По пояс стояв у гробі, а від пояса на землі. Там зимно, мертвеччина, а тут — літо, трава, квітки. Пополудневе сонце припікає, над гробами мушки бренять тихеньку панахиду, коло камяних гробів гріються ящірки, а коли вітер цілком ущухне, то чути, як тріщать деревляні хрести, розсихаючися звільна.

Саме над недомурованим гробом стоїть молода вишня; кивається від вітру та потрясає своїми ягідками, немов говорить: »на, зірви, сочисті!« Муляр ловить її за гиллю і зриває кілька ягід, щоби відсвіжити губу.

Але в ту мить пригадує собі богацький почастунок і кличе:

— Федьку!

— Га?

— А піди но ти, та подивися, чи не йде богач.

Федько кидає камінь та лізе на березу.

— Йде, присяй-боже, йде! — кричить за хвилину. — І горівку несе і булки на закуску.

Тоді муляр і собі стає на окопі, та дивиться, чи правда. А стежкою справді йде богач, Матвій Цапун. Його можна на пів милі по ході пізнати. Ніхто так не кивається, як він, у право, в ліво, в право, в ліво, як маятник при годиннику в коршмі. Та ще має Цапун звичай, відпочивати що кілка кроків. Як йде з другим, то на такому відпочинку перериває бесіду, добуває ріжок із табакою і дає нюхати, а як сам — то також нюхає і лається: »О, вин, дідова! Як заорав! Бодай му так дідьки вилами спину орали. Кільки земленьки святої збавив!«

А іноді: »Казети би читав, гарбату пив, дзиґар смалив, а від праці як чорт від свяченої води тікає. А дивн но ти, мудрагелю, на мене! Таж я навіть неділі святої не вратив, не то що!«

А сопів Матвій Цапун, як перегодована корова і час від часу за кривкі хапався, бо щось там його кололо, якби хто шилом шпигав. Говорили в селі, що то так йому кривда людська боком лізе. Але то не правда, бо Цапун нікого не кривдив, а йно на роботу був дуже прикрий, для других і для себе. Щось його до тої роботи перло, щось ним кидало, рвало. Зуби затискав, а робив. Буває часом така скора кониа. Чим більша гора, чим більший тягар, тим вона скорше гонить. При такій коиині не втримаєш пари. Змаргається на дух. І з Цапуном ніхто в світі не годен був видержати. Жінка зза раня постарілася, а челядина як дотягне до року, то на службу Божу несе, а на другий рік не стане, хоч ти їй золоті гори обіцюй. За те доробився Цапун мастку. Кажуть, що коршмареві та дідичеві грошиї позичав, такий богатир. А жив як найбідніїший. Тільки табáку купував що найкращу і раз у рік упивався чорнó. А більше нічого. Непривітний був Цапун і неговірли-

вий, неввічливий. Все бувало в землю дивиться, якби нічого більше не видів. Не засміється, не зажартує, хочби не знати що.

Але останніми роками змінився трохи.

Як подибле якого статочного ґазду, то жалується, що дітий не має і що маєток на чужі руки піде. »Але я вже щось таке придумаю, що ну!« І придумав.

Маєток дасть на »добрі цілі«, так як той пан у місті радить, щоби цілий світ знав, що жив такий мудрий чоловік, Матвій Цапун, а собі вимурує гріб. Бачив такі муровані гроби у місті, з янгелами та всякими святими. Там десь »але« лежати.

Тай мурують Цапунові гріб. Для нього і для Ксеньки; невеличкий. Тай не дорого. Щось за 30 срібних. Чи Цапуна на таку суму не стати? А може він того не варта? Мой! Таж він ціле життя в арешті не сидів, нікого до криміналу не завдав, громаду ніколи не зрадив. То не кожний потрафить!

Так роздумуючи, підходить до гробу.

— Дай, Боже, щасливо!

— Дай, Боже! Дякуємо! Дай, Боже, й вам!

— Ну, якже робота?

— Ніяк, огляньте!

— Перше випємо по чарці, бо мені в горлі сухо — відповів Цапун, наливаючи чарку.

— Дай вам, Боже, щобисьте ту роботу щасливо скінчили, тай щобисьте ще не раз мурували — каже Цапун.

— А вам, дай Боже, в мирі та спокою лежати в тому гробі — відповідає муляр, випиваючи чарку.

Потім дають челядникові, а потім Цапун кладе пляшку на гробовій плиті, виймає булки і просить, щоби їли та пили без нього, бо він лиш на празник по другій пє.

Мулярі сідають при плиті, як при столі і підвечіркують, а Цапун кладеться спочивати. Перед ним лягає

на траву останній промінь сонця. Кругом чиниться сумирно, як на цвинтар пристало. В горі, над верховіттям дерев видно блідоголубе небо, як полинялий шовк, долом лягають тіні. В горі запалюються звізди, а долом, як відблиск тих звізд, мерехтять світлячки.

Часом листок задріжить на галузці, часом забренить пчола, що спізнилася з поворотом до дому, з далека чути шум ланів і клекіт води і трехтання возів — пригад, що там, за цвинтарем єсть якийсь другий, живий світ.

Тихо. Ось блисла перша капля роси, задзвонили пільні сині дзвіночки, повіяло кадилом від сосон, почалася вечірня, цвинтарна молитва. Тихо! Глядить Цапун і видить, чого досі не видів, чує, чого не чув ніколи. І мило йому думати, що така вечірня тишина зійде колись на нього в гробі. Що лежати він буде поруч своєї жінки в вічнім відпочинку, без журби про завтрішню днину. А коли настане така тиха година, як тепер, то чути-ме шелест збіжжа на свойому полі і клекіт млина на свойому ставку і вечірний, далекий гул бжіл. А з дзвінниці за його упокій дзвонити-ме той великий дзвін, що він його на свою вічну память завісив.

Тихо...

Нараз будить його якийсь крик. Ага! То муляр кличе, щоби йти оглянути роботу.

»Зараз, зараз« — відповідає Цапун, підіймаючися на ноги.

Мірить у здовж, мірить у шир і дивиться, чи доволі високий.

Ніхто його не здурить.

»А вважайте, склепіть мені крінко, щоби, не дай, Боже, склепіння не впало та не поторощило нас, особливо на Великдень, коли тут ціла громада зляже« — наказує мулярів. »Ну, нічого, нічого, видже, що робота добра. Нічого.«

В тім око його паде на одвірки. Приглядається і видить прогалину, таку, що можна би долоню вложити.

»А то що« — питає грізно.

»Всохлося« — відповідає муляр. »Завтра заправлю.«

»Памятайтеж, заправте, щоби мені було в порядку« — наказує богач.

Потім вилазять і збираються йти.

Муляр скидає в торбу начиння кличе:

— Федьку!

— Га?

— А бери начиння.

— Завдайте, то возьму.

Муляр завдає і виходять. Цапун замикає ворота, щоби що не ввійшло. Та при воротах йще раз показує на гріб і на ту щілину та каже:

»А памятайте, щобисьте мені добре заправили та щоби нам туди не віяло. Памятайте!«

Виходять.

НЕЗДАЛА ПЯТКА.

I.

На пригірку за церквою шуміли довговіті берези, біліли камяні хрести, а сірі деревляні хрестики хилили свої кривобедрі рамена то в право, то на ліво.

На горбках стелився мох і росли денеде невеличкі корчики ялівцю. В осени приходив старший брат із церкви, обтрясав із отсих кущів дрібонькі, чорні ягідки та сушив їх до церкви на кадило. Була це неначе остання жертва, яку приносили усопші для своєї церкви!

Був день весняний, повний животворної сили. Сонінько боже світило ясно і кидало своє жарке проміння так щедро на сільські могили, що, казав би ти, захотілось йому чим скорше з землі добути цвіти і прикрасити ними цвинтар.

Понад гробами, як стріла, перелітала ластівка-щебетушка, а на окопі гомоніли босоногі, сільські діти. Вони вертіли кору на березах і білий сок, як каплі сліз, падав з плачучих дерев. З села до церкви, а з церковці на цвинтар вилася вузонька доріжка. По ній ішов дідусь, старий, згорблений у двоє. Кахикаючи, доліз аж на цвинтар, подивився докола себе по мураві, і де сонце найяркійше світило, там сів. Із голови шапку зняв і палицю-кривулю кинув на землю коло себе. Зза пазухи вийняв хустину, дрожачими руками розвинув її і розстелив на мураві. На хустині синівся папір; невеличкий, синенький. Підходжу до нього тихо, стаю дідові за плечима і здоровлю його.

— Дай, Боже, щастя, дядьку Онуфрею!

— Дай, Боже!

— Який з вас славний богач, просушуєте гроші, ге, ге!

Старий зміряв мене від стіп до голови, не відповів ні слова і накрив пятку рукою.

— Овва, дідусю! — кажу я до нього. — Які ви недобрі стали. Мабуть забули, як то нераз віяли в нас, на попівстві, збіжже в стодолі та казок мені оповідали, або ще давнійше, як я малим хлопцем приходив у ваш садок, а ви стрясали для мене яблука що найкрасші... Відав забули!

Ті гадки удобрухали діда.

— Ге, ге, паничу! Колись воно було, ая, було... І садок був і хата була і поле... Пішло! Віддав я на старости літ дітям, от, думаю, час спочати, нехай вони попрацюють, а я буду бавити внуків. Та щож? Дивлюся старими очима, як жид корову з обійстя займає, як закутник[1]) кожух із хати виносить, як моя праця марно іде... Вмру і не поховають як треба, як на ґазду пристало. Та лишилась у мене остання пятка. Не дам, думаю, не дам. Буду носити при собі, а як умру, то на похорон буде.

Старий скінчив, зітхнув глубоко і сховав свої скарби.

А над нами світило весело весняне соненько, як стріла літала ластівка-щебетушка, а на цвинтарнім окопі шуміли довговіті берези...

II.

Минув рік, чи два, чи більше, не знаю. Я знов був у тім самім селі і знову йшов по цій самій дорозі, що веде з села до церкви, а з церковці на цвинтар. Осін-

[1]) Закутник — екзекутор.

ний вітер поздирав пожовкле листячко з дерев і котив ним по зжовклих стернях і гонив у далеку даль.

Вузка доріжка була сіра від грязі і ховзка як по дощі. Прикро йти нею. Ноги гуляли, мов не свої і ховзались по грязі, мов по леду.

За мною йшло по тій доріжці людий кількоро. Чотири хлопи несли труну, а мало більше за труною ступало.

Вони балакали з тиха про це, що в місті ярмарок замкнули, бо зараза кинулась на худобу; розказували про Юрка Наконечного, що правується зі скарбом за кусник ліса; про куму Марину, як то вона гонила корову до криниці, а корова упала й вивихнула ногу... Балакали з-тиха і несли небіщика до гробу.

— А кого ховаєте, люди добрі? — питаю їх, знімаючи перед домовиною шапку.

— Старий Онуфрей помер! — кажуть мені.

— Той з кінця? Дідусь?

— Ая!

— Та в нього мабуть і гроші на похорон були? — кажу я.

Люди зглянулися по собі, немов здивовані, звідки я це знаю!

— Та були, — відповідають, — але що-ж! Носив то небіщик, носив, аж переносив. Покликав перед смертию дяка і віта. »Ось вам, каже, пятка на погріб... поховайте як слід, щоб і трупо помірне було, і людий скличте, і по священника підіть...«

Та що? Ніхто й не подивився на гроші! На що кому старого пенальорного банкнота? Ходили ми з ним і до Мордка, і до Шльоми за школою, і до Абрамка до коршми, а жид усе своє каже: »Не хочу, не зміняю, бо стара, пенальорна...« От і взяли ми, тай трумну збили яку будь і священника попросили, щоби покропив і тащимо старого під берези. Здав ніби, що правда,

про свою славу і хотів хоч умирати по господарськи... Та годі! Мабуть не так писано було...«

* *
*

Рідке болото хлюпало під ногами, дрібонький дощ мракою спадав на землю, за церквою білілп камяні хрести, а над ними шумілп довговіті плачучі берези.

ОПОВІДАННЯ ДЯКА.

Дивуєтеся, паничу, чому я опанчі не скину. Правда?... Не ви то перший. Що вже мені люди не наговоряться: скинь та скинь! — але я того навіть слухати не хочу. Що мене обходить, що инші дяки, хоч і з хлопського роду, на панів попереходили? — нехай собі! А я, поки віку мого, опанчі цеї не скину... так мені Боже, не скину! Раз я стрібував і більше не хочу. Видимо сам Пан Біг противиться тому. Коли цікаві, то послухайте.

Давно те діялось, що вас на світі не було. Куди там! Подивіться на мене, який я сивий та старий, а тоді був як кров із молоком. Минулося...

Вчився я у старого Титли, у того Титли, що про нього довкола люди говорять. Славний був Титла! Як почне було »Иже Херувими«, то слухаєш і не наслухаєшся, а потрафляти за ним і не думай! Кожної неділі инакше витягає... І Бог його знає, чи вчений він такий був, чи сам що-раз то нові пути видумував, досить що на кожну неділю і свято инакше виводить...

Так до того Титли віддали мене покійні татуньо, най з Богом спочивають, на науку. І скорий я був до до тої науки, і такий цікавий, що сам Титла нераз бувало каже: »З нього (себто з мене) незгірший дяк вийде.« Особливо любив він мене за мій голос. Ей, голос бо то був, голос! Як дзвінок, як та сиґнатурка. Аж самому бувало в ухах лящить... Щоби як високо, то возьму, як шнурочком потягну. Лучалося часом, що старий Титла зачне за високо. Співає, та співає, поки годен

а як видить, що не возьме, то зараз мене рукою в бік. А я, як не потягну, Боже, аж душа радується.

І добре мені було у того Титли, нарікати не можу. Ґаздиня мене любила, діти не помітали мною; жив я у них, як у родичів дома. Правда, часом, як кондак змиляю, або глас не виспіваю, як треба, то дістану кілька по за уха, але щож? — Сказано: »без муки нема науки«. Вкінці привик я й до тих позаушників тай добре мені було, так добре, що ліпше не треба.

Та одна мені гризота була і то велика.

Пішле мене бувало пан-отець на друге село з курендою, або до міста на почту, або за фірмана з собою возьме, то усюди на мене кажуть »хлопче« і »хлопче«! Тай і якже інакше казати, коли на мені опанчина хлопська, чоботи на підковах, а капелюх із плетінки. Коби так сурдут та капелюх кайстровий, як у иньших піддячих, то що иньшого! Всякий знав-би чоловікові честь віддати. А то що? Кажи, що ти вчений, ніхто тобі не повірить, хоч зараз семий глас виспівуй!

Томуж то я захотів сурдута та капелюха кайстрового і так захотів, що Боже! І неодну я днину передумав над тим, де їх узяти. А звідкиж, як не від жида в місті?... Ну, але жид не брат, ані сват. За дурно не дасть, треба грошей. А тут не знаю, чи було мені за що труднійше на світі, як за ті гроші. Родичі, бідні комірники, свояків богатих нема, а рент бувало, як дасть який ґрейцар, то хиба на шварц та на мило. »Най дя́кує Богу, що в люди вийде, — каже бувало, — що ‚хлопом' не лишився. Він мені ще заплатити повинен!« Часом лишень, як пішлють мене пан-отець із якою орудкою на село, або як відвезу гостий до міста, то дадуть мені добрі люди пару новиx за послугу.

Ото й цілий мій маєток. З нього я й купував собі то застяжку, то ремінець, то хустину до носа, все що потреба. Але найбільше йшло на тютюн. Курив я який тільки був найтаньший, але й на такий не все ставало.

Тому то й сказав я собі теперки, що тютюну курити не буду, а гроші буду складати на капелюх та сурдут, і слова додержав. Цілий піст постив я без тютюну та пильно складав крейцар до крейцаря. До великодня наскладалося того щось зо три риньскі ще й шісток кілька... Добре вже не тямлю, бо знаєте, давні часи, чоловік старіється, старіється і память. Досить, що наскладав я 3 риньскі ще й шісток пару. Так я ті гроші ховаю, так рахую, так тішуся ними, як мала дитина.

В цвітну неділю, по вечірні, післали мене до міста. До міста у нас було недалеко. Пішов я, поробив справунки тай до кравця! Який то був кравець? От полатайко, що камізольки парібкам робить. До доброго не було з чим показатися... Взяв він на мене міру, показав якийсь кратястий дреліх, чи якусь біду, та запрявив за нього, як за рідну маму. Торг в торг, згодились ми щось за три риньскі шайні і кілька шісток і я щасливий, пізно у вечір вернув до дому.

Цілий страстний тиждень не було мені спокою. »Чи їм, чи сплю, чи у крилосі співаю, все мені ‚шпенцер' на гадці. Що то нарід скаже, як мене в такім убранню побачить? Що скаже ректий? Може велить відпести, ще й налає... Пішлиж би тоді всі мої заходи ні-на-що. Але ні, де там! Того не буде. Коли не дяк, то дячиха позволить. Вона й так усе в хаті горою. А дячиха не від того, щоби по паньски вбратись. Кращий зять — шляхтич, як хлоп простий в куртині[1]). Вже тоді вона мене на зятя ладила для своєї Каролькн. Знав я то добре!

Прийшла велика субота, — прошуся у старого Титли до міста. »Чого — питає — волочитися, як дід? чого?« Біда! — думаю — треба конче сказати! І так завтра Великдень, побачити мусить... Сказав я. А Титла до мене, а Титлиха до Титли, а Каролька до обоїх

[1]) Куртина — коротка опанча, курта.

разом, — такий ярмарок зробили, що крий, Боже! А я тимчасом за капелюх, та в ноги. Побіг до міста, а за кілька годин вернув із сурдутом. Сховав я той сурдут до скринчини тай чекаю завтра.

Другого дня, зараз по півночі, вмився я, вимастив голову гусячим смальцем та натягнув сурдут. Боже мій! Що я тоді мислив, того я нині не годен сказати. Здавалося мені, що з паном не мінявся би. Дячиха глянула на мене й усміхнулась, а мені аж тепер чогось соромно стало. Як то? Скинув батьківську одежу? Але годі! Чи то оден хлопський син вийде на »ксьондза« і також не може по хлопськи ходити? Такий уже звичай. Коби на ліпше, то можна й змінити, тільки на гірше сором... Оттак я себе вспокоював, та біг до церкви. Але все мені соромно було. То лиш перший раз! — гадаю, — а потім звикну. Але перший раз мусить колись бути!

На моє щастя на дворі ще не свитало і мало хто мене добре бачив, але за те в церкві всі звертали ввагу на мене. Хто увійде до церкви, — чи перехреститься, чи ні, а на мене зирк! А мені зараз здається, що кожний посміхається і немов каже: »І ти Грищю пан!« Ну, але перший раз мусить колись бути. Нема що. Треба стерпіти!

А вже найгірше надоїв мені дяк своїм грізним поглядом. Співає, співає, аж нараз схилить голову і понад окуляри — зирк на мене! А мені здається, що з'їсти мене хоче. »Ага! — думаю — заздрість тобі, що й я на пана переходжу... хотів усе за хлопця держати, а тут бач який з мене піддячий...«

За такими гадками то й спів не йшов. Кілька разів змилив я, не витримав нотки, перетягнув, або не дотягнув, а Титла зараз за кожним разом у бік! Давнійше то й за ухо потягнув, а я собі байдуже, але нині ті штовханці так чогось боліли, що я рад був у землю сховатись. Як то? Шпенцер і штовханці — то

зовсім не лицює... Але якось я видержав. Сховали ми плащеницю, відправили утреню воскресну, почали службу... Прийшло Херувими. Можете собі уявити, що то за »Иже Херувими« було на Великдень! Скрутне та штудерне, а що вже довге, то й казати не треба! У двоє довше, як на звичайне свято. Зразу всі ми по трохи потягали, а далі видимо, що не йде, тай перестали, пустили самого Титлу. А він аж залівається, аж очима завертає, так виводить і кінця здається не буде. Аж тут підібрав за високо. Виджу я і він видить, що не дотягне, та як не штовхне мене в бік! — а я, як не попруся, як не потягну, аж залящіло! Ну! добре — думаю, — що не запіяв! був би Титла лютий, а так може за шпенцер забуде... Співаємо дальше. Титла як звичайно, руками вимахує, синьою хусткою від табаки піт з чола обтирає, а я стою, всякої виводжу, та очима кидаю по церкві.

Аж тут чую: — коло мене сміхи. Дивлюся на церкву: — сміхи. Дивно мені. Що таке? В церкві сміються! Я на церкву плечима, тай дальше співаю. Коли дурні, то смійтесь, як сорока до спра...

Але де там, співати не годен! Сміхи та сміхи. Чоловіки сміються, жінки в бабинці сміються, виравді з тиха, в кулак, але сміються. Дивляться на мене і посміхаються. »Може добре на ковпірі вздріли... Приніс від жида шпенцер та може приніс зі шпенцером...«

Господи! коли мені це через голову майнуло, як не схоплюся з крилоса, як не пущу з церкви! Здавалося мені: ось-ось таки зараз зі стиду спалюся. А кров так до голови бє, так бє, що здається, залле чоловіка...

Кілько натягався Титла за вуха, а ніколи так дуже не напіли, як в цей мент...

Вийшов я з церкви, а люди, що стояли під церквою в сміх. Біжу цвинтарем, а хлопці, що стояли під дзвінницею, в сміх! А хлопчики меньші біжать за мною та викрикують: »Дивн, який пан! Дивн, який пан!«

Прибіг я до дому, а дячиха, як узріла мене, то аж присіла, так сміється! Метнувся я до комори та до Карольчиного зеркальця, що було вліплене в стіну. Дивлюсь, а мої плечі мов мечем розрубані!... Нічо инше, тілько потиснувся я при »Ижи Херувими«, — і шпенцер тріс...

Матінко моя! Такий мене тоді гнів вхопив, що я аж заплакав.

Господи! І требаж мені було такої публіки, такого сорому, на ціле село? Як же я тепер бідний людям в очі гляну? Як я до церкви покажуся? Що мені Каролька скаже?

Виплакався я, виплакав, хоч який був велшкий, а тоді, — як не кину отим сурдутом проклятим до землі! — та давайте мені, що хочете, чи я його більше уберу?! Видно, сам Пан Біг не каже цуратися батьківської одежі...

МАТИ.

(На народньому повіррю.)

I.

У хаті Василя Гильчишина було гамірно й глітно. В світлиці, на дубовій скрині, застеленій білою скатертю, поставлено хрест із церкви, дві свічки та хлібів три бохонці. Відтак до тої скрині приступив священник із дяком та став правити панахиду. Ціла світлиця наповнилася людьми, що стояли поважно, в святочних одежах, півголосом шептали молитву і жалісно зітхали.

Так поминали вони покійну Василиху, яку що лиш перед годиною відпровадили на місце вічного спочинку.

Біля скрині стояв муж покійної, вдовець Василь Гильчишин, так близько самого пан-отця, що дотикався його священничих риз... Він уважно слухав слів панахиди і раз-у-раз обтирав правою рукою сльози. Був то мужик у середніх літах, сильний і здоровий як медвідь.

По парастасі, коли дяк здіймив із священника фелон, появилися на тій самій дубовій скрині свіжі, горячі страви і ґазда запросив чесних кумів та сусідів, щоби сідали й живилися. Випрошуючись і припрошуючись, засіли вони до стипи і живлячися, згадували покійну добрими словами.

— Так, так, — заговорив священник, — добра була покійна! Дві хоругві до церкви купила, най з Богом спочиває, земля їй пером!

Присутні зітхнули, повторюючи за панотцем: »Земля їй пером, най з Богом спочиває!«

В мешкальній хаті гостив молодий удовець жінок та господарів молодших і не так дуже поважних, як ті, що сиділи разом із пан-отцем за одним столом у світлиці.

Між тим двері з надвору були відчинені а крізь них беснастанно входили й виходили люди, як по свячену воду. Приходили жалувати бідного кума Василя і потішали його по тяжкій втраті. Василь дякував їм сердечно, цілуючися з ними в плече і всякого гостив чаркою й пирогами.

Так трівало аж до вечера. Під вечір панотець відїхав домів. У хаті Василя Гильчишина зробилося свобіднійше.

Бесіди йшли голоснійші та не так уважливі як перше. З часта вивязувалися дрібні суперечки, а не обійшлося також без жартів і сміхів, щоби, як то кажуть, сумного потішити. Бо й то христіянська повинність...

Господар ходив від стола до стола і з кута в кут. Доливав, частував, принуку давав і просив, щоби вибачили, коли їм не догодить.

Пізно в ночи прием скінчився, гості стали розходитися домів. Господар випровадив їх без шапки аж за ворота, на вулицю. Тут вони ще раз стали й перебалакали не малу годину.

— Бідні ви, куме Василю! — казала сваха Горпина. — Дуже ви бідні. Така хата, такі статки... Не дасьте собі ради, ой не дасьте. І троє дітий маленьких... Хто то обійде? Хто обпере, обшие, хто голову змие? Такий дріб.

— Нема що, Василю! — заговорив і її муж. — Вам ґаздині треба і то зараз, бо всьо піде марно. Сватайте Стецеву Гапку... Дівка старша й робітниця добра, як раз для вас, Василю. А старий богач! О, що богач, то кажу... Дасть дві ниві, і пару волів, і дві корові і скриню. Як гадаєте, зле?

Вдовець вислухав спокійно тої поради, а відтак, махнувши рукою, сказав:

— Дайте спокій, куме — сусідо. Де там мені до того... Тут ще ладаном пахне, а ви про весілле... Де там!

— Ну, годі, годі! — потішала його сваха Горпина при помочі мужа. — Живий живе гадає... Так те-ж і ви. Покійниця, най з Богом спочиває... Праведна була, то всякому звісно... але вам треба про себе подбати і про добро. Вона сама не схотіла би, щоби вам маєток пішов отак фу-у! (Тут Горпина приложила долоню до своєї губи і дмухнула по ній, показуючи Василеви, як його добро розкотиться, коли він не возьме Стецевої Ганки.) — Ну, а врешті діти... Що гадаєте, — діти дадуть собі раду? Де там! Куди їм до того! Та то ще дріб, такий дріб, що аж жалісно дивитися. Їм конче ґаздині треба, щоби їх обійти знала. А Стецева Ганка як раз до того. Дівка старша, і робітниця добра, і...

Тут кум, виручаючи жінку, взявся на-ново вичисляти всі добрі прикмети Стецевої Ганки. Та лишень добрі! А не сказав того, що вона цокотуха, і побігуща, і як гадина недобра. Тай дала-ж би вона тим дітям, ой дала! Тай змила-ж би вона їх проклонами... — ой змила! Тай обіпрала би їх кулаками... ой обіпрала!

— А в тім, як гадаєте, — кінчив невтомимий сват. — Робіть, як хочете. І не думайте, що то моя сестрінка, та я за нею потягаю... Борони Боже! Я чисто з серця, з доброго серця, бо виджу, що вона як раз для вас припала. Кажу вам: дві ниві, і пара биків, і дві корови, а врешті, як гадаєте, а я з доброго серця... Ну, бувайте здорові! А не сумуйте! Нехай вас Бог потішить. Здорові будьте!

— Ідіть здорові! Дякую вам, що пошанували мою покійну а мене розважили. Спасибі вам! — Розпрощалися.

Зачинивши ворота. Василь повільною ходою ішов до хати, роздумуючи над радою доброго сусіда.

— Дві ниві і дві корові, і пара биків... нема що казати, річ добра. Не без того воно, щоби старий також готівкою де-що не дав... на то вже свати... Аж тоді можна би наймита найти тай сіножатку докупити...

Наймит і сіножатка здавна були горячими мріями Василя Гильчишина, але через покійну жінку, що в загалі не любила жадних новостий і боялася їх, ті мрії не могли здійснитися. За те тепер отвиралася перед Василем певна надія, що зможе знайти собі наймита й купити тую сіножатку, яку ще його покійний батько зачав торгувати. Аж тоді показав би він усім, що то значить господар.

Із такими гадками клався він на постіль. Діти вже спали — сном праведним, спокійним, таким, як лишень діти вміють спати. Їх легеньке храпання розходилося по хаті та зливалося з голосом цвіркуна і нічньої мушки.

Довго в ніч — геть по за північ, не міг Василь Гильчишин заснути, на переміну згадував свою покійну жінку і Стецеву Гапку. Він чув Гапчин голос крикливий і злісний, але враз із тим видів, як вона виринала перед ним у темряві ночи, румяна, кругла, розложиста, прикрашена парою сірих биків і двома бочистими коровами на тлі хвилюючих золотом пшениці двох довгих і широких нив...

II.

А тимчасом Василиха проводила першу ніч у новій хаті. Сумно там було, лячно, одиноко. Ані вікон не видно, ні дверий, ні людського духа не чути. Замісць стріхи, груба верства землі — холодна, мовчалива.

Докола хати берези ростуть, а в їх тіні стоять деревляні хрести. Ось рухаються білі берези і віттями

своїми, як руками, доторкаються з-легенька хрестів. Вони показують на нову Василишину хату й питаються, хто в ній замешкав. Докола могили висока трава росте й пахучі цвіти; вони що йно тепер підносять свої головки дрібонькі, стоптані за дня, підчас похоронів. А долом, долом, по при саму землю, летить вітер і гладить свіжу могилу своїм холодним крилом і потішає її і каже: »Не бійся!« А відтак летить, кидається докола, збірає пахощі з росою та обливає ними свіжу, непоросту могилу.

Не бійся!...

— — — — — — — — — — — —

О півночі, заки кури на селі запіли, над тою могилою піднялася хмарка. Бліда, маленька. Така, як часом над водою стає, або по опарах літає. Вітер підбіг, підніс її на крилах і поставив на ноги. Заколисалася вона немов із безсилля і стала. На голові рантух, у руках свічка з ярого воску, руки на-вхрест. Усьо з хмари.

Глянув місяць, — сховався. Зірвалася сова, розплющила очі, зверещала і, бючи широкими, тяжкими крилами, полетіла в ліси.

Хмарка рушила з місця. Сріблився рантух, біліла погашена свічка в руках, а руки держались на-вхрест. Куди вона летіла, трава до землі прилягала, дерева розгинали своє галуззя, листєм тремтіли, — дорогу робили. Летіла понад збіжжє, — колосся филювало без шуму.

Увійшла в село.

Перед церквою зупинилася на хвилину, мабуть змовила молитву і дальше йшла.

Вартівникам волосся дубом ставало і хоч не виділи нічого, тремтіли на тілі і хрестилися, щоби страх відогнати.

Крізь зачерті ворота, перейшла як промінь місячного світла; не відчиняла їх, бо були скрипливі.

Увійшла.

Вірний пес, що спав біля порога, пізнав її. Пізнав свою ґаздиню. Зірвався, з радости заскомлів весело і кинувся до неї. Але дарма. Вона не погладила його, як перше, не похвалила його вірности собачої, не глянула навіть на нього. Він хотів доторкнутись її одежі, полащитись хотів — не міг. Перед ним не було нічого. І собака заскомлів трівожно, шерсть насторошив і, піднімаючи голову на місяць, став вити.

Вона ввійшла у хату. Ввійшла тихо, незамітно, знов наче те місячне проміння, що крізь вікно продирається в кімнату. Всі спали — сном твердим, спокійним. Двоє дітий старших на лаві, мале, наймолодше в колисці, батько на постелі, з якої недавно її забрали і положили в труну.

По-під стелю довкола стін, висіли образи святих, немов сторожі сонних. У місячнім світлі видно було їх очі грізні й огнисті, що дивилися на неї і немов питали, чого прийшла?

Вона підійшла до своїх двох старших на лаві. Спали, підібравши під голови руки, бо подушок не було.

— Бідні ви! — сказала. — Зараня прийдеться вам зазнати людського горя, хлопської недолі. Зараня руки попадаються з праці, попухнуть ноги від утоми. Зараня! Жаль мені вас, діти, та що-ж я поможу? Не в моїй воно силі. Та не жахайтеся, ви мої, я буду з вами!

І вона нахилилася над їх уста-коралі і зложила на них свій бездушний поцілуй.

Вони порушилися крізь сон. Здрігнулись, кинули собою раз, другий, хотіли встати, збудитись — дарма. Зітхнули тільки і дальше усміхались солодко до любої появи.

Біла тінь повернула, майнула собою по хаті і зупинилась над дитиною в колисці.

— Як тобі твердо, моє ти маленьке, як тобі твер-

до! Гірка-ж твоя доля сирітська, гіренька! Таке маленьке і таке безсильне, моє пташатко, хто-ж тебе обійде? Тверді в людній руки і щирости не мають. Зломлять тебе, як тую билину кругленьку, бідне моє! А серця їх іще твердші від рук. Біда тобі!

І нахилилася над колиску дитини, а розціпивши закостенілі руки, поправила дитині постіль, щоби твердо не було і щоб не давило її ягідки малої.

А воно, бідне сирітство, ручки витягло до неї і устами, як двома листочками рожі, трепетало: — Возьми мене до себе, возьми! Не дай мене на поталу мачухи лихої, не дай!

— Не дам, дитино! — відповіла тінь біла і приступила до постелі.

Василь спав, хропучи здорово крізь сон, і усміхався до двох широких нив, і наймита годив і торгу за сіножатку добивав.

Не промовила до нього ані слова, тільки вдивилася в його лице своїми розбільними очима так сильно, що він не втерпів.

— Не віддам! — крізь сон промовив. — Ні, не віддам! Не бійся Гандзю, не дам я знущатись над дитиною нікому; не позволю їй кривди зробити. А Гапки я не возьму, бо вона язя.

Вопаж у друге глянула на нього поглядом таким сердечним і щирої вдячности повним, що в нього серце з болю защеміло і він принідняв повіки. Глянув по хаті, — нічого не було. Очі протер — ні, нема нічого. Тільки місяць до вікна заглядає і сверщок цвірінькає в куті. На подвір'ю пес вис.

— Свят, свят, свят! — говорив, хрестячися Василь. А я бувби присяг, що Гандзя була... А може й була?..

— — — — — — — — — — —

На другий день здибався Василь із своїм сватом біля криниці. Напували коні.

— Слава Богу!

— На віки слава!

— А де! Тпррру кара! Куда лізеш Гніда? гей до води... Ну, щож там чувати?

— Та нічого. А щож-би? Біда тай годі.

— А скучно вам, куме?

— Своя річ, що скучно.

— Та воно правда, але що-ж робити?

— Всьо божа ласка... Куда лізеш, гніда?

По такім офіціяльнім вступі приступили до річи.

— Но, як же, Василю?

— Та ніяк. А що-ж би?

— Возьмете Гапку?

— Най її беруть другі.

— Не кажіть, Василю! Пожалуєте того! Пара биків, скриня, дві корові, а поле як лани в пана. Ну, якже? Возьмете?

— Не мені її брати.

— Та чому?

— Бо тому! — з притиском відповів Висиль і, напоївши коні, завернув до дому.

НАСТЯ.

I.

На краю села стояла хата. Нова новенька. Стіни в неї біліли, неначе виліплені папером, чистенькі вікна зиркали, мов очі молоді та веселі, а недавно пошита стріха переливалася золотом до сонця. Під стріхою ластівки зліпили гніздо і стрілою літали докола нього. Під хатою росли високі мальви, цвітом покриті від гори аж до споду. Між них втиснеться вітер-збитошник, гойдає ними хапає їх за гнучкий стан, а бідне квіттє соромливо вихоплюється від нього і головками стукає до вікон, взиваючи людий на поміч. А соняшник, як старий батько, дивлячись на тую іграшку природи, похитує великим жовтим лобом.

Був ранок. Товар пішов у поле, птиця розбрилась по всіх усюдах і над хатою воцарилася правдива сільська тишина. І так то весело визирала хатина з посеред тиші, таким щастєм несло від неї, що, казав-би ти, ангели божі, коли літаючи над миром, примучать крила і спочити хочуть, то ніде не спічнуть, лиш на тій новенькій стрісі, між тими ріжноцьвітними мальвами, між хрещатим барвінком і сивеньким васильком... Та ні! Щастє було лиш із надвору хати. А в середині?..

От, власне рипнули двері. Вийшов чоловік, рослий, кремезний, ногою розтворив ворота і опинився на дорозі. Обернувся, глипнув на хату, засунув капелюх на очі і крізь зуби зашипів: »Язя!«

— »Язя!« — промовив ще раз, сплюнув і пішов дальше.

Хвилину хитались ворота, потручені його ногою і мальви заглядали зрізь вікна до середини, цікаві, що

там сталося і соняшник жовтий покивував великим лобом. Аж знов відтворилися двері і вийшла жінка. з червоними від плачу очима. Підійшла до воріт і глянула на дорогу. На ній видко було, як вози їхали і як ішли люди. Побачила його. Гонив як вітер.

— Йди, йди, нелюде лютий, тільки мого щастя, що тебе не бачу! — і запаску піднесла до очий, втираючи сльози.

В годину пізнійше, ті, що йшли в поле на роботу, бачили її, як стояла на тому самому місці, схилена на ворота, з закритими очима.

— Плаче богачка — казали — та Бога гнівить! Такий достаток, таке богацтво, а вона плаче... Ледащо, тай годі!

Лиш вона не чула тої бесіди і не бачило нікого. В голові в неї було як у гамарні; в очах потемніло, а по мозку немов розіллялася якась чорна мазюка. Стояла, забувши саму себе і весь божий світ.

Аж з тої темряви стали з легка виринати образки, якісь неясні, далекі, немов оповиті імлою. Це були згадки з дитячих та дівоцьких літ. І ось вона бачить себе малою дитиною в родичів богатих. Одиначка, плаває в достатках і вигодах. Росте, як розкішна квітка, в затишньому веселому саду... Ось вона дівує, з подругами, з Миколою стрічається коло криниці. Бідний Микола! Загнали його в далекий край, між чужих людий, під карабін вояцький. А тут тимчасом сватів прислав богач із сусіднього села. »Та не мене він сватав, а мої воли круторогі, мої достатки нещасливі... Не піду, батеньку, не піду! Я на Миколу підожду, аж із війська верне!«

— »Підеш! — сказав батько і стукнув ногою. — Віл з волом, кінь з конем, а з богачкою — богач. Не якийсь обідранець Микола, а Гнат Лабій тобі під пару. За нього й підеш!«

І пішла. Грали музики, лилась горівка і так гуляли, так гуляли, що аж обійстє ходило.

— »І до нині грає мені в мізку, хоч пів року від весілля минає, і до нині гуляє зі мною не чоловік, не муж, а чорт... Гнат. Йди, йди, поганий, мерзенний! не хочу дивитися на тебе, я не сяду з тобою до одної миски і не перебуду одної ночи з тобою під одною крівлею. Йди геть від мене!« — І вона зайшлася плачем.

— »Ах! Щоби так можна вирвати серце з груди і шпурнути ним, оттим недобрим непримиримим серцем, якого ні втишити, ні вговорити! Ах, доле, коби то можна!«

— Насте! Чи це ти, Насте?!

Молода жінка здрігнулась. Непаче блискавка перейшла по всьому її тілі, так уразив її цей голос.

— Микола! — промовила на-силу і подалась до хати.

За хвилину заскрипів засув і двері замкнулися мов гробова челюсть. Молодий парубок підійшов до них і вдарив по дошках сильним кулаком. Та двері не отворилися.

— Насте! Настуню! Підійди до вікна, най гляну на тебе! Три роки не бачив, три довгі, тяженькі роки.

— За пізно! — повторив той самий голос, а за ним почувся плач по всій хаті.

А до вікон із надвору заглядали цікаво мальви і соняшник кивав головою.

За пізно!

II.

Того самого дня під вечір вернув Гнат, як ніч, до дому. Лютий і пянний.

Худоба сама прийшла з поля і птиця постягалася

з города та ждала під дверима хатини. Коло воріт сторожив пес, скручений у клубок.

Гнат узявся між ними заводити лад. Копнув пса ногою, аж бідне сотворіння заскавуліло з болю, потоптав кури, за корову жбурнув колом. Пес заскавулів, узяв хвіст під себе і потяг під недалеку грушку; наполохана птиця підійняла крик і розбігляся по всім усюдам; корова жалібно заревіла.

— Насте!

Вона мовчала.

— Гей, чуєш, Насте! — гукнув Гнат і потягнув її так сильно за рукав, що молодиця захиталася, і трохи не злетіла з ослона.

Втворила очі.

— А чого тобі? — промовила на силу.

— Вечера де?

— Я не варила!

— А то чому?

— Бо не могла. Я така хора... Я... я... я спала.

— Ґаздине! Богацька дочко! Ти за помийницю жидівську не вартуєш. Я тобі раз останній кажу, що хоч я тобі не любий, а я тобі муж і пан. Коли не з милости, то з мусу, дбай про мене, а ні, то горе! Видиш! — Він показав свій пястук здоровий і вдарив ним так сильно по скрині що вікна задзвеніли, хата стряслася, а Насті мурашки по спині побігли. — Зараз мені вставай і розкладай огонь! Чи чуєш?

— Чую, — сказала Настя, — але вечері не зварю, бо не година... Мені весь світ не милий... Слухай Гнате! Відчепися ти від мене, покинь мене, або дай, най я вернуся до дому. Піду в світ за очі, на службу стану, горювати буду, а з тобою жити в мене нема сили. Мене силою віддали за тебе, я себе не переможу. Пусти мене! — Вона зсунулася з лави на землю і впала перед ним на коліна. — Пусти мене!

— Підеш! — вицідив Гнат через зуби, — але не до дому, ані до Миколи! Ні! Підеш гнити! Гнити підеш! сиру землю їсти. Чуєш! де підеш? Чуєш! — І тряс нею так люто, що бідна голова хиталася з боку на бік, немов на скручених вязах.

— Гнате, пусти! — кричала жінка, а він тряс нею ще гірше. — Гнате! — і кинулася до очий з руками.

— Ах! Я тебе, гадюко! — заревів Гнат і повалив жінку на землю.

Цікавий місяць викотився зза хмари і зазирнув до хати. Високі мальви собі-ж били до вікон головками. Соняшник, що стояв оподалік і всі инші цвіти й дерева, що не могли дібратися аж до вікон, питали одні других: »А що там? Що там?«

А тамки, на серед хати, лежала Настя з лицем, як хустка і з замкненими очима. Сині плями кинулись на тіло, уста сціпилися. І не пізнати було, чи жива вона, чи ні.

III.

Кури піяли на північ, як Настя підвелася повіки. Глипнула по хаті — нема нікого. Лиш мальви заглядають у вікно. Навіть і місяць зійшов уже з неба. Слухає — нічого не чути. Пробує встати — тяжко. Голова болить, кости болять, синяків не діткнутися. На силу встала і вийшла з хати.

На дворі було тихо. Навіть дерева і цвіти стояли неподвижно. Насті здавалося що вони дивляться на неї. Жалують, чи сміються? Не знати. І їй зробилося соромно і прикро, а кров так хутко набігла до лиця, що бідна жінка мало не вмала. Вийшла, викотилася на улицю і почала бігти. Куди? — сама не знає. Чує — щось гонить за нею. Це він, Гнат, нелюд!

Добуває останків сили — та не втече... Оглядається, — аж лекше стало. Це її вірний собака.

— Вернися, Бурку, верни! Ми лишили пусткою хату, ще злодій увійде. Вернись!

Собака глянув на свою ґаздиню, як би хотів сказати: ні, я з тобою піду, бо ти для мене і добра, а »він« не гідний нашої прихильности — але надумався і вернув.

А вона біжить наздогін з вітрами. Розхрістане волосся хоругвою має. Ані очіпка на ній, ні запаски. Добре, що ніч, тай ніхто не побачить, бо люди сплять. Лиш вартівник під церквою підніс голову, глянув і впав лицем на землю. Думав, що мара яка біжить в село.

Саме над досвітком прибігла Настя під батьківську оселю.

На небі миготіла поранна зірниця, а люди досипляли сну. І Настині родичі спали, сном тихим, спокійним, сном спрацьованих людий. І снилася їм Настя, весела і щаслива. Дякувала їм, що не віддали її за бідного Миколу, а казали йти за Гната богача...

Настя переступила поріг...

Гей, нене рідна і ти старий батьку! Чи в таку гостину дожидали ви доньки?

IV.

Вже кілька неділь проживає Настя в батька-неньки. Та лиха їй година. Старі ходять, як туча, грізні і похмурі. Ласкавого слова не промовлять. Людям Настя не показується на очі. Але від них не скрієшся, небого!.. То за сіллю, то за ситом прийде кума і жалує її. А поза очі глузує:

— Ото, каже, богач віддав свою Настю!

— Та не знав, чуєте, котре з них завинило?

— Мабуть вона.

— О, їй з очий не добре видно, »Зальотна«.

— Микола, чуєте, що? Таж то ціле село знає. От »публіка«.

»Чи справді я завинила?« — питала себе Настя і не могла відповісти. Знала тільки, що любила Миколу, а їй казали йти за Гната, знала, що Миколи не годна забути, а Гната любити, та ще знала, що так довше не може бути і що мусить то всьо раз якось скінчитися. Але як?

А тимчасом на світі йшло всьо своїм відвічним ладом. Минуло літо, прийшла осінь, минула осінь і тихо підкрадалася зима. Опустіли поля і засумувалася діброва. Крачуть ворони, а співучої птиці вже не почути. Лютий вітер, зимно і брак їди прогнали їх за море. І сумують за ними дерева, сумують листки та жовкнуть із суму. Зриваються з гильців і летять доганяти. Не доженуть!

А тимчасом жорстока зима починає своє діло заглади. Ледяними кігтями скувала землю, покрила її білим покривалом снігу і — спи! Заснула. А вітер реве, виє, стогне, ніби до сну її колише...

Спи, земле, спи! Приспи у собі всі злидні і горе, а як збудишся із сну на провесні, засяй нам щастєм, силою, красою, бо ми від тебе ждем добра багато і з рожевими надіями чекаємо тебе...

Настя не виглядала весни; не дожидала від неї ні радости, ні втіхи, ні полекші.

Весь світ для неї покрився смутком, так як земля покривається снігом на зиму.

Сонце заходить, вона стоїть на бе́резі ріки.

Вже всі жінки, що прали разом із нею білля, пішли домів, а вона заєдно бє праником, аж відгоміи лунає по лісі.

А сонце — зимове, калраве сонце, котиться ліпиво за рубець виднокруга. От, от, бебехне собою в пропасти заземельні і темно стане. Та заки згасне, втворяє широко очі і всміхається так весело і сердечно, що від

того усміху цілий світ обливається всіми відтінками золота і — крови.

На дворі тихо. Вітер затих. Чути як сани їдуть дорогою від ліса; як рубачі ідуть за ними і як сніг скрипить їм під ногами. Йдуть, пакають люльки і говорять з собою. Деколи підбігають, щоби розігріти ноги та бються руками по плечах, бо зимно.

Між ними йде Микола. Від коли вернув із війська, ходить на зарібки. Тепер рубає стоси. Його мати мешкає на краю села, за потоком, він прощається з господарями і йде короткою стежкою понад потік. Над рікою стоїть Настя і бє праником, аж гомін йде по лісі.

— Насте! А ти чому не йдеш до дому? Видиш — ніч.

Настя кинула праник і мовчки збирала білля. Він підійшов до неї і спитав:

— Насте! Чи то правда, що люди кажуть?

— Правда! — відповіла Настя.

— А чогож ти йшла за нього?

— Мені казали. Силою потягли до престола.

— А мене тобі не було жаль, Насте?..

Потім замовк. Нараз промовив рішучо:

— Я його вбю. За свою і твою кривду.

— Миколо! Що ти говориш? Спамятайся. Ти того не зробиш. Таж він женився зі мною, як женяться багато иньших, для поля, для худоби. Взяв гроші. А врешті — я сама сказала йому, що його не люблю і що на жабу волю дивитися як на нього, ну й він...

— І він тебе побив, била би його божа сила. І до такого розбишаки ти гадаєш вертати?

— Ні, я до нього не верну — відповіла Настя.

— Ніколи?

— Ніколи.

Місяць підпливав на середину неба і як потопель-

ник, то вирнав, то потапав у хмарах. Мороз світився на снігу, а було так тихо, що вони чули як лід мерз на річці і як серця билися в їх грудях.

— Насте! — промовив нараз Микола і вхопив її за руку. — Будь моєю! Я тебе заберу звідси геть далеко, за море. Там заживемо щасливо. Родичів не жалуй, бо вони тебе не жалували, покинь усьо і ходи зі мною. Підеш?

Держав її кріпко і шептав їй заєдно:

— Підеш? Підеш?..

Густі хмари не пускали місяця на небо. Сірий сумрак покривав світ. Вітер не переривав спокою, а лід мерз і тріщав на ріці.

— Пусти, мене, Миколо! Пусти! За пізно! Господь видить, я хотіла на тебе ждати, я виглядала — а тепер уже всьо за пізно — пропало. Я присягала. З ним мені не жити, бо не година, а з тобою не йти, бо гріх і нема мені на світі ні ради, ні поради. Але знай, що я тебе люблю і тому йди від мене — геть!

V.

Розійшлися. Сумна розлука.

Микола по розраду пішов до коршми, а йдучи вигукував весело — дурив себе. Настя з біллєм вернула до хати. Відтворяє двері. Батько на лаві сидить, мати коло печі порається. Суває горшками по припічку і не відвертаючи лиця, питає:

— А ти де була, Насте?

— А хибаж ви не знаєте де? На ріці.

— Та дотепер прала? До півночи. Як на заразу.

— Та де вам північ? От, що йно сонце зайшло.

— Еге! — докинув батько. — В тебе доти день, доки Микола коло тебе. Знаємо ми, знаємо. Але зле

ти робиш, Насте, дуже зле. Сором на мою сиву голову наводиш.

— Тату! Хіба вам мало ще мого горя?

Старий замовк.

Сіли їсти вечерю. Настя плакала.

— А ти чого, Насте, плачеш? Їдж, небого. В дорогу треба вхопити теплої страви.

— В яку дорогу? — питає Настя. — Хіба на постіль?

— До чоловіка — відповідає батько, — до Гната. Був перед вечером і казав тебе привезти. Тай повезу. Ти-ж його законна жінка. А в писмі святім стоїть, щоби жінка не відлучалася від мужа. Чужого добра переховувати не годиться. Тай пан-отець закликали вже мене до себе та питалися, чому не живеш із чоловіком. І люди не дають спокою і діти показують пальцями на мене: диви — кажуть — то той богач, що його дочка не сидить з чоловіком. Не годен я стерпіти такого стиду...

Настя, ніби не чула цього. Її лице було, як із каміння куте. Німе і ніби байдужне.

— Збирайся! Я йду запрягати коний — сказав батько і вийшов із хати.

Тимчасом мама відтворила скриню, виняла новий кожух, накинула його на доньку і собі стала приповідати:

— От і мій старий зараз по шлюбі побив мене, а я не втікала. Прожили ми більше як трицять літ у мирі та спокою, що кожному дай Боже так жити. Воно часом добре, як жінка чує руку над собою...

Стара, що їйно розговорилася на добре, коли на порозі появився батько в великих рукавицах, у шапці на ухах і з батогом.

— Ну, кому в дорогу, тому й час промовив він. — Ходім!

Пішли, Стара зробила хрест над ними й зачинила ворота.

— А як, чуєш, буде дуже курити, то підночуй. Побачиш, як вони там із собою, чи не відвикли.

І не привикнуть — докінчувала тихо Настя.

Їдуть.

Легенькі сани як по воздухах гонять, коні мов пливуть по снігу, лиш час від часу порскають для охоти.

— Здоров! — каже тоді батько. — А що? Я казав, Гнат буде нам радий.

— Ще й як! — доповідає Настя.

Їдуть дальше.

— — — — — — — — — — — —

Між тим селом де мешкали Настині родичі, а тим, де жив Гнат, був великий став. Зимою, як лід зціпить воду, а сніг покриє лід, люди їздять ставом, бо близше і рівно, як по столі.

І Настя з батьком їде через став. Батько поганяє коний і ногами по снігу волочить, донька думку думає... І так зле і так не добре. Родичі з хати женуть, із Гнатом жити не година, з Миколою не годиться. Що тут робити?

— Що? — питає вода, хлюпаючись у полонці. — Ходи до мене. Я тебе приїму, я тебе до себе пригорну, на віки заколишу...

Настя зсунулася з саний.

Приклякла над ополонкою і глянула під лід. Було там чорно, але спокійно. Лиш вода цілувалася з ледом.

»Нахилися низше, низше, ще низше!« —

Лід затріщав і обірвався.

На цілім ставі, під хрустальним ледяним склепінням зробився гамір.

Вітали нового гостя.

— — — — — — — — — — — —

Даремно батько шукає Насті по цілому ставу. Від села до села лунає його здоровий голос: Насте! Насте! На-асте!

Дрібна осока тріпоче сухими листками і шепче: »Ось я! Ось я!«

А вода з під леду доповідає глухо: »Оттут! Оттут!«

В ГЛУХІМ КУТІ.

Яцкова ялівка обїлася конюшини і згибла. Лежала коло ясел, у стайні, як гора, а в хаті Яцко сварився з Яцихою.

— На що ти пустила ялівку на свіжу конюшину? Господине!

— А ти на що лишив вітвором ворота? Господарю!

— А ти чому їх за мною не заперла?

— А в тебе від чого руки?

— Ти мою працю марнуєш, жінко!

— А ти мій вік змарнував, чоловіче!

Так сварилися цілу днину...

Під вечір пригадали собі, що ялівку треба закопати, бо заповітрить подвірря.

— Треба було дорізати, — каже Яцко, — був би парід розібрав під неділю!

— Мій батько не різник, а мати не різничка — відповідає Яциха — тай я різати не вмію!

— Але язиком, як бритвою ріжеш. Правда?

— Коли ріжу, то своїм, а тобі зась до того. Відчепися від мене тай йди, зроби який конець із ялівкою, бо ще його того треба, щоби тебе жандарі забрали.

— А тебе чорти заберуть! — гукнув Яцко, переступаючи поріг.

На подвіррю думав собі, що баба правду каже. Він завинив, бо воріт за собою не замкнув. Ялівка вийшла з подвірря, обїлася в полі конюшини, тай згибла. Але признати їй того не можна, бо найгірше як жінка раз

один возьме верх над чоловіком. Тоді вже пиши: пропало. Потім глянув на стайню, де лежало падло, зітхнув, сплюнув і пішов на трупарню, до Антошка, що був грабарем і сторожом від школи в одній особі. Він копав гроби, чистив учителеві чоботи і бив школярів різкою. Як мав час, то виплітав кошики, пускав кров, здіймав шкуру з падлини і збірав рої. Що кому треба!

На біду, пішов Антошко на друге село з листом від учителя до вчительки і Яцко вернув із нічим.

По дорозі вступив до сліпого Максима, що грав на лірі, а на весіллю співав такі веселі співи, що пяні баби реготалися до розпуку, але й його не застав дома.

В тім із-за дуплавої вербп вилазить Абрамко, знаний з того, що жадного діла не цурався і любив усього стрібувати, тай каже: »А що, Яцку, є Антошко дома?«

— Лихе йому є! — відповідає Яцко. — Десь їх усіх як навмисне повпривало.

— Не кажіть нікому — говорив Абрамко — то здійму шкуру.

— Та здіймай! — відповідає Яцко — про мене!

Торг у торг, стало на тім, що Абрамко має дати три срібні і шкура його.

Зараз пішли оба до стайні. Жид замкнувся з середини, щоби його ніхто не бачив і заки місяць зійшов, покінчив свою роботу.

Потім видрапався на під, розвісив шкуру на бантах і вернув вдоволений до дому.

Тимчасом Яцко викотив із возівні віз, запряг коні і заїхав перед стайню.

На силу витащили обоє з жінкою ялівку і віз покотився селом.

По дорозі ставали люди і, киваючи чоловами, казали: »Ов, ов, ов!«

Яцко був лютий, підганяв коні і ялівка скакала на возі, як жива.

Так опинилися на »кобилячім« цвинтарі. Був то

невеличкий кусник громадської толоки, обкопаний доволі глибоким ровом, на якім ховали падлину: коні, корови, вівці, навіть дріб. Як ішла остання холєра, то староство наказало, щоби зробити цей цвинтар, на що громада сильно відказувала.

»Перше тільки людий ховали, а тепер, бач, і худобині цвинтару треба, думав також Яцко. Дальше може ще які метрики для коров повидумують. Усьо можливе. А потім, то ще таке право вийде, що не худоба для тебе, але ти, хлопе, для худоби. Тьфу!«

Яцко сплюнув, зняв драбину і скинув ялівку на траву. Телиця лежала як колода. Яцко вхопив рискаль і став із пересердєм копати яму.

— Не досить, що здохло, та ще йому таку параду роби! — говорив, викидаючи землю.

— Вези його, копай яму, ховай! Ігі!... А ви тут чого? — звернувся до псів, що чим-раз близше підкрадалися до мяса. — На погріб прийшли? Добре. Ось тобі, діду, хліба! — гукнув, кидаючи між собак груду землі. Пси розскочилися і Яцко копав дальше.

— Чого стоїте? — кричав до своїх хлопців. — Возьміть батіг та відганяйте собак!

Хлопці вхопили, один батіг, а другий лопату і вганяли за псами.

Яцко викопав яму, змірив рискалем, чи є до міри і скотив до неї ялівку. Потім скоро, разом із хлопцями, став її засипати землею.

А на окопі сиділи голодні пси і з жалем та злобою дивилися на дурного хлопа, що таку гарну поживу так нерозумно марнує.

Як Яцко вертав до дому, була ніч.

Світив місяць, били перепелі, пахло сіно і мід.

— Буде погода, — говорив Яцко, поглядаючи на дим, що шпурком снувався з комина в гору. — І небо визвіздилось, що аль!

Коні йшли звільна, Яцко не підганяв їх, лиш дивився докола і думав.

— Мають люди гречку, як море, а я, як на злість, її не посіяв. Висіяв більше ячменю, а ячмінь не вродився. Тай таке!

І в ту хвилину зробилося Яцкові дуже сумно. Йому здавалося, що він дуже бідний, що це йому чомусь не ведеться і що для нього нема вже ніякого ратунку. Збіжже не дописало, ялівка згибла, нещастя йде за нещастєм.

А минаючи цвинтар, він думав, як то його вивезуть туди і як він не буде журитися ні гречкою, ні ячменем, ні жадною бідою — нічим.

Місяць світив, били перепелі, пахло сіном і медом.

* *
*

Яциха чекала на Яцка з вечерою. »Бульба перекипіла, діти зголодніли — говорила, вибігаючи на ворота, — а його нема.«

Над Глухим Кутом висіло тихе, літне небо. На ріці гудів невсипущий млин, дорогою їхали парібки на конях, грали на сопілках і співали. Їм на стрічу вибігали собаки, гналися за кіньми й брехали.

Довго стояла Яциха і надслухувала, чи не їде Яцко. А в хаті, на лаві, під лямпою, сидів найстарший син і читав свіжу часопись. Коло нього стояло кілька парубків і слухали. Один із них недавно пристав до читальників і по його очах видно було, що йому в голові якось то йще не дуже ясно. Він спитав:

— А про війну нічого не пишуть, Михайле?

— Ні, нічого.

— А, якосьту на ярмарку казали, що ніби наш на Турка вибирається.

Михайло глянув на нього, як батько на дурну дитину і всміхнувся.

— По що тобі Турка? Коби ти того ворога зміг, що дома, то було би добре.

І він почав говорити з жаром, яких то ворогів хлопи мають, як вони мусять боротися о кожну ложку страви, о кожний день життя і як мусять уважати, щоби в тій боротьбі не впасти, бо хлопське життя, як безнастанна війна.

— Але з місця — кінчив, піднімаючи голос, — нам не годиться тікати. Тхорі тікають, а відважні сміло стають до бою. Держися, хлопе, руками й ногами землі, бо то твоя міць. Хлоп без землі, що риба без води, що листок без гиляки, що марний пух. Фу-у-у! тай нема!

В тую хвилину відчинилися двері і насамперед вбігла мати, а так може по добрім »отченашу«, ввійшов батько.

— Касина! — кричав від порога. — Казети! Пани! Ти старий падлину вивози, а твої діти най казети читають, бо вони пани! Мої! — крикнув, звертаючись до сина. — Кинь мені той папір геть, бо тебе разом із ним за десяті ворота кину! Чув?

Син випулив очи. З роду віку не чув від свого батька такого прикрого слова. Що правда, то Яцко не любив ані читальні, ані книжок, ні в загалі освіти. Не знав, на що вона і до чого здасться. Адже й перше люди жили без книжок та без паперів і було їм добре. Але дітям не боронив. »Як свое зробиш — каже бувало — то читай, кілько хочеш, а йно світла мені не висвічуй.«

Тим дивнійше вразив Михайла батьків гнів. Він не втерпів і спитав:

— А хибаж вам, татуню, що небудь шкодить, коли я читаю?

— Шкодить! — відрубав батько. — Не люблю, не хочу, не потрібую! Поки не було тих шкіл і тих читалень, то ще чоловік дихав як так, а тепер хоч із

берега та в воду... Збіжже не вродило, ялівка згибла, роби, що хоч!

— А хибаж наша ялівка від ґазет згибла? Таж вона не вміла читати! — відповів Михайло.

— Що? — гукнув батько. — Ти насміхаєшся з мене, зі свого батька? Ти мене сердиш? Мой! Тримай язик за зубами, бо хоч ти парібок, як дуб, а так тебе сперу, як смаркача!

Михайло лиш раменами здвигнув.

— Тут ґазети ні при чім. Вони вам нічого не винні. А без ґазет і без науки нині жити трудно. Нині кожний Жид, кожний волокита знає світови лад тай туманить темного хлопа. Нині треба йти в-перед разом із другими, а ні, то перейдуть по тобі, як по трупі!

Яцко головою покивав і, насміваючись, сказав:

— А диви, який мудрий! Мудрійше яйце від курки. А диви!

А Михайло кінчив:

— Тай ялівка може-б і жила, як би ви вміли читати. Ось у мене є така книжка, що пише, як коло худоби ходити, але вона сама не заговорить, до неї треба знати письмо.

— Досить! — гукнув Яцко. — Вже мені ті науки горлом лізуть. Гіркий світе, коли сини батьків розуму мають учити! Від нині, я тут пан, я тут господар! Або слухай, або рушай на чотири вітри! Я вам покажу! Я вам усім безголове зроблю! Я вас порозди раю! Я...

Але жінка прискочила до нього, вхопила за руки і сказала:

— Чужі парібки слухають, спамятайся!

Яцко спамятався, парібки поздоровкались і вийшли, Яциха подала вечерю.

Їли мовчки. Лиш часом ложка голоснійше черкнула об миску і тільки чути було, як кілька ротів дмухало

на горячу страву, а потім із свистом втягало її до середини.

А як обтерли губи, почав Яцко на ново:

— Завтра зачнемо жати. Ти, жінко, лишишся у хаті, звариш обід і обійдеш худобу, а ми всі, искоро світ, підемо жати.

Говорив голосно і рішучо, як економ. Але Михайло не втерпів. Таку вже мав натуру, що не годен був змовчати, коли видів, що робиться що небудь не так, як треба.

— Завтра буде дощ, а може й на слоту затягнеться, бо барометр у вчителя чогось дуже впав. А до того я йшов нині по при жито й воно ще трохи зелене, свидувате. Двірське жито до полудня і ранійше, а ще його не жнуть. Я раджу підождати.

— Сховай собі свою раду для таких, як сам, розумієш, разом із якимись бараметрами! Я маю бараметер на небі. Дармоїди, леґейди! Робити їм не хочеся, тай вигадують. Я вас буком на поле вижену, от що! І ти — обернувся до дівчини, що бліда й перестрашена куняла біля постелі, — і ти також підеш. Ми люди бідні, нам нема коли слабувати. Слабість то панська річ, а в хлопа або жий, або вмирай.

— Ні, тату, — обізвався на те Михайло — Ганька хора і вона не година йти.

— Що? — заревів Яцко. — Ти знов до мене з писком, ти... — і кинувся з кулаками на сина. Але син ухопив його за руки, а мати упустила горнець і знов припала до мужа.

— Що робиш? Спамятайся! Чого ти так роз'ївся нині?

— Най мені з очий тікає, бо вбю! — верещав Яцко.

— Тікай, синоньку, тікай дитинко — просила мати — видиш, тато нині недобрі. Вступися!

Син понурив голову і вийшов...

Довго-довго перестрашені діти тулилися на запічку

до себе, довго хлипала хора біля постелі і довго не могла втихомиритися Яциха, що так само щиро любила мужа, як і дітий.

* *
*

Михайло пішов зразу до стайні, де звичайно спав, але звідтам перенісся на сіно, бо в стайні було йому, за тепло і за душно.

Чистий воздух, ясне, засіяне зорями небо і легкий, західний вітер утихомирили його. Почав думати... Що воно таке, що від якогось часу в їх хаті пішло, як то кажуть, із Петрового дня? Давнійше, ані тих криків не бувало, ні сварок, ні проклонів, а тепер ложки страви не мож з'їсти в спокою. Давнійше, кожне робило, що до нього належало і спокій голові. А тепер не знати, чим батькові догодити. Від часу, як пішли нещастя, з ним робиться щось поганого. Ну, але хто тому винен? Хто казав починати процес із стрийом, хто велів злій людині підпалювати комору, хто казав гинути ялівці? Біда по деревах не лазить, а чоловік на те й розум має, щоби обганятися від неї. Всі ті втрати можна було якось відбити. От, читальня хоче заложити склеп. Тільки пристань до спілки та відступи для склепу світлицю, а був би ладний гріш. Або торговля покладками. Ще торік хотів Михайло занятися нею. До міста-ж не далеко. Але татуньо не дадуть. »Нема часу — гандель то жидівська річ« — і так усе. Або з огнем. Кілько він наговорився, аби заасекуруватися. Адже є своє товариство »Дністер«. Та де там! »У нашім роді того не бувало. Як Бог схоче, то огонь відверне. Не годиться.« — І вже. А прийшов огонь, тай диви, якої наробив утрати. Добре, що хата не згоріла. І поле інакше родило би, як би його трохи справити. Долинку треба осушити і засіяти травою, а далекий клин посипати мукою з костий, бо туди гною не завезе. І так

із усім. А тато замість того, їдяться, гризуть нас і себе і нарікають на лихі часи.

І йому нараз стало жаль свого тата. Він зрозумів, чому той батько так змінився, чому він нараз зробився такий напрасний і прикрий.

То так, коли в болото залізеш, або як пічнеться лід під тобою ломати. Стань, подивися спокійно довкола, подумай, куди поставити ногу, щоби трафити на сильний ґрунт — то вилізеш щасливо. Але коли ти застрашишся та зачнеш на осліп бовтати ногами, то залізеш у таке, що хоч волами тягни.

»І що тут робити, як тут приступити до тата, як би їх успокоїти та переконати?« — думав Михайло і з тими думками заснув.

* *
*

Короткі літні ночі. Навіть нема коли розпростувати втомленого тіла. Та за те спиться тоді камяним сном і сон той має якусь незвичайну силу.

Як Михайло встав, то що йно світало. Глянув на небо — нічого. Лиш на заході якісь мраки, як би дими, і вітер звідтам потягає гнилий і теплий, як із печі.

Обійшов Михайло товар і думає, чи йти до хати, чи ні. Ні, не піде. По що дратувати батька? Переконати його, не переконає, лише шкода гнівити Бога.

Взяв сокиру й пішов до моста, що його громада чим скорше направляла, бо туди мали їхати каноні. Поки дійшов, сонце викотилося, велике й ясне та від разу взяло так сильно припікати, як у само полудне.

— Ой, біда! Буде дощ. Коби хоч татуньо не зачинали жати, бо шкода хліба — думав Михайло — та щоб Ганька не йшла, бо ще гірше з нею буде. Вигналося то таке як конопля, тай хорує. Най їх Бог хоронить.

Цілий день не йшла йому робота. Думки не давали спокою і на серцю робилося так тяжко, як би на нього столітний дуб звалився.

З полудня почали виступати хмари та закрили небо, як брудні і мокрі верети. Під вечір почали пускати з себе дощ. Що вітер повіє, то дощ слабне, але йде.

Наповнилася ріка водою, вистушили на дорозі калюжі, обмокли дерева, стріхи й люди. Ще до ночі далеко, а вже світа божого не видно, такі всюди мраки й пари. Слота...

— Маєте, татуню, барометер на небі — думав Михайло, вертаючи домів. Був змучений і такий обмоклий, що аж пара з нього била. Хотів чим скорше дістатися до теплого й сухого кута.

В своїй улиці здибав молодшого брата. Біг у село.

— А ти куди?

— По оцет до коршми, Ганька вмірає.

Михайла як би хто ножем шпигнув. І жаль і злість нараз ухопили його серце, як у залізні кліщі.

— А що, не казав, не казав? — говорив, вступаючи в хату.

Ганька лежала на лаві, бліда, як смерть. Великі, сині очі дивилися жалібно у стелю. На устах була кров.

Мати клячала коло неї і, киваючи головою, приговорювала крізь сльози:

— Робітнице моя! Дівонько моя! Якже ти мене лишаєш? Казала я, не спішися, казала я, спічни собі; дитино, а ти все перлася в-перед. Згубила тебе твоя скорість, доню!

А батько сидів із люлькою в зубах коло скрині і бурмотів до себе:

— Насілася лиха доля на мене, тай годі. Що крок, то вовк, що два, то біда. Ого! Пропав я, як пес на ярмарку!

Коли побачив сина, то втих і голову спустив над саму скриню.

А Михайло лиш глянув, що є, і пішов запрягти коні. Навіть ніхто не знав, що він поїхав по лікаря до міста.

* *
*

Тимчасом із Ганькою було дуже погано.

Навіть оцет, якого випила мало не цілу склянку, не поміг їй, а здавалося, ще гірше пошкодив. Стягала ногами і з болю так страшно кричала, що сусіди не годні були спати. Серце, тай серце!

— Нема що, чоловіче, — каже Яциха — йди по Горпину!

За малу хвилю привів Яцко Горпину, червону, розхрістану, пяну.

— Всьо, кумонько, я лишила, а до вас прибігла — говорила, цілуючи Яциху. — Ви в мене перші! Вітиху лишу, писариху лишу, а до вас прийду, бо дуже вас люблю! Але принесіть, мої милі, хоч пів кватирки, бо найся пріч каже, так мене в середині ріже, що крий Боже!

Приніс Яцко пів кватирки, випила Горпина, закусила чіснико̀м і цукром та взяла оглядати хору.

— Коло серця тебе, доненько, коле і в грудях, кажеш, спирає і голова так, як би тріснути хотіла — то вроки. Стрийна, дівонько, врекла тебе, бодай її всі дідьки наврікали, бодай вона долі не знала, відьма погана! Таку ладну дівчину зіпсувати, гей, гей, гей!... Нема, чусте, нічого гіршого, як погані очи. Гірша в них їдь сидить, як у змії. Най нас Господь милосерний боронить та заступить від такої біди! — говорила звертаючись до родичів. — Але налийте, прошу вас, іще капку, бо в горлі сухо стало. Розмовляти не година.

Випила, закусила й далі оглядала.

— То, що ви їй оцту дали, то добре. Оцет від усякої хороби помагає. Тепер ми їй вугле скинемо і буде,

як рукою відняв. З неділі піде ваша донька в поле, а йно уважайте, бо то молоде, дурне і скоре, як молодий кінь.«

Подала Яциха Горпині з мисника нову миску, наляла з коновки води і нагорнула з печі червоного вугля. Горпина дмухала на воду, приговорювала до вугля і над мискою на відлів махала. Потім жар зсипала до миски.

Зашипіла вода і засичало вугля, а Горпина казала, щоби так лихі очи шипіли, як будуть у смолі кипіти, та доповідала, щоби так та погана душа, що вроки на дівку навела, на сам спід пекла впала, як те вугля на спід миски паде.

— На ліси, на бори, за десяті гори, в багно та трістє йди! — кричала, вимахуючи руками та бігаючи докола миски.

Від того вітер робився, гасив лямпу та холодом віяв по лиці Яцка і Яцихи.

— Гу-у! Як страшно! — і хора з безнадійною розпукою дивилася на розхрістану відьму та на її чари.

— А що? Не казала? А не казала я? Вроки. Ще й які! О! Дивіть, як вугля поспадало. О!...

Потім набрала з миски вугляної води, обмила хорій лице, руки, ноги і казала напитися з поганої, брудної долоні. Потім сама випила, але не воду, а горівку, оперла голову об стіну і захропіла на всю хату. Навіть крик хорої, що потрясав тихими стінами, не міг її збудити.

— Вставайте, кумо! — благала Яциха, стягаючи її з лави. — Ганька вмирає!

Горпина зірвалася і як шалена бігала по хаті. Зачіпала собою об піч, то об скриню, бо така була пяна, що не могла вдержатися на ногах:

— Ножа, сорочки, хутше!

Подали їй ніж і здіймили з хорої сорочку.

Горпина стояла посеред хати з ножем у правій руці,

з сорочкою в лівій і, хитаючись, як Жид на молитві, мляскала заслиненими губами і щось такого говорила, чого ніхто не міг зрозуміти і чого, мабуть, сама не розуміла. Потім ніж перепустила через сорочку, зараз його підняла і з розмахом вбила в одвірок.

Потім упала на лаву, оперла голову об стіну і в друге захропіла. По хаті, як би хто канонами котив.

Хора на хвилину втихла. Яцко лежав на скрині, а Яциха дивилася на пяну Горпину, як Жид у лице чудотворного рабіна.

Нараз хора зірвалася і почала кричати, аби її добили, бо не витримає.

Знов збудили Горпину і вона знову бігала по хаті, як у горячці, а потім казала класти до серця горячі приклади.

Але й те не помагало, а як коло півночі приїхав лікар, то вже не було кого лічити.

— Як можна, — говорив до родичів, — як можна хорій на серце давати оцет пити та ще хто знає який і класти горячі приклади? Я казав би ту бабу до криміналу замкнути, ту піячку!

— Коби знати — відповів Яцко, оттак, аби щось сказати, а в душі подумав собі: »Так мало бути, таї кінець.«

* *
*

То було в суботу, а в понеділок поховали Ганьку. Людий зійшлося багато, як звичайно, в слоту. Яцко приніс горівки, спекли хліба, зварили пирогів і нарід гостював, як на празнику.

Коло полудня винесли тіло з хати і поклали на віз. За возом ішла Яциха й голосила: »На когож ти мене покидаєш, робітнице моя, помічнице моя? То я тобі весіллячко зготовила, доню, з сирою землею, з темною могилою, з білою березою. Чому ти мені малою

дитиною не вмерла, не було би такого великого жалю! Ой, ой, ой!

А дощ падав, а вітер віяв, а дзвони на дзвінниці дзвонили.

Як минали церкву, то зашуміли старі, високі липи, потрясли гіллєм зеленим і кинули кілька капель срібної роси на білу трунву.

А як переходили по при поле, то кланялося Ганці колосисте збіжже, як добрій робітниці.

Заскрипіли цвинтарні ворота і дружби повели молоду не до престолу, а до гробу.

Нараз виглянуло сонце, освітило цвинтарні берези, обсушило людий і кілька промінів ясних кинуло до чорного гробу, щоби Ганці не було так дуже, дуже темно.

Люди ходили поміж могилками та перечилися де хто лежить, а діти лазили по вишнях, шукали на окопі суниць, або гойдали спорохнілими хрестами. Родичі гонили їх до хат.

Як люди вертали в село, то говорили, що покійниця вмерла від вроків, проклинали погані очі та шептали собі до уха, що Яцкові не ведеться, що йому хтось таке натворив.

Явдоху потішали ґаздині, що її донька піде просто до неба, а Яцка жалували ґазди, що під самі жнива втратив одну пару робучих рук.

Яциха йшла червона від сліз та підпирала голову рукою, як би її втримати не година, а Яцко хитався, як дід.

Усі казали, що він остатними часами якось дуже постарівся.

* *
*

На другий день, хто лиш устав, біг до вікна дивитися, чи буде погода.

Але де там! Розкислося, як у пізну осінь, як після Покрови.

На дорозі болото, на долинах вода, на лісах дими. Роби, що хоч! Навіть воробці почали журитися. Злі-талися стадами до села, голодні і змоклі обсідали плоти та цвіріньокали.

А під вечір стада чорних ворон перелітали над селом з гамором та криками.

Яцко ходив хмарний, як те слотливе небо, до нікого не обзивався, лиш зітхав та бурмотів під носом:

— Пропала моя праця, пропав і я... —

Але в четвер показалося сонце. Боже! Як нараз повеселіло на світі, як зеленілася трава і листя, як усьо росло та доспівало на очах!

Пішов Яцко перекладати копи.

Зняв одну шапку, глянув, та лиш покивав головою. Стебло зелене як рута, пахне квіттєм і росчиною, а така від нього горячка бє, що аж у носі крутить.

Сів Яцко та думає.

— Правду казав Михайло. Видно, що ті книжки тай ті науки все таки щось ніби знають. Треба було послухати сина.

Думає, коли чує — хтось йде.

Якісь сторонецькі жінки.

— Дай, Боже, щасливо!

— Дай, Боже, й вам!

— А куди то дорога до Кривого?

— До Кривого? — повторяє Яцко і розглядається докола так, як би згубив ту дорогу. — Підіть просто, а потім коло пан-отцевої нивки гайта і знов просто аж до моста, а з моста скрутите на ліво аж до Мартинової верби, а там уже вам люди покажуть.

Жінки подякували тай пустилися йти, як би вони справді знали, котра то пан-отцева нивка і котра Мартинова верба. Але Яцко спинив їх.

— А вам до Кривого за чим?

— Ідемо до того хлопця, що може чули ви, людий лічить і всяку всячину знає.

— То там є такий хлопець? А я про його й не чув.

— Таже є. Від нас якосьту возили жінку, що має чорну хоробу і поміг. Або знов одному богачеві діти не хотіли ховатися, тай також поміг. На всьо, кажуть, поможе.

— А вам до того хлопця яке діло? — спитав Яцко.

Жінка засоромилася, а друга відповіла за неї:

— Багато говорити, а мало слухати.

— Ага! — притакнув Яцко, ніби вдоволений відповіддю, але з очий видно йому було, що хотів щось більше довідатися про того незвичайного хлопця.

— То, кажете, — почав знову — що він усьо знає? А може він удає та людий дурить?

— Не кажіть того! — почали обі жінки нараз. — Гріх казати. Таких як він, то йно десять на цілім світі, який світ великий! Навіть найстарші люди кажуть, що такого ще не видали. То, говорять, Господь милосерний змилувався над грішними людьми та післав його, щоби нам радив: »Най, — каже Пан Біг — бідний нарід не марнується, най з голоду не гине і за море не втікає«. А пани, як провідали, що й куди, тай зараз жандарів післали, щоби приставити такого, а такого хлопця до суду. Ну, нічого. Приходить він до суду, а пани зараз до нього:

— То ти, — кажуть, — хлопче, ніби всьо знаєш?

— Усьо, як усьо, бо тільки Пан Біг єсть усевідучий, але знаю багато такого, чого иньші не знають.

— Ну, щож такого?

— А що будь. От, возьмім на те, кілько в вас гроший в кишені.

— Ну кілько, кілько? — зацікавилися пани.

А він тільки на небо глянув, тільки подумав тай каже:

— Два срібні, ще й дві шістки і чотири нові.

Пан до кишені, перечислив тай тільки рукою дав знак, аби його пустили на волю. І з тої пори вже його не займають. Бояться!

— Велика божа сила і велике його милосердя над нами грішними! — сказав на те, зітхаючи, Яцко.

— Ну, але якже з ним зробилося, що він такий мудрий вдався? Чи так йому від роду?

— Деж там! Дитиною, кажуть, був він хирлявим, слабосилим та нагульковатим. Деякі хороби є — чіпалися його.

»То так нечистий хотів його збавити« — втрутив Яцко.

»Цілими днями — оповідала жінка — лежить бувало, як зимою — то на припічку, а як літом, — то в борозні, в городі, тай дивиться на небо.

А небо синє покрите білими хмарками. Раз якось у саме полудне каже він до своєї матери, а його мати бідна вдовиця: — Я вже всьо знаю, мамуню«.

І з тої пори знає... Ну, але нам пора! Забалакалися ми з вами, а дорога далека! Бувайте здорові!«

»Ідіть здорові! — відповів Яцко. Та най вам Бог допоможе, щоби ви дізналися, чого вам треба!«

»Дай Боже! Дай Боже й вам!« відповіли жінки, спускаючись із межі на доріжку. За хвилину зникли між буйними нивами і тільки їх червоні хустки з білими очіпками хиталися по филях колосся, як два блудні огники на болоті. А потім згасли... Довго дивився Яцко за ними, так довго, аж у голові досніла нова гадка.

»Коли другим помагає, то й мені поможе!« — казав верталочи домів.

* *
*

На другий день пішов.

Лишив жито, лишив иньшу роботу, що за слоти призбиралася і потяг до Кривого. Вийшов раненько, а перед полуднем був на місці.

Знайомі жінки виходили саме з подвірря, як він входив.

»А що?«

»Та нічо.«

»Порадив?«

»Чомусь би ні!«

І розійшлися.

Чекав Яцко яку годину, заки на нього прийшла черга. А як його до хати кликали, то ноги під ним тряслися, як у пропасниці. »Чи порадить?«

Хлопець насамперед говорив із ним досить довго про всякі речі, а потім нараз узяв Яцкові казати, що йому, цеб то Яцкові, не ведеться і що він, Яцко, має дуже велику журбу на серцю.

Яцко лиш головою хитав.

А потім хлопчина виліз на лаву і дістав із-за образа свяченої лози. Яцко спершу настрашився, бо гадав, що він хоче його бити, але хлопець натяв із тої лози трісок, зібрав їх у жменю, замкнув і потряс, як діти орішками в забаві. Потім приступив до печі і висипав патички назад на припічок.

»Вашу хату, — говорив, вдивляючись у розсипані патички, як у книжку — вашу хату так майстри заложили. Треба її на друге місце пересунути, розумієте?«

»Та ніби розумію, але то великий клопіт.«

»Клопіт ваша річ, а моя річ сказати, що знаю. Коли хочете, щоби вам знов на добре повернулося, то пересуньте хату лівим вуглом на північ аж до тої вишеньки, що на краю садка... Це моє слово.«

Потім хлопець зібрав патички до куни і кинув в огонь. Патички занялися, спалахнули і щезли в одній хвилині.

Яцко вернув до дому.

Як пересунути, то пересунути, нема що!

Треба так якось робити, щоби син не видів, бо буде спиняти. Треба таки нині піти по сусідах і просити їх на завтра рано, так по обіді, як сонце в хлопа підійде на небі.

Заки Михайло верне з роботи, хата буде рушена, а тоді й він сам мусить помагати. Тай вже.

Як погадав так і зробив.

* *
*

Михайло, як звичайно, зараз по обіді пішов до роботи, все таки до того моста, що його для війська направляли.

І нині, як тиждень тому, було йому на серцю так тяжко, якби його столітний дуб придавив.

І нині, обробляючи сокирою колоди, думав собі, якби то зарадити лихові. І нині, зітхаючи, шептав: »Най їх Бог стереже.«

Ще до полудня було з година часу, або й більше, як прибіг його молодший брат, Гриньо.

»Кидай всьо, та бігай до дому!«

»А що там знов?«

»Татуньо хату сунуть.«

»Чи ти здурів, чи тобі що сталося?«

»Не здурів, а правда. Скликали людий і сунуть: бігай!«

Михайло ткнув барду за ремінь і пустився в село. Зразу йшов, а відтак біг, як кінь.

Від церкви видно було їх обістя, як на долоні. Глянув... Народу — повне подвірря, а такий крик, якби горіло.

Одні зносять до комори одіж, посуду то що другі тащать останки печі з хати, инші підкопали підвалини та сунуть під них грубезні круглі колоди, як вали.

»Подай! Бігай! Бери! Тримай« — лунає по цілім селі. Біготня та метушня, як у муравлиску. Одні других потручують, одні других не розуміють як звичайно, коли хто дуже спішиться.

Михайло лиш за голову вхопився. »Боже! Що вони роблять? Подуріли!« — і пустився бігти не дорогою, а городами на впростець, куди близше.

»Коби скорше, коби як спинити, бо хата стара не витримає!« — думав, перескакуючи борозди та пересаджуючи плоти, як пес.

Ще один сад і два городи, а там уже своя улиця — і Михайло біжить іще скорше.

»Бери шнур! Підпирай стіну! Довбня де?« — лящить йому в ухах.

»Спиніться люди! Чекайте мене!« кричить Михайло з сусідського подвірря.

Та ніхто його не чує, ніхто й не слухає.

»Підважуй хату колами! Тягни шнур! Ану, гей!« І кільканацять пар рук підносить підвалини з того місця, на якому вони перележали кільканацять літ, а рівночасно кільканацять дужих хлопських плечий підпирає бічну стіну, щоб її пхнути в перед. Иньші пильнують валів, впрягаються у грубезні воловоди, як у шлиї. »Голови розвалю!« — кричить несамовито Михайло. »Лишіть!« — але в ту хвилину пошпортується на перелазі й паде.

»Гейже враз! Раз, два, три!« — приказує Яцко.

Натягаються людські жили, тріщать грубезні шнури, моцуються спорохнілі бальки.

Стріха починає колисатися, хата хитається, якби розмахувався до великого скоку — і нараз із пекольним ломотом і гуком паде, як дуб, сторощений від грому.

Тріск, грюхіт і порох. А потім тихо.

Нарід розскакується на всі сторони і здалека приглядається безобразній, величезній купі дерева, соломи і глини.

»Сьвят! Сьвят! Сьвят!«

— — — — — — — — — — — —

»А деж Яцко? Де подівся кум Яцко?« — відзівається котрийсь із сусідів.

»Де мій чоловік? — кличе несамовито Яциха. — Ви вбили мого чоловіка!«

Хлопи кидаються до звалища і за годину добувають розмяжджене тіло Яцка.

ДОЧЕКАВСЯ.

Сонце заглянуло до вікон, як Микола Миколишин збудився. Хотів зриватися та бічи на подвірря, бо заспав, але пригадав собі, що він від кількох неділь хорий, що Бог святий знає, як з ним буде і що господарством не має чого журитися.

Най ним журяться діти.

Зітхнув і спустив повіки.

Опали тяжкі та неподвижні, як вікониці під вечір.

— Втомилися, хочуть відпочинку. Заждіть, будемо спочивати, аж нам навкучиться.

Нараз, добуваючи з грудий якогось молодецького голосу, крикнув на цілу хату: — Маріє!

До світлиці вбігла його невістка, жінка найстаршого сина.

— Чого вам тату? — спитала трівожно, протираючи невиспані очі.

— Вийми нову одіж із скрині, а Петрові скажи, най ладить залізний віз. А йно хай мені вистелить високо, на самій середині, щоб не трясло.

Марія подивилася на тестя, як би хотіла спитатися, нащо такому хорому воза, але питатися не сміла, бо з того часу як лиш переступила поріг Миколишина, привикла, що батька слухають всі, без розбору.

Не гаючись, добула зі скрині що найтоньшу сорочку, зняла з жердки новий кожух, вибрала гарний пояс та побігла до мужа, що поравсп коло коній в стайні.

— Петре! тато казали ладити віз на залізних осях

та вистелити високо, щоб не трясло. Не знати, чуєш, на що їм нині воза?

— Лишися коло коней, нім зерно з'їдять, а я піду спитати.

Як увійшов до світлиці, батько вже сидів, постогнуючи, на постелі та защіпав чисту сорочку.

— Поможи мені, сину, застіжку застягнути, бо мене вже руки не слухають.

Син поміг батькові прибратися і подав води.

— Ви казали ладити віз?

— Казав.

— Куди?

— На вибори.

— А як же вам, такому хорому, телепатися тільки світи?

— Як?.. Так як видиш. Щоби-я мав рачки лізти, щоб ви мене на вереті несли, а я голосувати мушу. Я на ці вибори трицять літ чекав — розумієш?

Говорив тяжко і за кожнім словом клекотіло йому в грудях, як під землею.

— Я рад, що діждав тої хвилини, а він мене питає, як ви, татуню, поїдете? — Ладь віз, не говори багато. А поклич Дмитра та Семена, бо й вони тепер мають голос; поїдемо разом. І не гайся мені, бо на девяту заповіли початок, а Миколишин все ішов перший, де о народню справу ходило. Який був з ранку, таким хай лишиться і до останка. Їди!

* * *

Не минуло й пів години, як заскрипіла висока брама, загавкали пси, немов допрошуючись, щоб і їх з собою забрати, заторохтіли колеса і від Миколишиних, на невеличкім містку, виїхав у вулицю новий, на залізних осях віз, з високим полукішком і з мережаною крижівницею.

По середині, на добре вимощенім сидженню, прикритім килимком, що його виткала невістка, сидів Микола Миколишин в новім білім кожусі, в високій смушевій шапці, більше на спомин колишнього Миколи, як на живого чоловіка подібний.

Коло нього сидів найстарший син Петро і піддержував батька, як сильний дубовий стовп піддержує спорохнявілу будівлю. Двох молодших їхало на переді. Кіньми поганяв найстарший внук, десятилітній хлопчина, що за жадні гроші не був би лишився дома, не видівши перший раз у життю виборів.

Їхали з-вільна, щоб не трясло хорого батька. По дорозі стрічали людий, що йшли в тім самім напрямі, святочно прибрані, як на який відпуст. Здоровили одні других, а молодші господарі з пошаною знімали шапку перед Миколишином, котрому завдячували немало.

Довгі літа воював зі старими порядками в селі та в повіті, з війтом, марнотравником громадського гроша, з радою, що йшла за війтом, як теля за мотузком і з усіми темними силами, що хотіли народ здержати в поступі та просвіті. Натерпівся за це не мало, але не вгнувся і не поступив ані на крок. Стояв, як той самотний дуб на пустій збочи, котру дощі і зливи в парови рвуть, марнуючи природжену силу землі. Та хоч громи докола бють, хоч буря скаженіє, аж по літах, глянь, в тіні його галуз підростуть нові дубки, і заліситься, зазеленіється збіч, даючи захист і цвітам і птицям, а людям віщуючи хосен.

Так виросло на очах Миколи Миколишина молоде покоління, перестроюючи до непізнання, колись темне і бідне, тепер освічене та засібне село.

Остання його праця — то віче за новим правом виборчим. Хоч старий та немічний, об'їхав усі села докола та зібрав на схід десять тисяч людий, десять тисяч свідомих голов, що домагалися широкого горожанського права. За те до села прислали військо. Дні неділі

вганяли по спокійних вулицях румунські драґуни, страхаючи дітий, а ще гірше жінок, що небезпечні були перебічи з подвірря на подвірре.

Дві неділі серед нічної тишини лунали над спокійним селом військові сурми, як над воєнним табором, а кілько проклонів упало, а кілько всякого иньшого гріха!

Забрали військо і село вернуло до давного життя. Прийшла весна, зазеленіли поля, забіліли сади, зацвіли нові надії. І от тепер він їде голосувати першим загальним, безпосереднім, тайним, хоч не рівним іще голосованнєм — їде з радістю, що й він приложив до нього своєї руки...

Сонце підбирається в гору і не пече, а з легка пригріває. Вправді хмари раз у раз набігають на нього, щоб закрити його ясне проміння, але вітер, що віє від сходу, розганяє їх на всі сторони світа, він вимете небо як хазяйка світлицю на свято.

— Буде погода, діти, — каже старий. — Буде весна.

— Дав би Бог, — відповідають сини, — люди ще робіт не покінчили.

— Зіпріться, тату, на мене — просить найстарший син — бо вам їхати тяжко.

— Не бійся, поїду, ще й назад верну — відповідає батько, хоч чує, що син добре каже. Вже в нім сили нема, тільки якась кріпка постанова їхати й доїхати.

Їдуть полями, засіяними озимим збіжжем та зеленою яриною. Вузкі мужицькі ниви вилискуються до сонця, як полотна, що їх ґаздині білять. Між ними цвіти цікаво визирають, над ними літають птахи, на межі дрімає старий хрест.

— Під тим хрестом двірські гайдуки убили мого батька, а вашого діда — каже старий знімаючи шапку. — Вас, діти, хіба власні хиби та власні гріхи бити муть. Не забувайте того, що вам кажу. А там, трохи дальше, під межою привела мене мати на світ і в подолку при-

несла до дому. Тверді були часи, бодай ніколи не вертали.

Говорив би був не одно, але не міг. За кожним словом чув у грудях біль, як би ті слова були зі сталі. Замовк і тільки очима водив дооколя. Хотів тих піль, тих нив, тих лісів набрати як найбільше в свої очі, щоб з ними йти там, де їх може не буде... З ниви на ниву літали його полинялі зіниці, немов прощалися з кожною скибою, з кожною грудкою землі... Далеко перед ними, під лісом, ніби табор. То виборці з далекого села, що на досвітках вийшли, щоб голосування не спізнити, під лісом спочивають. Порівнялися поздоровкали, їдуть рядом. Хоч втомлені, хоч знають, що втратили робочу днину, їдуть радо з підпесеним чолом. Молодші затягнють пісню. Деякі жартують. І старшому Миколі Миколишинови робиться жаль, що він не може злізти поміж них і йти рядом — йти цілі літа, геть до красшої, ліпшої долі.

* *
*

Перед урядом громадським, де мало відбутися голосування, стояли жандарі. Але нарід, так як би їх не видів і тільки діти з цікавости приглядалися з-поза воріт до нових шеломів та ясної збруї.

Віз задержався на вулиці і сини взялися зсаджувати батька на землю.

— Лишіть, я сам — говорив Миколишин, соромлячись перед чужими людьми своєї немочі, але инакше не міг. Сперся на молоді здорові плечі синів і ті більше несли його, як провадили до уряду.

— Розступіться люди! — загуло в громаді — Видите, хорого ведуть. Хорий чоловік приїхав, щоби голос віддати.

— Ви, Миколо, безпечно могли дома сидіти. Нас

тут, дивіть, якого народа зійшлося. Буде голосів досить.

— Досить, чи не досить, того ніхто не може знати, а мені в гробі спокою не було би, як би я не зробив того, що до мене належить — відповів Миколишин, переступаючи поріг.

* *
*

— А тепер спішіться — говорив сідаючи назад на віз — спішіться, щоб живого до дому привезли.

Внук затяв коні і віз покотився з горбка. Коли переїздили коло свого поля, Миколишин підніс, тяжкі повіки і витягнув руки, як би їм посилав своє благословення.

ЗВИЧАЙНА ІСТОРІЯ.

Осінній, безконечно довгий вечір. Сиджу при столі й пишу. Та писання якось не йде. Гнилий, холодний воздух наляг думки. Відкладаю перо і приглядаюся лямпі, що стоїть на вулиці, супроти мого вікна. Кривий, підгнилий паль хилиться, якби втомився і хотів лягати в рів спати. На ньому скляна ліхтарня, а в ній невеличка лямпа. Горить, як за цапову душу..... Докола неї рої дрібосеньких мушок. Безпастанно кружляють і пхаються до світла. Одна за другою жене, а розбившися об шибу, паде в діл.

З верха мріє дрібонький дощик, такий, як мряка. Маленькі, срібні каплі мішаються з петлями і нераз не пізнати, чи це впала петля, чи дощ.

Чую, як в ринві щось зашелестіло.

Зразу тихо, якби хто сльозу пустив по склі, а потім голосніймше і частійше: кап, кап, кап... То дощ.

В такий вечір найкраще сидіти в любім товаристві та раду радити, або журу журити. Та ба! До тобі товариства узяти, та ще любого!

Став біля зимної печі і думаю, чи буде завтра погода, чи ні, чи дістану один лист, чи більше. В тім, за дверми чую шурання ніг, потім обтирання носа, одного, або двох, а в-кінці легенький стукіт.

— Прошу!

Відчиняються двері і на порозі являється обемиста особа знайомого священника.

— Слава Богу!

— Дай Боже здоровля! Прошу ближше, най отець сідають.

— Дякую дуже, але я від разу до речі. Зо мною приїхав учитель моїх дітий. Хорий бідолаха. Завтра рано хоче бути у лікаря, і вертати до своїх родичів. Чи не переночували-б ви його? Бідний, а дуже чесний хлопчисько.

— Га, як переночувати, то переночувати. Най простить, як йому не буде добре і най, борони Боже, не вмірає.

— Жартуйте здорові, але я його покличу, бо там нездоровий воздух, а він кашляє.

І справді в цій хвилині, якби на знак, залунав кашель чоловіка, та такий сухий і прикрий, якби хотів серце з себе викашляти. Що втихне, то починає на ново, аж в ухах ріже. За третім, а може четвертим наворотом кашель ущух і в хату увійшов хорий.

Був високий і худощавий. Рамена мав піднесені, а голову всунену в тулів. Чоло, як вапно біле, а під ним глибоко — глибоко, горючі, сині очі. Мінилися вони раз-ураз. То завмірали спокійною байдужністю, то займалися живим огнем надії. Лиця запалі, якби себе і всю шкіру хотіли втягнути до середини. — Привітався і почав виправдувати свій кашель. Не підняв ковніра, а на дворі дощ і зимно, тому його гірше кашель мучить. Говорив несміло і соромливо, якби знав, що робить собою прикрість.

— Ну, але я панів попрощаю — сказав пан-отець. — На возі жде жінка. — Моє поважання.

Попрощався і вийшов.

Від дверий вернувся.

— А уважайте на себе. Лікареві скажіть, що я йому кланяюся і прошу, щоби вас добре оглянув. На селі, у родичів, пийте молоко і ходіть багато. Книжки лишіть на боці. Що вам із книжок, як не будете здорові?

Говорив скоро, якби з тими словами скидав із себе важкий тягар і утікав від нього.

— А не забувайте про нас і від часу до часу відозвіться хоч кількома словами.

— Добраніч!

— Добраніч! — і ми лишилися самі. Глупа, немила мовчанка зависла над нами. Ми були, як люди, що себе не розуміють, бо до одного світа не належать. Він відчував мабуть весь гнет такої марної ласки, як нічліг, я дивлючись на нього згадував євангельські слово: »суєта суєт, і всяческая суєта«.

Всі наші змагання, щоб завести розмову, звелись на-нінащо. Вона врівалася на кількох словах сухих, формальних і ми дальше мовчали. Ми бачили це і розуміли і було нам дуже немило. Ми нарікали на зимно, болото, на нездоровий воздух, а поза те ні на волос дальше. То він сидів, а я ходив по хаті, то я сідав, а він прохожувався від вікна до печі, від печі до вікна. Я чув його короткий віддих і боявся, що ось-ось зайдеться кашлем і буде різати мої уха, — він, мабуть відчуваючи мої гадки, душив у собі той віддих і той кашель.

Оглянув образи на стінах і підійшов до полиці з книжками. Читав наголовки і перевертав листки. Очі його ожившувалися, запалі лиця виновиновалися і наливалися кровю.

— Ви мабуть любите читати?

— Ще й як! Від малої дитини книжка мала для мене якусь дивну принаду.

Я вірив, що кожна з них крие якусь тайну і розвязує важне питання. Читаючи, здавалося мені, що нові частини світа розкриваються передомною, що якісь щільно затворені комірки відчиняються в моїм мозку і звідтам вилітають думки.

Я любив дуже читати.

— А нині?

— І нині люблю, хоч иньшим оком дивлюся на ті білі листки, покриті чорними значками.

— Так, так! Очі наші зміняються. Не одно, що було рожеве, стає сірим. І навпаки.

— Добре кажете: і навпаки...

Розмова наша знов встрягла, як той віз у болоті. Я гадав: коли він хорий, то пощо його бентежити гадками. Нехай спічне. Але він мабуть не хотів спочивати, а противно бажав виговоритися. Видно було, що в його голові призбіралося багато гадок, а в його серці багато почувань, які він доволі виносив і вигрів і які бажав пустити в світ. Але де й коли?

І мені здавалося, що він дивиться на мене і питається самого себе, чи можна зі мною побалакати щиро.

Я не міг знести погляду тих хоровитих очий і відвернувся до вікна.

На улиці лямпа заєдно хилилася над рів,ніби втомилася від довгого стояння і хотіла положитися спати. Рій мушок заєдно крутився в якімсь безрозумнім бажанню світла і товкмосився і падав у болото. В ринвах хлюпотів дощ.

— Нераз у вечір здається нам, говорив недужий, що на горі, за нашою хатою стоїть руїна якогось замку, з вибубленими вежами, з високими вікнами. Приходимо, — а то корчі ліщини і кілька беріз. І хоч знаємо, що старий замок не може в один вечер вирости там, де рано росли берези і ліщина, то жаль нам за ним. Так жаль за тими творами молодої уяви, за тими поривами, за тим любим жаром.

Затявся, — немов соромився своїх фантастичних слів, але за хвилину почав на-ново:

Як нині тямлю. Була неділя. Мати ліпила пироги, батько вбірався до церкви. Пахли липи, бреніли бжоли, світило сонце. І кращого запаху я ніколи не чув, нічого яснійшого я не бачив у світі над ту сорочку, яку тоді мати вложила на мене. Видно, як руками зліплює тісто, а очима дивиться на мене. Так радісно, так любо. Потім озвалися дзвони. Ми пішли до церкви. Батько стояв

між ґаздами і держав свічку в руках. Я між школярями, на самім переді, перед іконостасом.

Крізь вікна вливалося сонце і гралося по образах, по хрестах і по тих головах, вичесаних на свято. Нераз, коли мені на світі дуже зле і дуже чорно, то пригадую собі тую неділю, те сонце, ті лиця, ту свою білу сорочку...

Замовк. Вдивився в замкнені двері і мені здавалося, що саме тепер прийшла така чорна хвилина і що він пригадує собі ту ясну неділю. Я видів, як по його лиці скотилася слеза і вірити не міг, що ті запалі очі годні добути з себе ще хочби одну, останню слезу. Я знов відвернувся до вікна і знов побачив перехилену лямпу...

— Тої неділі, говорив дальше недужий, рішилася моя судьба. Здавна учитель намавляв мого батька, щоб віддав мене до школи, але батько не мав відваги, бо був бідний. В ту неділю пан-отець покликав нас до себе, дав якісь листи і ґазав, що мене приймуть у бурсі.

Відвезли мене до тої бурси.

Зазнав я там усього, чого зазнати може бідна хлопська дитина. Нераз було так прикро, що хоч гинь. Але я зуби закусував і терпів. Хотів науки. Нічого більше, лиш тої науки, тих книжок.

Але наука була якась инша, як я собі уявляв у своїм умі. Якась мертва, суха, нецікава. Може воно так треба, гадав я собі, може воно зміниться і чекав терпеливо. Так минув рік.

З добрим свідоцтвом приїхав я до дому. На цілих шість неділь. Ах, Боже! То було шість неділь раю, крім одної хвилини пекла... Перед від'їздом, знов у неділю, пішли ми з батьком до церкви. Знов горіли свічки, співали люди і сонце розчісувало вимащені голови своїм золотим гребінцем. Я не молився; я вслухувався в той шепіт молитви, що пісся по церкві з соток

уст, я вппався тим чаром спокою, віри й надії, який бачив на лицях людей.

По Службі Божій пан-отець закликав нас до себе, випитував про школу і заохочував до науки. — Учися, хлопче, бо тепер без науки тяжко чоловікові жити. — Потім всунув мені в жменю дрібних грошей і сказав: — Ось маєш, то на книжки. Я нині відправив для тебе один акафист.

Ті гроші запекли мене коло серця. Заскоботали в горлі, здавили і — я заплакав. Чого? — не знав у тій хвилинні. Чи з вдяки за добре серце, чи з сорому за біду свою і неміч. Я віддав ті гроші батькові, а собі лишив спомин. Той спомин ходить за мною до нині...

З того часу я почав заробляти. Помагав товаришам учитися і робити задачі. Знаєте, який то заробок. Багато праці, а мало платні, а ще менше дяки. Та все-ж не забуду ніколи першого, зароблепого ґульдена. Я почув у собі якусь нову силу; в мині скріпилася надія, — і я щось можу... Почалися лекції. Мене зробили бурсовим інструктором. За те відобрали мені ввесь вільний час. По ночах мусів я перероблювати лекції, а по заранках перепитувати. Але батько не доплачував за мене і я навіть одягався за свої власні гроші. До нині тямлю ту першу блюзу, що я собі сам справив, і ту хустку, яку купив для мами на гостинець. Не знаю тільки, хто з нас більше тішився нею, мати, чи я? Деж то, такого сина має.

Всміхнувся сумним, безнадійним усміхом відкашельнув і говорив дальше:

— І деж-би я погадав собі, що того щастя мені позавидують, що погана зависть і злоба може зрости навіть у молодім, незіпсованім серцю. Був між нами син сільського писаря. Такий бідний як я і пильний, лиш талану поскупив йому Бог. Що я годину, то він учиться три і ще добре не вміє. Ніхто йому лекції не давав і він сам видів, що иньших не може вчити, та

все таки дивився на мене боком і плекав злість до мене.

Гадав я собі: нехай, я-ж йому нічого не винен. А саме тоді почався в нашій школі живійший рух. Почалося горячкове читання, розбурхалися молодечі уми. Нічого злого в тім не було, нічого грішного. То будилася народня свідомість і звичайні людські почування облекалися в якусь виразнійшу форму. Книжки літали з рук до рук, як ластівки весною. А куди пролетіли, робилося яснійше, ширшало небо, квітчалася земля цвітом надії...

(Кихи, кихи, кихи... тут вхопив його кашель, вимучив і пустив.)

Видно, що мені і згадувати не вільно, — говорив сумно. — На чім я став? Ага! Так читали ми, а голови горіли. Найгірше, що ніколи було читати. В день школа, в вечір наука, лишається ніч. Ну, але розум від чого? Я лягав спати разом з усіми, а по годині дрімки, як усьо каменем посунуло, вставав, світив свою власну свічку й читав. Читав далеко поза північ. На рано біда! Очі печуть, якби хто піску насипав. Але то не довго, лиш зразу, потім привикли. І всьо було добре. Аж раз якось лежу собі, свічка горить, як над мерцем, читаю — коли чую, хтось іде. Не встиг я світла згасити і сховати книжки, як настоятель, мов із під землі виріс. Пішла моя книжка — пішов і я. — Прогнали.

— Іди, синоньку! — кажуть до мене — іди, та дякуй Богу, що на добрих людий трафив, бо инъші були-б тебе знищили на віки. Таж ти міг цілу бурсу з огнем пустити, таж ти міг дітям голови до чиста позавертати. Іди собі!

Кажуть, що всьо те видав мій товариш, отсей писарський синок. І що йому з того прийшло? Ані розуму не прибуло, ані гроша! Хиба, що злість свою наситив моїм нещастем. Бо тепер справді почалося моє нещастя.

Перше вважали мене бідним, але добрим і порядним

учеником і заявляли це при всякій нагоді. Тепер кожний глядів на мене кривим оком.

Просив я учителів, щоб дали лекцію.

Обіцяли, що дадуть, як буде.

Жду, лекції нема. А тим часом гроші йдуть. Що мав зложених, вибрав і проїв та перемешкав, а тепер роби, що хоч. Випровадився я за місто далеко, до бідного міщанина і мешкав разом із двома такими, як я, бідолахами. Тулилися ми, як ластівки під стріхою. Хатина маленька, а народу багато. Встаю бувало рано як бовван, світа божого не видж у. Скинув я гордість із серця, пишу до батька. Пришліть, кажу, Татуню, кілька ринських, бо така на мене потреба зайшла, що рад и собі не дам. Як зароблю, то віддам. Знаєте-ж мене.

Писав я той лист і плакав, потім носив кілька днів із собою, поки пустив на почту. Ніхто не знає, як мені мило було його слати. Прийшли гроші, раз, другий, третій. За третім разом прийшло і письмо.

»Наказую тобі, сину, шанувати кождий крейцар, бо ти може не знаєш, як ми на нього гірко працюємо. А може ти, небоже, на пана переходиш? Коли так, то спамятайся, та пожалуй своїх бідних родичів.«

Такий був лист. — — — Але що я вам голову морочу? Ви мабуть і спати хочете, а мені на балакання зібралося. Але щось таке на мене зайшло, що мушу виговоритися.

— І овшім, я рад слухати, хоч то звичайна історія. Лиш боюся, щоби вам не пошкодило.

— Е, не робіть знов із мене хорого. То такий звичайний кашель. Треба лиш відпочати і вилежатися, то перейде. Коби як скорше до дому, до мами. Таки нема, як мама! Рік тому, то я був гірше хорий, а подужав; дасть Бог і тепер прийду до себе. Тоді, по тій біді, то я був приїхав такий як тінь, лиш шкура й кости. Як побачила мене мамуня, то аж сплакала.

— Ото, каже, синоньку, тебе зівчило, аж дивитися

страшно. А потім як узяли ходити коло мене, то молока, то сира, то курку дадуть, як ніхто не видить і геть мене відпасли.

Та що з того, коли спокою я не мав. Совість мене гризла — бо в хаті була біда. Всьо йшло до гіршого... Ви бачили може, як то нераз на селі буває. Стоїть собі хатина чепурна і весела. Аж ту, дивн, вікно збилося, нового не вставили, лиш шматиною заткали; ворота відорвались, ніхто їх не завісив, вітер козлиння розніс, ніхто другого не поставив; ого, то вже не добре. То біда увійшла на подвірря і почала господарювати. Ще трохи, а побачиш, як ґазда з ґаздинею пічне за волосся водитись, як тихцем одно перед другим возьме застави до Жида носити, як усьо зведеться на-нінащо. Зрозумів я, до чого воно йде і зробилося мені страшно. Питаю раз татуня, чому воно так? — А но, — відповідають — усьо йшло на тебе, на ту твою школу тай тільки. — Як я то вчув, то так, якби мене хто каменем по голові тарахнув. Почекайте-ж, кажу до себе, не хочу я від вас ані крейцара більше. Якось я собі дам раду. Метнувся я туди, сюди і найшов собі лекцію на селі, на цілий рік. Де? — знаєте. Записався я в ґімназії приватистом і поїхав. На моїх нових господарів не нарікаю, але діти, най їх Господь врозумить, бо я не годен! Що намордувався, не годен! Та ви їх знаєте. Видáли-ж їх. Але що то при гостях, то ангели. Вам їх побачити, як нікого нема! Тоді вони вам покажуть, по чому локоть! Одного батька боялися, а більше нікого. Ой, мав я з ними гірку годину! Сиджу, бувало, годину над одним латинським уступом, от-от, здасться, доведу до пуття. Ще раз, іще раз, іще раз. Кажу перейти наново від початку, а вони ані в зуб. Ну, гадаю собі, тут уже всьо кінчиться. Тут святої терпеливости за мало. Тимчасом показується, що вони змовлялися і вдавали дурнів, щоб лишень мене їсти і дратувати. Або нераз сидимо за снідáнком, а потім має бути лекція. Го-

воримо, хлопці пють молоко, слухають — аж тут дивись, ого і слід за ними пропав. Пішли. Бог знає куди. І нераз треба було годину шукати, або й більше, заки ми їх найшли і привели до книжки. Прошу їх, благаю, толкую, що я сам хочу учитись, що грудий мені шкода, що здоровля трачу, а їм ані в думці! Вони тільки того й хочуть. А скажу, бувало, батькові, то знов пекло. Бо він їх хотів коротко в руках держати. Раз, по такій моїй жалобі, розходився на добре. Одного хлопця вибив, другого жінка з рук ледви вихопила, бо боялася, щоби не прийшло до нещастя. І що мені тут бідному почати? Хоч із хати тікай. Якось та буря втихла, чую, говорять вони собі обоє. Звичайно родичі. Діти нічого не винні, бо діти дітьми: молоде, живе. Але я, прошу вас, я винен, бо поваги не вмію собі надати. Га, думаю, нема тут для мене місця. Зібрав свої клуночки і хочу забіратися. В тім пригадалися мені батьківські слова: »Всьо йшло на тебе, на ту твою школу і тому біда.« Куди не піду, все ці слова чую... Лишився я. Ходжу як у ярмі, на боки не оглядаюсь, на ніщо не зважаю... Терпен, спасен!

А тут і кашель мене вчіпився. Зразу короткий, легкий, а потім гіршій і гіршій. Прийшло в-кінці до того, що я мусів науку переривати і годинами видихуватись, так мене мучив. Але це дурниця! Правда? Що то кашель?

І дивився мені в очі, якби вичитати хотів, що я думаю.

Поїду на село, там мені мамуня наварять липового цвіту і дадуть молока з гусячим смальцем. Що ці лікарі знають! Правда! Я їм ані дрібки не вірю; піду для святого спокою...

І знов хотів подивитися на мене, але я заздалегідь відвернув очі до вікна. Саме в тій хвилині мійський слуга приставив свою драбинку до лямпи на улиці, видрапався по ній, відчинив, дмухнув і загасив світло.

Була одинацята година.

— Бесіда говориться, а ніч іде. Час нам спочати! Ви завтра в дорогу. Поможіть відсунути від стіни канапу, щоби на вас не тягнуло.

— Не знаю, як вам дякувати, — відповів щиро, і як перепросити за цей клопіт.

Потім узяв поруччя софи і замість посунути ним, підніс у гору. Бажав показати, що він не такий то безсильний, як мені здається, але в тій хвилині очі набігли кров'ю, уста скривилися прикро, а груди заревли каплем.

Я зараз подав йому води, посадив і поміг порозпинати ковнір. Він сидів, опершись о спину старосвітського крісла і більше подобав на тінь, або на привид, як на живу людину.

В годину пізнійше було в кімнаті темно, як у гробі. Глибоку тишину переривав плюскіт дощу, чикання годинника і важкий віддих мого товариша...

Я не спав. Сумне, а щире оповідання нещасливого молодого чоловіка будило в мині рої гадок.

І він не міг заснути. Перекидався з боку на бік і зітхав та зітхав.

— Я вам не доповів усього, — почав він, впевнившись, що я також не сплю.

— Ще кілька слів, тим цікавійших, що кидають вони деяке світло на життя нашої сільської інтеліґенції. Я, бачите, селянська дитина і серце тягне мене під курну стріху. Хоч ідеалізувати того життя не маю причини, але тужу за ним, і радо до нього, хоч на хвилину, вертаю. А було в селі кілька таких ґаздів, з якими я радо де-не-будь видався, а найрадійше в їх хаті. Ходив я туди не на обзорини, ані з якогось ніби патріотичного обовязку, а просто тому, бо мені там було добре, бо пригадувалися якісь давні щасливі часи, бо там не було облуди.

Отже ті мої знайомства і гостини не подобались

моїм господарам. Вправді вони того не казали мені, але я догадувався з питань, із натяків, із замітних кивань і потакувань головою. Це тягнулося кілька місяців. Я вдавав, що не розумію і ходив, як передше, по сусідах. В селі почалися готовити до заснування читальні. Вість про це дійшла на приходство і викликала загальне невдоволення. Читальня річ добра, але чому її має засновувати хтось там, а не вони? Не втерпіла їмость, а діждавшися пригідної хвилини, взяла мене на сповідь. Чого я по селі ходжу? Що я говорю, що читаю? Чи я знаю, що таке поступування кидає на їх дім погане світло, а вона має доньку?... і т. д. В-кінці заявила мені, що їй це байдуже, бо вона остаточно зуміє стати вище над людську опінію, але муж її має ізза мене всякі прикрости. Недавно докоряв йому на соборчику декан, що він під своєю стріхою держить небезпечного чоловіка, який поміж народом ширить радикалізм. То, мабуть, стало причиною, що він не дістав відзнаки, а тепер готові його не звільнити від конкурсу.

По цій розмові я рішився подякувати за хліб і сіль і ждав лишень, щоби мої ученики зробили іспит. Я ще більше працював над ними, а вони ще меньше вчилися, а більше мені докучали. Моя недуга почала рости. Кашель нападав мене чим раз частійше і мучив чим раз більше. Мій побут став неможливий. Мене перестали кликати до гостий і вважали в хаті чимсь, вправді конечним, але немилим.

В-кінці прийшов іспит і скінчився не найліпше. Але, єй Богу, я сьому не винен. Маю совість зовсім спокійну і коли жалую чого, то хиба того дорогого часу, що пішов на марне. Тепер я їду до дому. Боже, коби скорше! Коби я раз побачив свою стареньку маму, свого спрацьованого батька!... Розкажу їм усьо, як було і мені стане лекше. Потім верне здоровля, а тоді, як не закочу рукавів, як не возьмуся до книжки! Всьо скінчиться добре...

Коби лиш до рана. Здається мені, що як дихну рідним повітрєм, як сяду під старою липою, то мені зараз, таки зараз полекшає.

Дальшої бесіди я не чув; важкий сон осінної, слітної ночи замкнув мої повіки.

* *
*

Коло 7 години рано збудив мене, як звичайно, пес мого сусіда, що меньче-більше о тій годині починав »урядувати« себ-то бігав по-перед хату і лаяв на прохожих. Я встав і глянув на софу. Була порожна. Я підійшов до вікна і подивився на небо, а впевнившись, що погоди не буде, почав одіватись. Слота, недоспана ніч, сумна і довга розмова настроювали мене невесело.

По осьмій я пустився до міста. Як звичайно, стрічав я ті самі служниці, що ішли з кошиками на торг, того самого сторожа, що тягнув бочку з водою і того самого Жидика, що розносив свіжі булки по домах на снідання. Лиш великий, магістрацький віз здивував мене трохи. Чого він о тій порі туди їде? Ми порівнались і я мимохіть глипнув між драбини.

Вид був такий, що очі самі замкнулись, але за пізно, бо образ лишився під повікою і трівае там досі. На соломі, горілиць лежав молодий чоловік, білий як стіна. Очі запалися глибоко і з тяжким та німим докором дивилися в небо. На устах і на бороді сліди крови. Уста викривлені болем. На цілім лиці великий жаль і скаменіла мука.

* *
*

Скоро світ зірвався бідолаха і біг до лікаря, але на сходах упав і кров його залила.

Не відітхне рідним повітрєм і в тіни старенької липи не верне до здоровля.

* *
*

На другий день його похоронили...

Похорон скінчився під вечір. Останні вертали родячі. Там, на цвинтарі в місті, закопали вони всю свою надію, ціле своє будуче життя. Ішли і за слізми світа божого не виділи. Поруч них громадка учеників, товаришів покійного. Вони потішали стареньких, як могли.

— Вертайте спокійно до дому, ми тут усьо самі поладимо. І священникам подякуємо і до ґазет подамо.

Лице матери роз'яснилося. Піднесла очі і просила:
— Пішліть до ґазет, пішліть! Він за життя лиш у тих книжках сидів, найже хоч по смерти подадуть його в ґазети...

ПРИКРИЙ СОН.

Судовий радник, Никифор Черевко, перевертався як раз з правого боку на лівий (робив це від 30 літ точно о годині 2 по півночи), коли гляне — двері від спальні легенько відчинилися і до комнати увійшли якісь люди.

Пан радник був короткозорий, без окулярів не міг підписатися, тож, не гаючись, хотів сягнути рукою по скла, що звичайно через ніч лежали на шафці, біля ліжка. Та, на диво, не міг рукою кивнути. Підносить її в гору, а вона паде в долину. — Параліж — подумав собі пан радник і мурашки пішли йому по спині.

Він не був, як то кажуть, страшків син, нераз видавав засуди смерти і приглядався, як тратили людий, — але тоді не йшло о його шкуру, — а тепер — а тепер що иншого.

Хотів другою рукою задзвонити на слугу, але й друга рука так само. Він її хоче підвести в гору, а вона спокійно лежить на постелі.

Був би пан радник крикнув, та не хотів будити жінки, бо боявся її гірше, ніж тих людий, що в ночи лізли в його хату і ніж параліжу.

Злодії?... — Ні... Деж би злодії та йшли до такого строгого судії, як він. Правда, що злодії вміють тихо ходити, але знову не так то без шелесту, без звуку, як ті нічні гості. — Це щось не тес... — погадав собі пан радник і рішився ждати, що дальше буде, тим паче, що й так годі було що иншого робити.

Йому майнула ще одна гадка: коби так жінка збудилася, вона-б собі з ними дала раду. О, вона!

Але жінка спала, як забита.

Таке вже його щастя.

Пан радник лежав недвижно і дивився, а люди йшли та йшли.

— Оден, два, три... — де він годен їх всіх почислити!

Ось вже найшло їх повна спальня, а в сінях чекає ще більше.

Дивиться на них пан радник, дивить, і — бачить, що він їх з відкись знає.

Але з відки?

З суду, звісна річ, що з суду.

Ось того старого, що висувається з товпи і стає коло ліжка, такий добродушно усміхнений, з синіми, як у дитини очима, того старенького, він судив недавно, за крадіж дерева в лісі. (Де скарб має тисячі морґів, а хлоп ані одного, це дуже звичайна справа.)

Він дав йому кілька діб арешту. Що то для такого хлопа кілька діб кози? Відпічне собі трохи — тай тільки.

Так, але з тим дідусем сталася якась дивна пригода, щось цілком непередвиджоного. Але що? Ну, що сталося з тим старим?

Пан радник пригадує собі, та ніяк може пригадати і не знає чому, зі страху, чи зі старости. Біда!

А дідусь глядить на його і всміхаючись добродушно каже: — Бачите, пане, бачите, я жив тільки літ і нікого не скривдив, а ви мене перший раз побачили і таку кривду зробили. Назвали ви мене злодієм, хоч я не вкрав, так мені Боже, не вкрав! Ви мене засудили на вісім діб арешту, я відсидів 7, а на восьму повісився, бо як же я мав злодієм до села поміж людий вертати? Я старий, чесний господар! — От так о! — (показує на шию, на котрій видко свіжий відтиск стрічка), — от так о, на гак, зачіпив шнурок, встро-

мив голову і — вічная память!« Показуючи це він усміхається, немов рад, що недосидів кари.

Та нараз його уста починають дріжати, очі набігають кровю і дивляться на пана радника так люто, що він збірає останки сил, щоб замкнути повіки.

Це йому на щастя і вдається.

Та не на довго.

Ось якась жінка підходить до його і тягне за рукав.

— Не пізнаєте мене? Я тая Гаська, що ви її дурною зробили, а це мої діти. Але кажу вам, що Гаська не дурна, вона тільки боронила свого, не хотіла поля, на котрім була нафта, за що будь продати, а ви її дурною зробили. Ви її дали опікуна, (щоби його так пан Біг мав у своїй опіці) а той опікун продав моє поле, як звичайну ріллю. Не хотіла я людям очий дерти, зачинила двері, засвітила сірник і, і — четверо душ полетіло до неба. Оттак, лиш: фу-у-р! —

— Пригадую собі. Так, це та немила справа, про котру навіть зачали злі люди говорити.

Ах які-ж ті людські язики погані!

Таж він того не робив. Це один молодий адвокат, свій чоловік, що хотів трохи заробити.

І заробив. Добре заробив. Збудував хату, таку, що хоч якому генералові мешкати і то не сором. Нині кожний хоче якось жити...

Тут пан радник, забуваючи, що його рада на нічо не здасться, почав радити Гасці, щоби їхала до Відня, щоби дістала свідоцтво, що вона здорова та щоби при помочі якого доброго адвоката старалася уневажнити цілу справу.

— Ігі, — погадав собі радник, — який я дурний, таж вона давно не жиє, нащо їй лікар і адвокат? — і знову на хвилинку замкнув свої повіки. Хотів заснути.

І вже його очі і розум почав був обсновувати ту-

ман, коли ціла товпа обдертих мужиків увійшла в хату і продираючися до його ліжка, викрикувала люто: — Пустіть, пустіть нас, люди, най йому скажемо слово правди! Він на нашій кривді виліз у го́ру, зі звичайної сільської сварки зробив бунт, військо на нас наслав. Катів, гонведів!

— Ми через тебе в криміналі гнили! — кричали одні.

— Через тебе нас жандарі катували! — вигукували другі.

— Де наші поля? Віддай нам наш маєток, щоб наші діти з голоду не пухли! — ревіли всі нараз.

А якийсь, може десятилітний хлопчина білий, білий, як ярий віск, дріжучи на цілому тілі, як лист трепетиосики, дорікав йому, що коли батька з хати витягали, а він плакав і кричав: лишіть, лишіть татуня! — то і його потягли до міста, так як стояв, у тріскучий мороз, аж дух з нього вилерло по дорозі. — Ти знаєш право, знаєш справедливість, поверни мені кривду! —

— А мене як судили, то ти ґазету читав.

— А як мене, то ти думав, чи прийшов сусіда, молодий панич, до твоєї жінки, чи не прийшов....

Черевко задеревів.

— Тихше, ради Бога тихше, бо вчує жінка — благав майже крізь сльози, але його ніхто не слухав.

— Ти нас судив, як би ми душі не мали, по параґрафам, не заглядаючи у серце, не приглядаючися до нашого безталанного життя. Що вивчився у школах, те й знаєш, нічо нового не вчишся, а світ йде наперед. І хлоп йде наперед. Він не патик, щоб його можна все тим самим ножем стругати!

— А коли ми боролися о останний шматок хліба, то ти дбав, як би найбільше добра нахабарити, як-би своє черево що найсмачнійшими стравами навантажувати, — Черевко!

— Коли ми боронили нашої правди і кричали »волі« бо нам тісно і душно нашим грудям, то ти думав, як би властям піддобритися, по золотій драбині у гору підлізти, як би своїй жінці, пані з великого коліна приподобатися. Ти безсовісний, ти подлий чоловіче!

При тих словах Черевко аж підскочив, як би його шило вкололо. Він — подлий! хто це сказав? Позамикайте тих бунтівників до криміналу! Таж це обида, це напад на його незаплямовану честь. Але пригадав собі, що він лежить, безсильний, що на його крик ніхто не прибіжить і погадав зітхачи глибоко: »Ах, як то тяжко буває на світі, скільки жертви вимагає від нас наше звання!«.

Тимчасом товпа заворушилася і розступилася з пошаною. На-перед висунувся поважний міщанин, з лиця до Черевка подібний. Черевко глянув і — пізнав свого батька.

— Тату! — крикнув, врадуваний, бо сподівався, що може хоч батько змилосердиться над його мукою. Але де там! Старий дивився на сина з погордою і говорив з жалем: »На те я тебе сину виховав і вивчив, на те я другі діти скривдив, щоби тепер сорому такого дочекатися перед добрими людьми? Для ковиляра блискучого, для звізди, що не світить, ти відрікся совісти і чести, батька й матері, забув рідну мову. Для жінки, вельможної пані, відцурався ти батьківської хати. Навіть на похорон рідного батька не приїхав, лиш кілька срібних прислав. На, возьми їх собі назад. Вони давлять мене, вони палять мене, хоч надімною студена земля лежить. Не знав ти мене і я тебе знати не хочу. Загинеш, змарніси, як колода що впала з воза серед поля. Дякуй Богу, що дітий не маєш, а я внуків, та що сором твій з тобою зійде до могили.

— Сором твій, най зійде з тобою до могили! — кричала товпа.

— Негіднику, зрадніку, душегубе — тфьу! Ту

пану радникові щось мокрого впало на очі. На його тіло виступив горячий піт, по плечах пішов мороз.

Йому плюнули в очі.... Йому, радникові, Никофорові Черевкові. »Ах, як тяжко буває на світі, яких жертв вимагає наше звання!« Не міг видержати такого сильного зворушення і став умлівати. Хотів крикнути: воли! — але туман обгорнув мозок і душу.

— — — — — — — — — — — —

Як збудився, була сема година рано.

Розтворив очі — двері замкнені на ключ. В покою так, як було вчера вечір, коли вернувши від гофрата з пиру, клався спати. »Ігі! Який дурний сон, як в книжці«. Теперь пишуть дуже глупі книжки. Такі сни повинні бути рішучо заборонені, поліційно заказані. Звідки він приходить до того, щоби йому до хати пилазили хлопи і плели всілякі теревені... Так... але то вино у гофрата було рішучо за моцне. До того жінка... Тяжко буває на світі... Добре, що вона того всього не чула. Ісусе Христе! Як-би вона знала, що йому отсе, снилося! — і Черевкові свічки в очах стали... Яке щастя, що сни є виключною власністю одиниці і що над ними нема ніякої державної контролі. Гу-у!.. Тут пан радних глянув на ліжко жінки. — А може вона також такий сон мала, спимож у тій самій комнаті?.. Але ні, жінка спала спокійно і в тій хвилині, коли пан радник приглядався їй, отворила очи та промовила перше цеї днини солодке слово: »Кави!«

Пан радник вискочив з ліжка з ґрацією учителя танців і задзвонив на прислугу, щоб подали пані каву, а сам почав збиратися, бо в 9 годині мав великий страйковий процес.

ВОНА НЕ З ТИХ!

(Оповідання сільської жінки.)

Вбігла до хати, як перестрашена, і питає голосно та скоро, як би часу не мала: —

— Купите, пане, малини?

— Може куплю, покажіть які.

— Та це я лиш так питаю, щоб знати, чи маю вам принести, чи ні.

— Принесіть.

— Як назбіраю, то принесу.

Чорні, рухаві очиці, як дві мишки бігають по хаті, а губи не годні ані хвилини витримати, щоб не говорити.

— Сяду собі. Я не тутешня, захожа, заграничка, — аж з третього села.

— О! то далеко!

— Таж не близько, подивіть на мої ноги, як порозпукалися. А чи мені того треба — як думаєте?

— Або я знаю, чи вам того треба?

— Та де треба! Таж я могла як ґаздиня сидіти собі в хаті тай клопоту не знати, але вона, дівчинисько (ніби донька небіщика мого, по першій жінці), як взяла пилити, як взяла пилити, тай я вам, чуєте, і хати відреклася і всього, тай пішла собі в світ... Вигризла ти мене з хати, думаю собі, але і ти в тій хаті кута не загрієш, — но — не загрієш..!

(Обтерла піт хустиною, зітхнула, поправила спідницю і говорила дальше так, як би я нічо не мав до роботи, тільки слухати її бесіди.)

— А як я за небіщика виходила, то таке вам було терхаве, як тая щепа при дорозі. А я її обчімхала, а я її обхарила, а я її як рідну дитину обіймала, а вона мені — мачохо! — тай — мачохо!.. Бодайже тобі — думаю — доля такою мачохою була, дівонько...

(Говорила чим раз голоснійше і живійше, як би я був її незнати яким добрим знакомим.)

— Як я за небіщика виходила, то ціле село кричало: »що ти робиш дівко! Таж він тобі патика не перетне, таж він решета зерна не годен двигнути!« Але я собі думаю, хлоп як ґузик, а все таки хлоп — тай вийшла. І добре казали. Кілька літ легма перележав тай вмер. А я за нього і коло хати і коло поля і коло худоби і коло дитини, бо синка від небіщика мала. Вона каже, що не від нього. Але я не з тих. О! не з тих! —

(Тут стала кричати, як би то не пасербиця а я на неї сплетні пускав, а дальше встала з лави і руками мені вигрожувала.)

— Бодай би ти, дівонько, так чисто вийшла, бодай би ти так ціло свій вінок до пристола принесла тай жадного листочка по дорозі у болото не вронила — тай не вронила! Я тобі більше нічого не бажаю.

(Заспокоївши тими словами свою обиджену гордість, сіла знову на лавку і оповідала дальше.)

— Бо то не штука на сім світі так во, — знаєте? — собі починати, але що то буде на другім, га? Підіть но ви під церкву в нашому селі, та подивіться ви на страшний суд, що там дідьки з такими роблять, — то вам усього відхочеться. А вона все перед небіщиком, що я з тим та що я з сим, а я вам, присяйсто Боже, як день так ніч все — роб тай роб! Таж то язиком сказати не трудно, але зробити трудно. Ти собі, небого, підеш до двора на роботу тай тобі мусить бути і ложка і миска, а я при хаті тай на мені всьо. А хто-ж би то і поросятко пригладив і капустицю наква-

сив і дитину викохав і немічного чоловіка обійшов, як не я? Всьо я. І той кожух новий біліський і полотно чисте чистіське і підсвинок круглий кругліський, таж то все моя праця, нічия! Гріх буде тобі, небого, за мене, ой гріх непростимий!

(Тут голос її задріжав і хотів перейти в бабське голосіння, але це не трівало довго. Відітхнула, змінила тон, як музика, що скрипку на пньшу нуту настроїть і говорила дальше).

— Прийшлося... вмер. Не треба вам казати, як я його ховала. І до попа біжи і горівки неси, бо без того не можна, і хліба печи і — плач. Бо який він там був, такий був, а плакати треба... Поховали, сидимо в трійку, — ніби я, пасербиця і дитина. Тай було сиди, до нинішної днини, тай було мене слухай, бо хоч я тобі не рідна, але все таки кавалок якоїсь мами, жінка не дурна, як говору, то знаю що. А вона, вам, — фіть! — зібралася тай іде...

(Тут устала з лавки і, як в театрі, зачала говорити і за себе і за пасербицю та вдавати її рухи).

— А ти-ж куди?

— На службу.

— Та на яку службу?

— А на таку, де служать.

— Хибаж у тебе нема хати, хибаж я тебе гоню?

— Я не пес, щоби ви мене з хати гонили, але нема мені чого при вас сидіти, курят не висиджу.

Вертнула задом і пішла. То ти така, думаю собі, чекай, небого! пожалуєш ти свого розуму!.. Лишилася я з дитиною, сплю. Нічо. Аж коло півночі дитина в-крик:

— Ай мамуницю, мамуницю, мамуницю!

— Цить, дитино, Бог з тобою, тобі щось приснилося! А воно своє: »Ай, мамуницю серце, а вон татуньцо стоять.« ...Як я таке почула, то вже не знаю, чи

дивилася, чи ні, чи стояв він там, чи ні, зсунулася з ліжка, спідницю в одну руку, дитину в другу, тай як не пудну з хати! — то тільки вітер за мною пішов...

— (Відітхнула, як би то не колись було, а тепер перед хвилиною, тай дальше описувала свій страх, голосом грізним і притишеним).

— Мурашки мене облізли, геть чисто вам усе тіло, усіське облізли, зуби дзвонять, а чепець як живий сам у гору лізе. По голові мисли як ворони перед бурею гонять, літають. Все — фу і фу!.. Може приходив за дівчину карати, а може так як бувало за життя розумієте... Бог його знає...

(Втихомирилася і розказувала дальше, як вона вийшла на подвірря, як ясна ніч була і як вона боялася хату засувом замкнути.)

— Ануж, гадаю собі, за руку з другої сторони вхопить, тай роби, що хоч. Але як же знов хату вітвором лишати? Таки замкну... Всунула я руку, як в огонь, слухаю нічо... повернула засувом — пустив... Славити Бога!.. А тепер що?.. Вже я сама до хати не верну, о! нема дурних. Як би так вартівник, то було-б веселійше, все таки хлоп. Але де? Вони коршми вартують, такі то в нас вартівники. Треба йти на сусіди, до стельмахів, (ми з ними добре жили). Іду. Прийшла, нічо не кажу, а вони нічого не питають. Постелили мені на лаві тай: »Спіть! Самому в хаті непривітно«.

Заснула я. Не минуло »вірую«, а дитина знов у крик. Але гадаю я собі: »Чекай! В чужій хаті я тебе не боюся. Ти до мене тут ніякого права не маєш.« Тай навіть не встаю до дитини. Тільки стельмашка встала, встругала соли, розколотила, вилила до миски тай: »пий!« Але дитина, як дитина. Покушала, що солоне, й лишила. На рано, я до миски, а там як би корова язиком вилизала, так вихлептав...

— Хто?

— Таж не я, тільки він, небіщик. І з хати з дити-

ни десь тото забрав, бо вже з тої пори не хорує, і не зривається, нічо. Росте вам такий, як баран.

На рано, думаю я собі, добре одну ніч, — якось я перепхала, — але що з другою буде? Таж я там сама за ніякі гроші не верну. Таж мені може також життя миле..! Що?.. А потім думаю собі так: Коли ти мене на таке в хаті лишила, то чекай, що я тобі зроблю. Кинулася я в село, попродала, що гідне було, звязала гроші в хустину тай: »бувайте здорові, пороги дубові.« Не виходила я вас, тай не видоптала я вас, тільки сили свої на вас лишила, тільки молодість свою між вами згубила, тай вже її не знайду — о-го!.. — (Махнула рукою, як би хотіла показати, що йде. Я думав, що справді піде, а вона тільки до вікна підбігла, подивилася тай назад на своє місце вертає.)

— Сонце високо. Маю час. Слухайте до кінця.

— Іду я.... А до самого села не близько, ви знаєте. По дорозі вступила я до своячки, переночувала одну ніч, переночувала і другу, ба й трету — засиділася, аж чую, кажуть: »Вже вашу хату на ліцитацію пустили«.

— Та хто такий?

— А вось той жид, що небіщик від нього сотку позичив.

Овва! То недобре. Треба щось конче робити. Шкода хати, таж я до неї також якесь право мала, як не я, то дитина. Піду я до міщанина, (ми з ним собі жили). Прийшла я до міщанина, а він до мене зараз: »Вже — каже — знаєте, вашу хату на ліцитацію пустили...« А тож що? думаю собі, в газетах таке пишуть, що вже всі знають, чи як?

— Йдіть по ви — каже — до сиротинського сендзи,[1]) може він вам що порадить.

— Та, піду, кажу я, до того сиротинського сендзи,

[1]) Суддя, що піклується справами сиріт.

може він мені що порадить, а йоно не знаю, як я йому маю казати.

— І я не знаю, але йдіть. Будете ви щось казати, буде й він щось казати, тай так якось буде.

— Пішла. Нім я до нього попала, то також варта послухати, бо в місті то так, що ніби кождий пан мудрий, а кождий хлоп дурний, а щож казати жінка..? Але прийшла я і говорю, як і що. А він ходить, хохить, ходить, тай ще раз ходить, тай знов ходить, ходить, ходить... А я говорю, говорю, говорю, всьо, як треба говорю.

— Скінчилась? — питає.

— Скінчила прошу пана.

— А хочеш знати, що маєш робити?

— Таж хочу, прошу пана.

— Сплати довг, то ліцитації не буде.

— А як же я прошу пана, сплачу довг, коли я гроший не маю.

(Тут обернулася до мене і з хитрим усміхом доповіла:)

— Я, ніби, трохи гроший мала, але їм тільки признайся — то ого!.. Не дурна.

(По такім доказі довірря, обтерла губу рукою та розказувала дальше.)

— А сендзя тоді до мене:

— То чого лізеш, дурна бабо, тай час мені забіраєш?.. Як гроший нема, то йди з хати, тай вже!

— Отож то тобі рада, думаю собі, тож тобі порада. Бодай же ти собі, небоже, так на другім світі радив!.. такі то ви сендзі сиротинські... Але то тільки так думала, а в голос кажу:

— Та прошу ласки пана сендзя, може би я ті грошші якось розкрутила, тай довг сплатила, але я хочу, щоби вони на мене хату переписали.

— Ніби як?

— А так, чиї грошші, того й хата.

— Хто має переписати?

— Вони, ніби моя пасербиця і її родина.

— Ага...

І знов ходить, ходить, ходить, тай ще раз ходить, тай знов ходить і як той медведик щось собі під носом бурмоче.

— Так не можна.

— Та чому не можна?

— Бо право не позволяє.

— А позволяє право, щоби вони мене потім з хати викинули, бо пасербиця старша, як моя дитина, га?

— Ти на праві не розумієшся і до права не пхайся, плати довг, то ліцитації не буде, тай кришка.

— Як же я маю платити, коли вони мене з хати викинуть, таж ви не знаєте які то розбишаки.

— Що то мене обходить, роби як хочеш. Я тобі право сказав, а тепер йди!

— Ага думаю собі, то вже і ти за ними потягаєш. Чекай! Але з того нічого не буде. Як вони такі, як вона мене саму в хаті на збитки лишила, як вони жида надіслали, як вони до сендзя дібралися, то най їм буде. Най жид бере хату, я в світі не загину. Піду я на своє село... І пішла...

(Тут перервала, як би її голосу бракло, але за хвилину стала, ще голоснійше говорити, гукати.)

— А вона вам, чуєте, гадала, що я така дурна, що хати на ліцитацію не пущу, що свої гроші заложу, а потім буду її під руку йти. Ого! Не на таку попалась, не на таку!.. Пішла я до родини — сиджу. Аж кличуть мене до суду. Чого? — дýмаю собі. Треба йти до міщанина, порадитися. Приходжу, тай кажу йому, що мене до суду кличуть, на ліцитацію, чи чогось.

— То йдіть, коли кличуть.

— Та я піду, не знаю лиш, як маю казати?

— Тай я не знаю. Але йдіть. Будуть вони щось казати, будете і ви казати, тай так якось буде.

— Пішла я. Такий мороз, земля як кість, приходжу. А в суді такого народу на подвіррю, що страх. І вони є. Вона, Ганька (ніби пасербиця), поміж ними. Щось собі шепочуть, а до мене не йдуть, як би мене не знали. Пішли до середини, вертають на поріг тай мене кличуть.

— А ходіть! (Так кличуть мене). Ходіть, бо сендзя кличуть.

Я нічого. Така мене лють взяла, що як би могла, то не знаю що... Але відповідаю їм:

— Я до середини не піду, бо не маю чого. Я тутки з одним словом прийшла.

Тоді вони до мене возьного прислали.

— Сендзя кличе — ходи!

— Не маю чого йти, бо я тут з одним словом прийшла.

— Та з яким словом, кажи?

— З яким словом? »Не хочу!« — ось тоз слово.

* *
*

(Поправила спідницю, обтерла платком піт, бо втомилася і глянула в вікно.)

— Пізно мені. Треба йти. Дитина десь кричить.

— Ну, а з хатою, що?

— Як, що? жид забрав, а я, як видите, малини збіраю.

— Тай не шкода?

— Може й шкода. А на щож вона мені такі збитки робила? Ого? Я не з тих. Взяв дідько Івася, най бере й колиску..!

ДОБИВ ТОРГУ.

Гриціха лізла на піч, щоби там, як казала, »свою стару голову на яку годину приклонити«, коли до маленьких дверий її низької, в землю запалої хатини, хтось з-легка, дуже з-легенька застукав.

— А який там чорт по ночі товчеся? — спитала стара.

— То не чорт, мамуню, то я, Нухим, — відповів сухий жидок, що стояв під дверми, пригладжуючи свою цапячу рідку борідку та накручуючи на палець пейси, щоб гарно, як два сверлики коло ухів звисали.

— А тебе-ж яка хороба так пізно носить? Не міг зачекати до раня?

— Що хороба? Нащо хороба має носити? Я до вас за ентересом, мамуню.

— Сусе Христе! Забравсь мені рідні діти, а тепер мене такий паршак мамунею кличе! — бурмотіла під носом — а на голос сказала:

— Я тобі, Нухим вже раз говорила, що я не є громадська мамуня, а ґаздиня, Гриціха, знаєш?

— Чомуж би не знав? Досить подивитися, щоби знати, що ви ґаздиня. Я так собі сказав, для більшого гонору.

— Ну ходи вже, ходи, не колідуй за порогом — бурмотіла стара, відчиняючи засувом хату.

Нухим увійшов, підіймив свою »маймурку«, зігнувся в чотири погибелі, як не знать перед ким, і солодким голосом промовив: »Дай Боже вечір добрий, ґаздине! Не гнівайтеся, що так пізно приходжу, але завтра на ярмарок їду до міста«.

— Їдь здоровий. А чого-ж тобі від мене треба?

Мошко заложив маймурку, стер довгою полою заболоченого халата дубову лавку, і сів розглядаючися по хаті.

— Ай вай. Така ґаздиня, в такій старій хаті мешкає. Та вона ще колись впаде і забє вас.

— А била-б тебе божа сила, паршаку, то ти мене під ніч страшити приходиш?

— Що страшити? Нащо би я вас мав страшити? Я лиш дивлюся, що вам треба би нової хати. Такій ґаздині не годиться в кучі сидіти.

— Як кажеш? Що ти кажеш на мою хату? Повтори, бо може я добре не чула!

— Я нічо не кажу. Я так собі говорю. Я до вас за ентересом.

— Знаю я твій ентерес, знаю, але з того нічо не буде.

— Чому не має бути? Не кажіть того, Грицихо. Як Бог поможе, то ми ще нині могорич запємо.

— Даш сто тисяч, то будемо запивати. Я тобі вже сто разів казала.

— Сто тисяч! Ай вай! Жартуєте собі здорові.

— Я не жартую. Даш сто тисяч, то добре, я ані фенпка менче не возьму.

— Коби ви, Грицихо, сто літ прожили. Де я вам сто тисяч возьму? Таж я нікого не зарізав, таже я каси не розбив, звідки я маю сто тисяч взяти?

— А мене то що обходить, звідки? Бери хоч від самого чорта, а я тобі кажу ще раз, що менче ані фенпка не хочу.

— Якіж бо ви, Грицихо, немилосерні. Нащо ви собі з бідного жида жартуєте? Чому ви не хочете на правду зі мною гиндлювати? Я вам даю дві тисячі за той куций фіст. Дві тисячі, то є двацять сот, великі гроші, страх які великі гроші. Ви за них докупите кілька морґів поля, вибудуєте собі хату і ще вам кілька

соток лишиться в скрині, так мені Боже дай до дому вернути. А той пустий фіст не дає вам жадного пожитку. Чужі гуси на нім пасуться. — Ну — що — добре? Я вам зараз гроші виложу на стіл. А дивіть, які нові гроші!

— Та чого ти, Нухим, до мене причіпився. Я тобі вже сто разів казала, а тепер сто перший раз говорю, що даш сто тисяч, то продам ниву, а не даш, то не продам. Не забірай мені дурно ночи. Чесні люди вже давно відпочивають.

— Чи це ваше востатне слово?

— Бодай тобі востатна година була, то ти хочеш, щоби мені мову умкнуло, чи як?

— Я нічо не хочу. Я лиш питаюся, чи таке ваше крайне слово?

— Найкрайнійше.

— Ну, то бувайте здорові.

— Йди здоровий.

Від порога вернувся.

— Але ви того пожалуєте. Ваша нивка навіть двіста срібних не варта, а я вам даю двацять сот за такий вузкий фіст. Чуєте? Двацять сот! То дуже великі гроші, то страх великі гроші.

— Сховай їх для своєї Нути, і для своїх дітий. Я без них обійдуся.

Замкнула двері за жидом, вилізла на піч і зачала говорити молитву. — »Отче наш... а то скáране з жидом, спокою мені не дає... Іжи еси... кажу йому, даш сто тисяч, то добре, а не даш то друге добре... на небеси... — а він мені двацять сот. Йди собі до чорта в зуби з твоїми сотками, я поля не продам, бо мені не хочеся і що мені зробиш?

З тим словом і заснула.

* *
*

Нухим вийшов тяжко зажурений. Стара відьма щось має в голові зіпсуто. Сто тисяч! Де він возьме сто тисяч? То певно Мошко так її намовив. Мошко, його найбільший ворог.

»Щоби його сто кольок вкололо, щоби він завтрішнього ярмарку не дочекався. Такий добрий інтерес, такий золотий, брилянтовий інтерес і він через нього не годен його зробити. Мошку, ай вай, Мошку, що ти доброго робиш, Мошку! Нухим, здуріє, як тої нивки не купить, Нухим її мусить купити!«

Замісць у село до дому, він завернув під ліс на Грицишину нивку. Підняв халат, бо було болото і як чорт бігав докола вузкої нивки, що клином врізувалася в малий лісок і справді до фоста була подібна. Оббіг її кілька разів докола, обмацав, обнюхав, а потім прикляк над калабанею і набрав в долоню брудної, стоячої води, на котрій зараз стялася товста осуга.

— Най мене холєра возьме, як на тім місці нема нафти. Тут мусить бути нафта.

Нухим до тої калабаньки вкладав нераз куски вовняної шмати, а на другий день витягав їх і біг з ними як злодій з украденим добром домів. Тії шмати горіли мов ґніт. Страх як горіли...

Так горів Нухим жаждою купити тую нивку, викопати нафту і мати багато гроший. Дуже багато гроший! Страх як багато гроший! Аж отсе чорт підіслав Мошка і намовив стару відьму, щоб не продавала нивки дешевше, ніж за сто тисяч.

— Бодай тебе Мошко, сто кольок вкололо! Бодай ти сотнього шабасу не діждався, бодай, бодай, бодай!... — викрикував Нухим, вертаючи засумований і розлючений до дому.

* *
*

З жінкою не наговорився, з дітьми не набавився, навіть локшинів на вечеру не з'їв, недобрий, як сто псів, пішов у перини спати.

Мав неспокійний сон.

Хропів, харчав, аж мала дитина збудилася, а над ранком став через сон кричати, руками вимахував, кидав собою, як щупак на сковороді.

— Здурів жид — говорила Нута — через шматок поля здурів. Десь другі покладки скуповують тай паками відставлюють до міста, другі на процент гроші позичають, а він вчіпився пустого шматка якоїсь дурної землі і нічого не робить, нічо не гандлює, тільки до дурної баби бігає, хоче мене з торбами пустити, хоче, щоби наші діти зломаного ґрейцара не мали. Ах вай, яка я бідна, яка я нещаслива!

А Нухим крізь сон так страшно усміхався, так завертав очами і вимахував руками, що Нута мусіла його збудити.

— Нухим, ти здурів, Нухим! не страш мене, Нухим!

— Нащо я мав би дуріти Нута. Ти мислиш, що я дурний дуріти? Мені снився дуже »файний« сон, дуже мудрий сон. Я вже тепер знаю, що робити.

— Ти вже кілька місяців знаєш. А я тобі, Нухим, кажу, дай собі спокій з Грицихою, возьмися до якого гандлю, як другі жиди роблять, бо через тебе ми не будемо мати що на зуб положити.

— Не бійся, Нута. Нухим не такий дурний, як тобі здається. Нухим буде тільки грошний мати, як ніхто в цілім селі не має, ніхто в цілій околиці, Нухим буде мав дуже багато гроший. —

Встав, зібрався, взяв гроші і пішов на ярмарок у го́род.

* *
*

На другий день, коли сонце зійшло, дорогою, що вела з села до загороди Грицихи, гнали товар. На переді пара гарних сивих волів. За ними чотири корови, гладкі, довгі, добре виплекані, ще й з двома телятками, може двомісячними, за коровами кількоро овець зі жвавою козою, а за вівцями пара коней, молодих, огнистих. На коні сидів парібчак і завертав стадо, вилускуючи батогом та викрикуючи весело.

Стадо задержалося перед воротами Грицихи. Погонич зліз із коня, відчинив ворота і взявся заганяти худобу.

Невеличке подвірря заповнилося товаром.

Останній увійшов Нухим і замкнув за собою ворота.

— Корови постав тут, перед хатою, воли там з боку. А коні отту. Вівці най собі ходять, куди хочуть. Так — добре. А тепер стій і вважай, щоби одно другого не било.

Хлопець став коло приспи і порядкував худобою, тримаючи за поводи коні. Тимчасом Нухим зняв майморку, пригладив волосся, розчесав свою рідку бороду і навинув на палець пейси, щоби висіли коло ухів гарно, як два сверлики коло бочки.

Потім підійшов до дверий і застукав, зразу легко, а там і сильнійше.

За дверми відозвався старечий, бабський голос.

— Там що за чорт позаранках товчеся та людям спати не дає?

— То не чорт, то я, Нухим. Відчиніть двері, з інтересом приходжу.

— Знаю я твій інтерес, але з того нічо не буде. Даш сто тисяч, то добре, а не даш, то й шкода говорити.

— Сто тисяч, на що вам сто тисяч? Відчиніть і подивіться, що я вам приводжу, подивіться на свої власні очи.

Гриціха відсунула засуву і стала на порозі, стара, розхрістана, з червоними, заспаними очима.

— Дай Боже добрий день! — промовив солодким голосом Нухим.

— Подивіться, правда що гарна худоба, га? — і глянув на стару хитрим, пронизливим зором.

Стара приложила руку до очий, щоби заслонитися від сонця, що як раз тепер підобралося за горбок над селом і озолочувало хребти коров, гриви коний і рідку бороду Нухима.

З вдоволенієм говорила до себе: »Гарний товар, нема що казати, гарний товар. Коні гострі, корови дійні, воли ласкаві, а коза така смішна з бородою, до тебе, Нухим, подібна. Гарний товар.«

Нухим ще раз розчесав пальцями бороду, ще раз поправив свої пейси і підходячи до старої, спитав повним побіди голосом:

— А за то продасьте свою нивку?

Гриціха, недовірчиво подивилася на жида, потім ще раз глянула на воли, кинула оком на корови, на коні і відповіла коротко:

— За тое, то дам. А вже-ж що дам.

* *
*

Тої самої днини під вечір, Нухим підписав контракт.

— Твій чоловік Нута, — говорив вернувши з міста додому, — буде мав багато гроший, дуже багато, страх як багато гроший!

КАРА.

(На народнім повіррю.)

Курн піяли на північ, як Мотря вертала від ворожки. Йшла загумінками, поза село, щоби її ніхто не бачив. За пазухою несла жабу. Велику, зимну ропуху. Минула щасливо темний кут, обійшла грушку, що на ній недавно повісився дворський пастух і надближалася до церкви. Чула, як скрипів залізний трираменний хрест і як злегка від осіннього вітру стогнали на дзвінниці дзвони. Докола церкви стояли старі липи і обіймали її своїм гіллєм, як руками. Між липами і церквою була темрява, чорна, як найчорнійший вуголь. »Розбіжуся — думала Мотря —, і перебіжу попри самі двері, а за церквою вже буде ясніше.« Але від воріт щось її відтрутило. »Не підеш туди з таким гріхом!«

Мотря насунула хустку на очі, затулила пазуху рукою і дустилася доріжкою поза паркан. Мусить зайти, мусить замурувати жабу; мусить, мусить! За пазухою у неї Настині муки і смерть. А хібаж вона сама, Мотря, не вмірає сім раз кожної днини, хиба не мучиться з вечера до досвіта, а від досвіта до ночі? Смерть за смерть, а му́ки за му́ки. Так мусить бути!...

На небі остання зірка борикалася з грубою, дощевою хмарою, на цвинтарі пугутькали сови, коло трунарні вив грабарів пес. Мотря йшла, бігла, летіла, коби скорше. Ховзалася по осінніім болоті, шпорталася об каміння, що пообліталo з цвинтарного муру. Горіла зі злости і студеніла зі страху. За пазухою у неї копирсалася жаба. Ворожка казала, що поки та жаба буде в мурі

жити, поти не сконає Настя; сохнути і вянутиме, як замурована жаба без їди, без воздуху й сонця. Най сохне, най гине, проклята! Най умірає сім раз на годину, як вона тепер умірає без нього...

Відбила його від неї, відчарувала, має тепер чари за чари. Така богачка, на котрого пальцем кивнула-б, кожний пристав би до неї, така красуня! А вона, Мотря, бідна, удовина дочка, одного його мала, як одну душу, тішилася, що ґаздинею стане, що у наймн на старість не піде і нараз усьо пропало. Всьо пропало ізза неї на віки... Пішов за богацькими очима... »Чекай же, не буде ні тобі, ні мені! Не дожиєш, щоб із ним під вінець стати, знидієш, як та жаба в мурі.« Коби лиш зайти як найскорше, коби цвинтар минути! Гу-у! Як там страшно. Там — там, між двома березами викопають гріб для Насті. Коби скорше, коби лиш скорше! Та чогож та жаба хоче! Не пручайся і не слинь мого лона, ось уже недалеко!

Ось той кут, де Настина хата, спішіться ноги!

Але на дорозі болото мастке і чіпливе, як смола. Чоботи лізуть у нього, як у тісто сокира.

— Скорше, скорше, ось уже наш загумінок, наш сад, наш пліт!

Та ноги западаються в землю по коліна, одежа чіпається з розпукою ніг, тіні дерев кладуться колодами по дорозі. Всьо, що тільки є, хоче спинити Мотрю від сповнення страшного діла.

Але Мотря останніми силами перелазить пліт і входить на подвірря.

* *
*

Відсунула засувом двері і ввалилася в хату. Двері подалися, якби втікали від неї, заскрипіли й гопнули собою об стіну. Чорна темрява кинулася Мотрі до очий, а гнила задуха вхопила її за груди. Мотря на силу під-

німала повіки, ловила грудьми воздух, а руками шукала дороги. Так доволіклася до вікон і без памяті звалилася на лавку... З чола котиться піт, великий, важкий і гіркий, як полин, ноги дріжать, на всьому тілі, якби хто грані насипав. А в грудях дзвін... Бам, бам, бам! Горить! Весь світ спалахнув притаєним, червоним огнем. Бам! Бам!... Кругом дими і попіл, а з попелу вилазять жаби. Гу, які ховзкі і погані! Як надуваються, ростуть і ригають огидною паморокою, від якої усьо докола стає одною гнилою баюрою... Гу-у! Ноги дріжать, по тілі біжить пекучий піт, а в серці дзвін... Бам! Бам! Бам!

Зібрала всю силу і метнулася по хаті. Нема часу. Нема часу! Ось нічне сіріти і мати надійде від хорого. Треба спішитися. До тої пори всьо мусить бути готове. Чуєш, Мотре? Всьо — мусить — бути — готове!... І ніхто не сміє знати. Ніхто!

Запалила лямпу і зжахнулася. Хата дивилася на неї великими, здивованими очима. А ті образи! »Сусе Христе,« вона не година того зробити, не година!

Але якийсь голос казав: мусить! — і тягнув її до кагли... Вдарила ножем раз, другий і вижолобила ямку, як кулак. Глянула і задеревіла. Та ямка росте в шир і в глиб і робиться велика, як гріб. Як Настин гріб!...

»Скорше, скорше, сунь руку за пазуху, кінчи, що зачала!« — шептав той самий незвісний голос.

Тьфу, яка вона ховзка і зимна. Пручається, боронить ся від муки і від смерти. Не хоче лізти в яму. »Мусить, мусить« — шептала Мотря заліплюючи ямку глиною і забілюючи вапном... Замурувала, лиш маленьку дірку лишила, якби хто голкою стіну проколов... Сталося...

»Сталося« — шептали уста. »Чи всьо?« питався розум. »І так скоро?« — доповідали гадки... А в грудях дзвін. Велике залізне серце бє в камінні криса аж луск по голові йде. Вже, вже, вже!

Лиш тих очий не година від печі відорвати. Щось їх там кліщами тягне, до того свіжо замазаного місця. Нічого там не добачите, очі! Дивіться у вікно. Там над садом блідло поранне небо, якби його холодом обвіяло, а білі хмарки перебігають по нім, як дрож. З нічної сутіні звільна-повільна виринають хати, стежки, дороги і при дорозі той білий хрест. »Сусе Христе! Не дивіться в стіну, мої очі!«

А ви, уха, не надслухуйте так пильно. То вітер гуде в комині, а може свірщок з-тиха цвіріньокає за припічком, може хробак вертить у дереві мякуш. Більше ніщо... »Поверніться в вікно, мої уха! Чуєте, як сад починає зітхати, встаючи з нічного сну, як позіхає ріка своїм переддосвітним шумом, як вітер іде до дерев на розмову?... А в хаті не почуєте нічого!«

Не слухають... Впиваються в те одно невеличке місце, як кулак, вдивлюються і вслухуються в нього, мало від голови не відірвуться, мало не вискочать із неї, не осліпнуть і не оглухнуть на віки...

А залізне серце валить у камінні криса аж луск по черепі йде: Вже! Вже! Вже!

* *
*

Кілька днів не бачила Мотря Насті. Давнійше лізла їй на очі по кілька разів на днину, а тепер якби її хто в хаті замкнув, тяжко стрінути. А в Мотрі тільки й гадки, що про ту розлучницю, про ту навісну богачку. Чи змарніла, збіліла, чи полиняли ті румянці, що були, якби хто лиця понащіпував? А може ворожка оттак собі сказала, щоби гроші дістати, може вона дурно чекає?

— Та бо ти, Мотре, як невиспана ходиш — казала до неї мати — договоритися з тобою не можна.

— А вам чого від мене треба?

— Та нічого, тільки з роботою спішися, бо знаєш, нам ніколи думати.

— Вже мені та робота горлом лізе. Таж я може також не чобіт, може я також яку гадку маю.

Давнійше Мотрі робота в руках горіла. Пошукати було такої робітниці. А тепер! Замітає — сміття лишить, варить — пересолить страву, якби нічого робити не вміла.

— Віддавалася би, хочби й нині, але не хотіла би я видіти твого господарства.

— І не будете. За когож ви мене віддасьте? За рудого пса? — відповіла розлючена Мотря.

— Віддавайся, за кого хочеш. Твоя доля, твоя й воля, — відповіла мати.

— Віддавайся! А комуж такої дідівки треба, як я? О, які статки! — Тут показала рукою по хаті.

— А чомуж ти, доню, більше не запрацювала?

— То я вам іще мало робила? А бодайже я була на світ не родилася, як я мала такого гаразду дочекати! Бодай мене, та бодай мене...

І так кожньої днини.

Спокій пішов собі геть від хати бідної вдовиці.

* *
*

Ніколи не чекала Мотря так нетерпіливо неділі, як тепер. У церкві побачить Настю. Побачить і заспокоїть своє серце...

Прийшла неділя. Мотря прибралася, як могла найкраще, причепурилася і пішла на Службу Божу. З тривогою підходила до церкви. А нуж Насті нема... І справді. Під церквою її не було. Увійшла до притвору, поклонилася на право й на ліво, впала на вколішки, устами говорить молитву, а очима по головах

заквітчаних перебігає, чи не стріне Настиної між ними... Стрінула... Ось ті русяві, вичесані коси з шовковими стяжками, то Настині. Мотря видить, як Настина мати вичісувала їх новим гребінем, як заплітала старечими руками.

А тепер по них сонішне світло перебігає і гладить їх з любовю, як мати дитину. Щаслива Настя. Колись гладив би ті коси Петро... Може й гладив?... Певно, що гладив, але більше гладити не буде!... »Отче наш... і остави... яко же... довжникам нашим...« більше гладити не буде...

Филя молитов людських обхоплює Мотрю, але не порпає її з собою, лиш відбивається від неї, як вода від скалі.

Більше не буде!...

Від пристола зривається пісня, летить понад головами людий і як птаха вилітає крізь двері на цвинтар.

Мотря не слухає її: Вона чеше Настю залізними гаками своїх завистливих очий. О, яка красуня, о, яка богачка. Розлучниця! Але Петро тих твоїх блискучих кіс більше гладити не буде!

Від дівочих наручних образів, прибраних у стяжки і цвіти, розливаються пахощі осінної діброви, запах отави і цвітучої гречки, а по церкві ходить дим кадила, копіт свічок і зітхання людських грудий.

...Скорше їх смерть холодною рукою погладить і заскородить. Амінь!...

Світло, запах, пісня, сонце і зітхання зливаються в одну велику молитву, що летить під церковну баню і піднімає її високо під блакити.

Мотря заєдно глядить у те місце, де стоїть Настя і чекає хвилини, коли вона оглянеться і покаже своє змарніле лице. Але Настя розмолилася, не чує Мотриного зору і не підчиняється її волі.

В церкві спів, світло і молитва. ...»Якоже і ми оставляєм...« шепче Мотря без гадки своїми завзятими

устами... Скорше смерть її погладить, як Петро — кінчить у гадках молитву.

* *
*

Між двінницею і парканом, там де тільки двоє людий минеться, дігнала Мотря Настю. Зайшла їй дорогу і глянула в лице. Мати Божа! Те лице було кругле і румяне, як яблуко. Настя була здорова.

То не може, бути. Дерева, хрести, гроби — кажіть, чи то може бути?

— Добрий день, Насте! Якся маєш?

— Спасибі. Добре. А тобі як, Мотре?

— Не дай так, Боже, нікому.

Хвилину дивляться на себе. Настя хоче спустити очи, але не годна.

— Ти чого так дивишся на мене, Мотре?

— Вже й дивитися не можна. Дивлюся, чи не змарніла ти, Насте.

— А чогож я мала би марніти?

— Чого? З невиспаних ночий, з великого кохання, з доброго дива, Насте.

— Тобі що, Мотре? Я тебе не розумію.

— Нема що розуміти, я кажу, що з доброго дива. Ха, ха, ха! З доброго дива, Насте.

Сміючися, біжить як весела дитина. На скруті стас, ще раз дивиться на Настю і зникас за деревами.

— Які у неї страшні очи — думас Настя, верталочи з церкви до дому. — Як у ропухи.

* *
*

Мотрині очі ходили за Настею, як тінь за чоловіком. Куди Настя, туди й вони. Ставали край її постелі і відганяли від неї сон. Як їла, заглядали в ложку і відбірали смак. Настя боялася сама йти до комори,

щоби там на самоті, не стрінутися з тими поганими очима.

— Чого вона від мене хоче, Петре? — питалася затрівожена Настя.

— З завісти, що я покинув її.

— А чогож ти її покинув, Петре?

— Бо наскучила. Чіпалася чоловіка, як ріпях. Сама просила: на маєш, бери мене. Не люблю такої; тьфу!

— Щось мені бачиться, що нам добра не буде — казала зітхаючи Настя.

— Не знати чому не мало-б бути! Поберемося, розживемося, а є на чім, і буде добре. Хтось би там слухав дурної дівки.

— Не дурна вона, Петре. Подивп-но-ся на її очи.

— Оввa! чи мало я очий видів. Та ще не вкусить тебе ними.

— Вкусити, не вкусить, але як люди кажуть: »Недобрі очі, то погана сила.« Колиб ти видів, як вона вертить мене ними аж до самого серця... Відженп ті очі від мене.

— Авуш! Авуш! — зачав сміючися Петро. Він тупав і плескав у долоні, немов би пискливі кури виганяв із повітки. — Авуш, Мотрині очі, авуш!

— Цить, Петре! Ще хто почує, прийде, застане нас самих.

— Ну, й велике діло, як побачить, що я тебе цілую.

— Петре! Пе...! — кричала Настя видираючися з його кріпких обіймів... Петре!

Докола них пахла отава, світив місяць і крізь городжені стіни чути було, як »старі« хропіли в хаті.

* *
*

Мотря гинула з нетерпеливості. Як тільки мати вийшла, вона підходила до припічка, прикладала вухо-

й слухала. Здавалося їй, що чує звідтам якісь зітхання і стони, якби там хто мучився, проклинаючи світ і долю.

— Так буде тій розлучниці, Насті. Коли? І чи справді буде. Таж вона така свіжа і здорова, як колиб нічого не було. Чи не хотіла ворожка позбутися її і порадила ту нещасливу жабу?

На таку гадку брала її лють і розпука. Лишала хату розтвором і бігла в село. Як здибле Настю, то розірве її, видре тії сиві очи, розшматує біле, як у панночки лице. Не буде мати Петро що цілувати!

Але Насті не могла ніде стрінути; ані у сусіда, ні в склепі, ні над рікою, де жінки перуть білля, ніде. І Мотря, зігнавши свою злість на кім попало, вертала домів, щоби за хвилю, як нікого в хаті не було, надслухувати, що діється в печі і попадати ще в гіршій гнів і в ще гіршу лють.

* *
*

Тим часом люди зібрали останні гречки, викопали бульбу й почали домашні роботи. Дехто йшов у двір до машини, дехто з сокирою в ліс. Над село спускався холод, мряка і сонливість осінна. Здавалося, що от-от і ті кривобедрі хати розмокнуться в дощах і розлізуться в болоті. То знов здавалося, що ціле село, як гніздо мух, засне на зиму.

Тільки під вечір робилося живійше. З коршми лунали голосні крики й розмови, хатам курилося зі стріх, як із чубів і крізь тупу темряву, як перестрашені очі, горіли віконця хат. Де яснійше мерехтіло світло, там були вечерниці. По шибах пересувалися якісь тіні і чути було, як раз-у-раз скрипіли хатні двері. То сходилися вечірничники і вечірничниці.

Мотря приходила пізно і сідала при самім порозі коло мисника, якби боялася, щоб її не викинули. Сідала тихо й незамітно, а як ціла хата розговорилася, розспівала,

або заслухала, вона пускала веретено як фуркальце, навгад тягнула нитку, а сама впивалася очима в Настю. Шукала на її лиці слідів хороби.

І ось здається їй, що Настя дійсно збіліла, що румянці її приблідли, як квітки під осінь і Мотря з лекшим серцем береться до прядива... Але то йде так поволи і Бог зна, коли скінчиться, а Мотря хоче зараз.

* *
*

На одні вечерниці Настя спізнилася і сіла коло Мотрі.

— Ти чого так змарніла, Насте?

— Я?

— Таже не я!

— Так тобі здається, Мотре. Я здорова.

Мотря закусила зуби... Хвилину тихо. Лиш веретена фуркотять і казка, прибрана в краски веселки і проміння місяця на літній ночі, йде через хату, шелестячи шатами з шовків і саєтів... А по хвилині:

— Ти чому питаєшся, Мотре?

— Бо виджу, що ти стала така, як страсть.

— Як страсть...?

Настине веретено вирвається з рук, кидає собою на долівці, як підстріленний птах і лягає коло порога.

— Порадься доктора, Насте. Як змарнієш, то хлопці перестануть любити.

— Хлопці? Хіба я за них стою?

— Ну, то Петро...

Розмову перерває пісня.

При пращанню каже Мотря до Насті: »А порадься доктора, Насте. Порадься, бо тобі моя кривда боком лізе!«

* *
*

Ті слова запали Насті глибоко в душу. »Це моя кривда тобі боком лізе« — сказала Мотря. ...Її кривда... Так, вона її скривдила... Вона? ...Може Петро?... Обоє... А може ніхто...? Може так мало бути...? Таж цілий світ, то одна кривда. Щож вона винна, що Петро припав до неї?... Годі, годі!

Як могла, розважала себе Настя, але Мотрині слова жужжали їй в ушах, як ненависні чмілі.

— Петре! Вернися до неї.

— А тобі що до голови прийшло, дівко? Я до неї? Або мені очі заступило?

— Ми зробили їй кривду. Вона пімститься на мені.

— Чим? Язиком?

— Не знаю чим, але пімститься. Вернися до неї, Петре!

— Ігі! Здуріла дівка. Я хочу на заповіди нести, а вона мені каже: вернися. Нема дурних. Щось тобі в голову влізло, як дитині і не даєш мені спокою. Тай себе ти їш без потреби.

— Я не їм себе, Петре, а їсть мене якась трівога. Щось ходить за мною і каже, що нам не буде добра. Дивн, як я дріжу.

— Дріжиш, бо зимно. Притулися до мене, та буде тобі теплійше.

— Я не з зимна трясуся, Петре, а зі страху. З великого страху... Колисьтут мені снилося, що мене клали живцем до гробу. Я пручаюся, кричу, а вони мене шубовсть до ями, тай землею, тай землею... Як пригадаю собі, то мороз йде по тілі.

— Кажу тобі, притулися до мене, то загрієшся. О, так. А видиш... Ще близше, близше. А правда, що тепер тобі тепло? Не бійся, я тобі не дам кривди зробити. Так, так...

На дворі мело першим снігом.

— — — — — — — — — — — —

Настя не година заснути. Щось її то за рукав сіпає, то за ногу термосить, щось сміється над нею. »А що? Виділа, чи не виділа? Правда, як там страшно?« Насті здавалося, що вона завмірає і що її живцем кидають до гробу. Хоче відітхнути, не година. Гори звалилися на груди... Так цілі ночі. Деж ті часи, як вона набігавшися по городі, або по пасовиську за товаром, падала на лаву і каменем лежала до білої днини. Вона й тепер пробує притомитися роботою, але це не помагає. Повіки не хочуть замикатися на ніч. Вона мусить дивитися в стелю, яка пригадує їй склепління гробу і на двері, які за хвилину мають відчинитися і впустити щось білого, страшного — і на вікно, з якого глядить на її муки Мотря.

Вона не витримає так довго. Здуріє, або зробить собі конець...

* *
*

Колись була Настя така весела, що парібки називали її »весною«. Куди йшла, то співала. Сама співанок вигадувала, бо тих, що знали в селі, було для неї за мало. Тепер, ні пари з уст!

— Щось починили дівці, — каже Настина мати.

— Вам, баби, ніщо мудре до голови не прийде. Хоче віддаватися тай вже. Мушу я з Петром на розум поговорити. Може він думає, що я її не дам, а я прекращого зятя і не знаю.

— Весілля весіллям, а щоби дівка без хороби так ниділа тай марніла — то воно не може бути. Щось їй мусіли завдати.

— Як маєш мені таке дурне говорити, то красше не обзивайся до мене — каже відвертаючися до стіни Настин батько.

За хвилину він так храпе, якби по стриху їхав із

набором віз. В хаті лишається стара мати з своїми думками і безсонна донька, яка вдає, що спить.

* *
*

Весело бувало при копаній криниці; особливо вечерами, зимою. Тоді жінкам і дівчатам не так спішно до хати, і вони радо витягаючи по черзі воду крюком говорять тай сміються. Та криниця мусить вислухати всьо, що в селі сталося. І хто з ким побився, і хто з ким полюбився — всьо вона мусить знати.

Колись і Настя виходила за водою в таку пору, щоби здибатися з дівчатами і поговорити собі. Тепер вона ходить пізнійше, як нема нікого. Не любить людських очий; не хоче, щоби приглядалися їй та випитували: чи дужа? Як сонце сховається за громадську гору, як счезне останній смуг, що його дишна кидає на землю немов спомин по собі, тоді вона йде. Часом прибіжить, гляне в чорну яму, витягне одну коновку, другу і як перестрашена втікає в село. То знов задивиться в глибінь, якби питалася в неї, кільки прагнущих уст вона напоїла, кільки зітхань, кільки сліз прийняла в свою пропасть.

— Як там чорно!... Чорно, але спокійно, як у гробі... А хто знає, чи в гробі спокійно? Боже! Коли й там нема кінця нашим трівогам, коли й туди йде за нами любов і ненависть, коли й там не годен сховатися від нудьги... Страх погадати!

Настя витягає одну коновку, ставляє на цямринню, потім другу, потім закладає коромесло, завдає собі на плечі і йде. Коновки скриплять, вода бовтається і виливається на стежку; Насті так тяжко, якби несла не воду, а оливо, або гріхи... Якби несла гріхи...

Стежка блищить перед нею, посипана тут і там снігом, що не встів іще стопитися в болотнистих калюжах. Настя вдивляється в ту стежку і здається їй, що вона

вже иньшими не буде ходити, що всьо її життя буде таке сіре, як отся стежка і таке важке, як отсі коновки на плечах.

І чому? Таж вона одиначка, а батько богач. Таж віддасться за Петра, а Петро її любить. Чогож їй так тяжко та нудно? Звідки ті сірі думки? Вона мусить бути щаслива, вона хоче жити і буде жити...

Так думаючи підходить до перелазу.

— То хто?

— Мотря.

— Чого ти хочеш від мене? Відчепися! Не ходи за мною, не дивися на мене своїми недобрими очима.

— Чого я хочу? Хочу кари на тебе. За своє щастя, за своє змарноване життя!

— Пусти мене! Кара в божих руках... Я тебе не боюся, я на перекір тобі буду щаслива...

— Щаслива! Не довго тривати ме твоє щастє. — Я на тебе замурувала жабу... Поки та жаба мучиться в мурі, поти й твого життя. Я маю твоє життя в своїх руках. Будь щаслива!

І Мотря зникає, наче привид. Настині коновки наповняються проклоном, стежка зачинається западати перед нею, довкола неї робиться пітьма і нудь і безвихідне горе.

* *
*

Довго якось борикається осінь із зимою. Вже впаде сніг, вже приморозок постинає болото, вже вітер зачне холодом прошибати, аж ось диви — так коло полудня втишиться на хвилину, сонце з поза брудних хмар усміхнеться, і від того усміху щезне сніг, змякне мороз, втихомириться вітер. І знов дощ пуститься з хмар, як вода з мокрих ряден, знов розкиснеться болото, а вітер із нудьги вчіпиться сухої гиляки та стане нею викручувати на всі боки. Не годен діждатися, щоби білий,

зимний, чистий сніг, покрив зневолену землю на зимовий відпочинок. . .

Кілько днів мучиться Настя і не годна умерти. Що люди придумали, що пригадали, всьо нещасливі родичі робили, та годі. Забагла образу з церкви — принесли, забагла води з далекої кринички — подали, просила зілля з монастирського городу — нарвали — чогоб ті богаті родичі для своїє дочки одиначки не зробили! Деж на таку муку дивитися... Зразу старий сидів коло хорої в хаті та чекав, чи не захоче чого. Теперь увійде, стане біля порога, подивиться і лице йому так викривиться, так зімнеться, якби його хто за душу вхопив — обернеться і хіба на другий день знов на хвилину прийде.

Тільки мати не лишає Насті, ні на хвилину. І де в неї стільки терпеливості візьметься, звідки вона бере тих сліз, що пливуть з очий, як вода жерельна! А тут іще й сусіди приходять потішати й радити. Великої сили треба, щоби то всьо перебути...

— Мамо, який нині день?

— Пятниця доню.

— Вечір?

— Ніч, дитино.

— А сніг є вже?

— Нема, доиечко люба. Але буде. Ось так червоно небо заходило, певно вітер його надує.

— О — ох!

Зі стріх капає доиь, а в углі хати тоненький, пискливий вітрець тягне своє безконечне, Фі — і — і — !

— Мамо.

— Що, доиечко моя?

— Ходіть до мене близше, я маю вам щось казати.

Мати нахиляється над хору і чує, як у її грудьох клекотить і грає якась страшна, нелюдська музика. Доиька ловить маму за шию і кидає в її лице великі, зимні, страшні слова, одно по другім, одно по другім. Стару,

якби хто молотом по голові бив, чим раз дужше, чим раз дужше.

А вода зі стріхи цяпотить і вітер в углу хати витягає своє безконечне »фі — і — — і!«

Нараз донька пускає шию матери, падає на постелю і просить:

— Йдіть до неї, йдіть зараз до неї!

Мати бере хустку й біжить.

* *
*

В Мотриній хаті ще світилося. Стара латала якусь дранку, Мотря підбілювала піч. Вона пильнувала тепер тої роботи дуже.

Як Настина мати відчинила двері, обі мало не крикнули з дива. Богачка? в таку пізну пору? чого?

А вона стояла на порозі, задихана, зневолена, збіджена і дріжала, як у пропасниці.

— Просимо близше, тай кажіть, що вас в таку пізну пору привело — відзивається Мотрина мати.

А вона закусуючи зуби каже: Мотря знає, но що я прийшла.

— Знаєш, Мотре?

— Не знаю. Звідки маю знати.

— Най тобі Бог простить, звідки ти знаєш, а тепер я тебе прошу, май хоч крихітку совісти; таж і ти колись будеш конати; змилуйся над нещасливою; я мама, благаю тебе, змилуйся над Настею, дай їй спокійно вмерти!

Мотрина мати дивиться то на доньку, то на ту нещасливу, мов божевільну жінку і в голові їй щось зачинає свитати.

— Мотре! Правда то?

— Правда, чи не правда, то моя річ.

— Але я, твоя мати. Мотре, Бог тебе скарає.

— Я вже більшої кари не боюся.

— Відвали каглу, — кричить Настина мати — або замаж, заліпи її до остатка. Я тебе остатний раз прошу! Відвали каглу.

— Просите... Най буде... Можете йти до дому... Вже досить кари... Відвалю.

— Мотре!

— — — — — — — — — — — —

* *
*

Настина мати вже не застала своєї доньки між живими. На завтра впав білий, зимний, грубий сніг.

ЗА ЩО?

Ішов, як би за ним погоня гнала, як би перед Татарами втікав. Що ступить крок, що вийме ногу з глибокого снігу, то вітер надбіжить, закрутиться, завиє і слід дочиста занесе, щоби довкола було рівно й пусто, як серед моря в тишу. Білий безмежний океан; а на нім він один, як дряхлий човен в боротьбі з бовванами. Чорні хмари, що за днини, як чорні стада великих дивих птиць уганяли по небі, збилися тепер до купи та застелили небосклін великою мутною, як око сліпця безмовною верстою. Вже затягли останній клапоть ясний, вже не видно нічого. Часом зісохлий бодяк, що сторчить зпід снігу, заскрипить розпучливо, як би нарікав на долю, часом листок відорветься від галузі та нічне втікати в теплійші, красші краї, часом пеньок вилізе з під засни, як звір із своєї ями і знову біло, і знову пусто, лиш вітер віє і мороз кламцає зубами.

Йде. Не потребує видіти дороги, бо серцем чує, де його село. Нехай ніч до решти обезвічить небо, най світ цілий переміниться в одну яскиню, він трафить до своєї хати, до жінки, до дітий, він з ними відсвяткує вечір.

Сил має досить. Там в тій поганій, тісній, темній, безвоздушній норі лежав цілими днями і цілими безсонними ночами думав о праці. Відпочав собі. Звіра теж не боїться. Чує, що побори би медведя. Але людий бачити не хоче. Втікає перед ними по полях, як той пес, що збився з дороги та боїться чужих собак.

Щоби хоч через завтра не видіти живої душі, щоб з жінкою, з малими дітьми перебути у власній хаті тих кілька — кільканацять годин, як чоловік і як господар!.. А там?.. Границя не далеко. Перейде на другий бік і — поминай як звали! Вже він дасть собі раду. Най тілько до річки, до чистого леду, — полетить по нім як птах... Ховає руки в рукави, голову всуває в тулів і місить, місить білий сніг завзято, люто, з розпукою.

Вітер тручає його, кидає в глибокі, білі ями, навіває перед ним високі кучогори, він не зважає — йде — мусить зайти!

Ось і могила. Звичайно видно з неї цілі сотні верст, засіяні селами, хуторами, застелені травами, схвильовані ланами, ріками перепоясані, квітами заквітчані. Тепер, всюди сніг, всюди темрява.

Ступиш крок і вже по тобі. Бебевхнеш в безвісти нестяменні.

Припав до вершка, з котрого вітер звіяв білу кучму і слухає, прислухується... Вітер... Лиш десь далеко, дуже далеко якісь живі звуки. То собаки брешуть. Значиться село... Але де?.. За річкою на право — буде ще з десять верстов...

І нові сили вступають в його тіло, нова охота розгріває груди. Смертельним потом обливається, але йде, все йде. А як побачив перше світло — гень далеко в селі, то летів до нього і рвався, як дитина.

Роз'яснилося від того світла в його душі. Се-ж його рідне село, за котрим тілько місяців визирав надаремно крізь залізні крати тюрми, село, з котрого вирвали його насильно, осиротивши жінку й діти.

За хвилину буде між ними. Засяде в теплій, чистій хаті до святої вечері, як чоловік і як господар. А завтра? Завтра най буде що хоче. Довше всидіти не міг в тім бруді, в тій неволі, в пеклі...

Але селом не піде. Зайде від поля, як той при-

блуда — пес, що боїться собак. Не хоче стрічатися з людьми хоч тую днину, хоч дві... Іде...

Вже на подвіррю, вже в сінях, вже в хаті.

Жінка, як побачила його, остовпіла.

— А ти-ж як?

— Так як видиш.

— Відпустили?

— Най їм так Бог гріхи на страшнім суді відпустить.

— Ти втік?

— А вже-ж, що втік...

І лице її, на хвилину втіхою роз'яснене, затягає нова хмара смутку.

— А як-же тепер?

— Або я знаю як... Як маєш що їсти, то давай, бо з голоду гину.

Жінка метнулася до печі, відіткала затулу й по хаті повіяло запахом борщу та голубців.

— То ви ще без вечері?

— Таж видиш, що без вечері. Не хотілося самій сідати.

— А діти?

— Виглядали першої зорі, а там щось їм до голови прийшло, що тато йде. Чекали, чекали, аж поснули.

Підійшов до постелі і всміхнувся.

— Але-ж бо виросли, небоги. Марійка до тебе подібна, а Павлуньо такий козарлюга, що ну!

— В батька вдався, — доповіла жінка.

Погладив діти по круглих головках, зітхнув і задумався.

— Дай мені яку людську одежу, най мене діти в тім »мундурі« не видять.

— А я й забула, що там тебе так по панськи прибрали.

Втворила скриню і подала білля. Обмився, розчесався, вбрався і як не той став. А тоді арештантський

одяг скрутив в скрутель і жбурнув у піч. Докинув сухого пруття, підпалив, — горить.

— О, видиш який дим та сопух. Тьфу. А як тріщить.

З челюстий справді вилітала така хмара густого, їдкого диму, як би хата горіла, а так сильно гуділо, що аж діти збудилися.

Білими, пухкими пястучками протирали заспані очи та здивовано дивилися на батька.

— Тато? — питався старший.

— Тато, діти, тато, — і здіймав їх з постелі.

Хлопчик сів коло батька на ослоні, дівчинка на колінах.

Зачали їсти.

— А ти, тату, де бував так довго? — питає хлопець.

— Далеко, сину, бодай там твої ноги ніколи не поступили!

А дівчинка собі:

— Хто тобі варив їсти, тату?

А потім одно на-перед другого:

— Мама що днини плакали за тобою.

— І я також.

— У нас є маленькі поросята.

— Такі білі, біленькі.

— А староста казав, що ти до нас ніколи не вернеш, — лепетіли веселими, врадуваними голосами.

— Староста, діти дурний, ви його не слухайте. Тато, як піде куда, то все до вас верне. Їжте, діти, борщ, бо хто борщу не з'їсть, той куті не дістане.

— Ми не хочему куті.

— Ов! а то чому?

— Бо кутя гірка.

— Та де гірка? Кутя з медом солодка.

— А мама казали, що гірка буде кутя цього року...

— Мама так вас страшила, діти, їжте. Кутя солодка.

Замовкли і їли. Жінка як в образ дивилася на мужа... Не змарнів, тільки постарівся тай ніби запух. Може так з вітру. Але тої свіжости, що перше, вже в нім нема. Тільки очі світяться, як давнійше. Як подивиться ними, то мов би, жаром обсипав. Перед роком, на сході, як став говорити про волю, то з тих очий такі іскри летіли, як блискавиці, на брови нависли хмари, а голос гремів, як грім. Гарний був і страшний, такий страшний, що забрали його і замкнули, як дикого звіра.

— Ти чого так дивишся на мене? — спитав, почувши на собі її теплий погляд.

— Бо дивно мені, що ти між нами. Так ніби сон який приснився. Дивний святий вечір.

— Дивний... Дивні тепер речі діються на світі і не конець тим дивам... Далеко не конець. Як би ти виділа тих людий, що по тюрмах живцем гниють, як би ти чула які муки вони перебули, ти молила-б-ся до них як до мучеників преподобних. І почав оповідати з жаром про те, що чув і видів. Мала хатина наповнилася людьми збитими, скатованими, що конали, маючи одно бажання: волі. Зойки і стони добувалися з усіх углів, а могучий подув гніву і мести хитав хатою, як буря деревом в лісі.

Груди підносилися щораз вище, серця живійше били. Зіниці дітий більшали, мов хотіли би відбити в собі цілий світ з усім тим, чого не бачили й не могли побачити.

Нараз: »Мамо хтось іде!« — відозвався хлопчина і припав до рамен батька.

Тихо...

— Тобі причулося, дитино, — сказала мама.

— То хтось вулицею йшов.

— Заслони вікно, най не дивляться погані очи.

— Красне сядь собі в кут, там тебе не побачать.

Послухав, посунувся, але спокою не мав. Щось

трівожного, незвісного ходило по під хату. Не кидали куті на стелю, діти не квокали в сіні, згасили скоро лямпу й на-потемки сиділи. Оповідав їй про свою неволю, як терпів і нудьгував, поки дійшов до такого, що або вирвешся з того гробу, або зробиш собі смерть. Нині при святім вечері меньше на них вважали, сторожі більше випили як звичайно і тепер він тут, коло неї.

— Змарніла ти мені, небого, зжурилася, — говорив гладячи її рукою по обличчю а голосом по серці. — Не журися, якось воно буде.

А вона замісць слів добула сльози.

— Відсвяткую тай за кордон. А там — шукай вітра в полі. Чи на фільварку якім наймуся, чи при фабриці, вже я дам собі раду. З весною піди до нашого Михайла, най кому поле найме. Нині землі кожний потребує, то заплатить, а Михайло нашої кривди не схоче. Скажеш, най на ставищу пшеницю посіє, а жито на середній, буде як шувар. Товару не продавай. Може Бог дасть, що прийде нове право і я верну, а тоді, знаєш, як трудно без худібки.

Говорили а час ішов. Вже й ніч минула. На дворі втихло, зорі висипалися на небо, як вівці з кошари. Крізь вікно видно дерева інеєм осріблені і дорогу, добре виїзджену, здовж села як випраний ручник простерту. При дорозі стоять хати з снігом на стріхах і освітленими вікнами дивляться на церкву на горбку між липами. З деяких курить ся дим. Так подобають на ґаздів в білих шапках з люльками в роті, що йдуть до церкви на всеношну. Чути, як з подвірря на подвірре хтось перебіжить, скипнуть ворота, забрешуть пси. То від сусідів носили до пан-отця вечеру, то Іван вертає від Софії, а Миката Грім, перший в селі піяк, вертає з корчми і трафити до хати не може. Впав перед кузнею — колядує. На другім кінці села співають...

* * *

— Хтось йде! Чуєш?

— Чую. Подивися до вікна, може пізнаєш хто.

Встромила голову в віконце.

— Соцький і кількох чоловіків. Христе Боже!

— Не кричи. Двері замкнула?

— Замкнула. Матінко свята, многотерпелива, зглянься на нас та на наші діти.

— Не заводи. Як прийдуть, то скажи, що в ночі хлопів до хати не пускаєш. Зрозуміла?

— Розумію. Ох доле моя нещаслива. За що-ж ти мене так страшенно караєш? Ох доле!

— Не кричи, кажу, бо дітий збудиш. Чуєш, гримають, йди до дверий.

До дверий хтось справді застукав палицею тричі, як свати.

Жінка на силу промовила: »Хто там«?

— То я, соцький, відчиніть!

— Я сама в хаті і хлопів по ночи не пускаю — відповіла набираючи відваги.

Під дверми залунав регіт.

— А дивіть, яка свята! А той, що з вами цілий вечір сидить, не хлоп? Ха, ха, ха!

Мовчала.

— Не відчиняй — приказує чоловік. — Най розбивають. — Сотки гадок перебігали йому по голові.

— Приказую вам відчинити іменем закону! — повторив з урядовою повагою соцький.

— А я вам, добрі люди, кажу, що по ночах хлопів не пускаю, прийдіть по дневі, а тепер мені дітей не страхайте.

— То не є жадні хлопи, то є урядові особи, розумієш, дурна бабо? А як ти нас по доброму не пустиш, то ми силою увійдемо, бо громада не може укривати острожника...

Її немов хто довбнею вдарив.

— Острожник!

— Стрібуйте — відповів обиджений. — Я вас привітаю, як злодіїв, що в ночи лізуть до чужої хати.

— А, вітаємо вас, Сидоре зі святами. Бачите, ми кажемо, що хочемо з вами побалакати, а ваша жінка, не хоче нас пустити! З урядовим ділом приходимо. Пустіть!

— Не пускай, не пускай! — благала припадаючи до нього.

— А що-ж? Комином вилізу, чи як? Бачиш, що обступили хату. Мушу вийти.

— Ну? — наставав соцький — пустите нас, чи ні?

— Відпустіть перше своїх людий.

Перед порогом почувся шепіт, а там сніг захрустів під ногами.

Чути було, як кілька хлопів перейшло подвірря і як відчинили і замкнули ворота...

Сидір підперезався і наложив шапку.

— Не йди. Послухай мене, не йди! — благала жінка, чіпаючися його ніг. — Не йди!

Відсунув її легко й відчинив двері...

Хвилину стояли мовчки. Оден в дверах, а другий на стежці перед хатою. Сидір широкоплечий, гордий, з очима, з котрих сипляться іскри, соцький скулений, несмілий, як винуватець, палицею по снігу пише.

В хаті хлипає жінка.

— То ви по мене, як по душегуба прийшли? — сказав гордо Сидір і чекав відповіді.

Соцький мовчить.

— Як Юда Христа хочете мене урядові віддати, мене що був вашим голосом і вашими устами, що волі і землі хотів для вас і для дітий ваших! За тое облавою йдете на мене, як на дикого звіра?

Гнів розпирав йому груди.

— Чи я скривдив кого хоч на волос в громаді, кажіть!

Жаль підступив йому до горла й давив так, що говорити не міг. Соцький відповів покірно.

— Ніхто того не каже. Кожна дитина посвідчить, що ви були чесний господар і добрий сусід.

— То чого-ж хочете від мене? Чому по-ночи нападаєте на мене?

— Бо таке право, Сидоре, таке право. Ви-ж самі знаєте, що втікача вкривати не вільно, бо за то тяжко карають.

— А через що втікає, того ви не хочете знати?

— То друга річ. Ми тому не винні.

— А хто-ж, я?

— І не ви. Бог святий знає хто.

—Бог?... Ваш дурний розум. Замісць помочи мені, замісць всі стати за одного, як я стояв за всіх, як гончі собаки тровите мене — подлі.

— Не сердьтеся, Сидоре. Таж ви знаєте, що робимо не з доброї волі. Власть каже.

— Хай собі каже, що хоче а я вам ось що скажу. Ідіть ви собі до дому та спіть спокійно, а завтра мене в селі не буде. Добре?

Соцький мовчав, боявся відповісти.

— Ну як-же? Кажіть.

— Так не можна.

— Не можна?

— Ні. Люди знають, донесуть до уряду і буде біда. Збірайтеся і ходіть з нами до волості, як вам Бог милосерний раз поміг утечи, то може і другий раз поможе. Збірайтеся!

— Так, Бог святий має помагати, а ви ні, хоч я за вас тільки муки витерпів, подлі, пужденні раби. Проч мені з подвірря. Зроблю як кажу. Проч, а то мені тепер все одно — проч!

І підніс свої здоровенні кулаки, як на образі Мойсей скрижалі. Соцький глипнув хитрими косими очами, зрозумів момент і не надумуючись багато, головою, як та-

раном, вдарив Сидора в груди, а рівночасно хотів обняти руками його попід сили.

Сидір йойкнув, захитався, але скоро знайшов рівновагу, і свою могучу руку, як довбуш палки на бубон, з розмахом спустив на плечі соцького. І як з бубна голосний гук, так із грудий соцького добулося глухе, глибоке — гу! Він перехилився, як той, що з берега коміть головою у воду скаче і носом запоров у сніг.

— Крижі! Ой, крижі, переломив крижі, — верещав, качаючися по земли.

— Бийте його, бийте його, ой крижі, ой-ой-о!..

Кількоро хлопських тіл счіпилося в одну потвору, що крутилася, ревіла і стогнала по подвіррю, вимахуючи й приклякаючи на кільканацятьох ногах, вириваючи з розчіхраних голов волосся, харкаючи проклонами і кровю.

Соцький намагався встати і докинути свою лайку, але за кожним разом падав ще низше і кричав іще жалібнійше:

— Крижі, ох крижі, бийте, поки дише — ой крижі!

А потвора заєдно крутилася по подвіррю, як встекла, як навіжена, лишаючи за собою стони, кров, клапті волосся і кусні одежді.

До неї, як чайка до филі, припадала розхрістана жінка і білими устами просила несамовито:

— Лишіть, бо вбєте, лишіть! Що робите, люди, лишіть!

В хаті збудилися діти й кричали..

Потвора котилася від порога до воріт, тут розпалася, як посікана гадюка.

Кількох хлопів обкрівавлених, задиханих, стояло коло купи людського мяса.

— Але-ж моцний, як звір.

— В криміналі набрав такої сили.

— Обпорядив нас, як треба.

— Дивіться де мої зуби, о!

— А мені палець відкусив до чиста.

— О-о-о!

— Ой не видержу, крижі! — стогнав конаючи соцький.

* *
*

На небі горіли зорі. На церкві відозвався дзвінок. З-разу легко наче-б хто пальцем до райської брами стукав, потім сильнійше, немов би срібні кулі по церковній бані летіли, частійше й сильнійше, аж розлетілися чисті звуки по селі, по полях, по дібровах, звіщаючи цілому світові щасливу вість, що родився Христос.

ЮВІЛЕЙ.

»Пядесять літ! Це не рукою махнути, це шмат часу. Від завтра кожний день, ніби дарований; не одному відняли, щоб тобі додати. Вважай же, не марнуй!... Но, так... Постараємося.«

Розмовляючи з собою, пив чай і переглядав почту.

»Ну, дивіть! І він не забув про мене, — старий друг. Не можу собі уявити його старим, з жінкою і дітьми, з поважним урядовим обличчям. Такий сміхун, усьо в жарт обертав... А від деяких нічого не дістину; з другого світа почта не приходить. За те нові знайомі поспішили сповнити свій товариський обовязок.

»Прийміть, будь ласка, вельмишановний Пане Раднику, з приводу роковин...« і так дальше. От звичайна життєва кумедія!«

Переглянувши листи, забрався до дневників.

І там були згадки і статті з приводу його роковин: довші й коротші, то теплі то зимнаві, відповідно до партії, яку заступав дневник.

Але у всіх називали його визначним народнім діячем, котрого імя перейде в майбутнє.

»Щось ніби ладаном пахне, ніби здалеку ‚Вічную память співають'. Га! щож? Пора!«

Нараз усмішка заграла на його устах.

»Но, но, такої чести я й не ждав! Почесним членом мене іменують. Значиться, коло полудня появиться кількох панів у чорному й піднесуть мені гарно писаний дипльом. Треба бути готовим.«

Подзвонив і на порозі появилася старенька служниця. Поправляла хустину на голові і, як звичайно, не знала що з руками зробити.

»Пан дзвонили?«

»Я. Тепер у нас, — тут глянув на годинник, — тепер у нас 26 хвилин на девяту. На годину першу приладьте обід. Десять осіб, чотири страви, усе на свіжім маслі.«

Говорив, як у суді до молодих урядовців.

»Зрозуміли?«

»Ніби так, а ніби ні,« — відповіла старенька.

»Говорю ясно: десять осіб, чотири страви, година перша.«

»Я знаю, але з якого ‚титу́лу'?«

Усміхнувся.

»З такого, що нині як-раз 50 літ від того моменту, коли я мав щастя, чи нещастя у перше побачити світ.«

»Падоньку мій! Як же це? ‚Юбілєуш.' А я й не знала. Я була-б спекла бабку, я ‚була-б...«

»Заспокійтеся. Не треба. Я і так вірю у вашу прихильність. Десять літ живемо в одній хаті. Спасибі вам.«

Подав їй руку, з котрою вона теж не знала, що робити. Розплакалася і вибігла до кухні. За хвилину чути було, як дріботіла по сходах на долину; бігла до міста.

»Ювілей!«

Глянув по хаті, все було в порядку, все на своїому місці. Відчинив буфет. Майже повна пляшка коняку з трьома зірками. Вистарчить... Підійшов до маленької шафки. І сигара єсть. Сухі, тріскають у руках. Вибрав одно, чисте, жовте, надтяв один кінець, запалив і потонув у мягкому фотелю. Пускав дим колісцями, а за димом думки. Дим то розпливався під стелею, то сідав на тоненьких занавісках, а думки губилися у спомінах...

Родинна біда, студентські недостатки, терниста дорога до нинішнього щастя. Так, — щастя. Навіть до слави, до тої слави, яку могла дати йому суспільність приниженого, непризнаного народу... По хаті стелився дим. А як сигаро допалиться і вогник погасне, то й диму не буде. Стане чорно. Ні, біло.

І отсе нараз і стіни і стеля і вікно зробилися якісь яснійші, білі.

Глянув у вікно.

Перший сніг! Великими білими платками спивався з гори на долину, на примерзле куличне болото. Під його

вагою обривалося лапасте листя каштанів і з глухим шелестом облітало з галуззя.

Перший сніг...

Літ тому трицять, приїхав він до батьків на свята. Зима спізнилася була і що лиш з початком грудня впав перший сніг. Та за те який великий! Весь світ був білий... Не втерпів... Запряг коні до санчат і пустився на друге село у гостину. Пів години їзди. Та, як весело було! Коні бігли як вітер, западаючи у сніг по коліна, сани робили перший слід, глибокий, мягкий, темно-голубий. Як переїздив попри дерева, то дерева сипали на його снігом, мов гралися з ним. А на межі, біля дороги, сидів зайчик; мився лапками, ніби кивав до його і не втікав. Це-ж перший сніг! Як можна його поганити кровю?... Зайчик це знав. За селом на роздоріжжу стрінув якусь дівчину. Хотіла вступитися з дороги і по пояс потонула в снігу. Не надумуючись багато, вхопив її, підняв і посадив на сани. Пручалася, кричала: »панічу!«... Чує цей крик до нині... Це була Гандзя. Служила у його батьків, а йшла на друге село, до своєї мами »по шмаття«, бо завтра неділя. Невеличка, вертка, синьоока. Мала такі малі, білі руки, як панночка і говорила так якось дивно, мовби хто на скрипці грав, на скрипці в вишневому саду, коли вишні цвітуть. По голосі пізнавби її ще й нині. А які теплі мала уста! І як цей сніг не топився на дорозі від того горяча, що від неї било?... Пригорнув її до себе і здавалося йому, що їдуть кудись далеко, дуже далеко, не до учителя в гостину і не до мами »по шмаття«, а по щастя... Де ті горячі уста, де тая мова, котрої не годен забути, де той перший, білий, білий сніг? Віддавби за них усі вигоди життя і всі достатки і всі ювилеї... Перший сніг...«

В передній озвався дзвінок.

Радник встав, протер очі, немов збудився із гарного сну і пішов на стрічу чорно одягненим панам, які принесли йому гарно розмальований дипльом.

АВАНЗ.

Було то якось на весну, так коло Юра.

На торгах, по галицьких місточках попит за рогатою худобою збільшився. Вепровина підскочила в гору, кобаса подорожіла о кілька крейцарів на лікти.

По селах волочилися всякі панки і вихвалювали то в голос, то з-тиха ясновельможного графа.

Війти і заступці раз-враз діставали візвання до староства, де відбувалися якісь тайні наради.

Над Галичиною висіла та грізна хвилина, що приходить раз на шість літ і потрясає її анемічним орґанізмом.

Комісар від староства, Пан Коробкевич, не любив такого потрясаючого моменту.

Давнійше він дожидав його дуже нетерпіливо, сподіваючись, що він і ним потрясе і перенесе його на яку вищу посаду, але відколи в сподіваннях своїх прикро завівся, перестав ждати а що більше, почав цього менту боятись. Спустивши голову до долу йшов звільна та розганяв ліскою товпи нейсатих жидків, що лізли йому під ноги, відбуваючи по деревляних тротоарах повітової столиці всякі стратеґічні маневри. Прийшовши до дому скинув капелюх, повісив його на осібнім кілку, поставив ліску в кут біля печі, а сам кинувся цілою вагою тіла на чорну циратову канапу так, що аж пружини затріщали.

Глубоке а-а-а! добулося з-під серця і полинуло в пекарню.

Звідти відчинилися двері, і низонька а обемиста стать пані Коробкевичевої явилась на порозі:

— Чи давати обід? — поспитала тоненько.

— Як твоя воля — відповів Коробкевич.

За хвилину приїхала з пекарні велика ваза, з котрої пара бухала як з льокомотиви. Пані Коробкевичева спорою варехою розливала страву по тарілках, а пан Коробкевич, широко рознявши ніздря, ловив запашну пару.

Потім пані Коробкевичева вийшла до сіней і кликнула з порога: — Обід на столі, гей до обіду!

На той зазов з усіх сторін вирнали невеличкі постаті дитячі і мов курята на голос квочки збігалися до хати.

Коло стола вчинився заколот.

Діти не могли усадовитися на місцях.

Семилітний Тадзьо розпочав з пятилітною Андзею справжню війну о крісло. Тадзьо казав, що він старший, Андзя, що скорше крісло заняла; Тадзьо сіпнув за поруччя, Андзя перевернулася, набиваючи собі синяк на чолі. Між тим Мєцьо з Ядвінею воювали о ложку. Борба покінчилася тим способом, що Мєцьо вилляв Ядвіні зупу, а Ядвіня Мєця потягнула ложкою по голові.

Батько не міг довше стерпіти такої сваволі, він з докором сказав: Ах, діти, діти, ложки страви батькові не дасьте взяти до губи, — і пішов до другої комнати.

За хвилину двері від пекарні в друге відчинилися і на порозі появилася пані Коробкевичева.

Одним поглядом грізного ока, привернула лад і попросила мужа сідати, бо зупа вистигне до останка. Почався обід.

Коробкевич їв мовчки. Жінка не могла втягнути його до розмови.

— Знаєш — казала — була в мене нині рано пані Вонсовска. Поняття не маєш, яка це погана жінка.

Що вона на свого мужа виговорювала! Прошу я тебе, — на сво́го мужа! —

Коробкевич мовчав.

— Нині у паньства меценасів прошена гербатка. Будуть Мамацкі, Галайскі, Обтульскі, сама сметанка, до котрої, розуміється, пані меценасова не була ласкава нас зачислити. Цеж така честь з такими парсунами! Але недочекання їй! Хіба-б мені мову умкнуло, хіба-б мене, ну — таж я свого ніколи не дарую. Таке понижения, такий афронт...

Коробкевич мовчав.

Те його мовчання довело її до краю.

Чекай, я тобі губу доконечне відчиню.

— Вандзі черевики подерлись, — сказала різко а сухо і з докором, немов він тому винен.

Коробкевич мовчав.

— Хуне приходив по гроші за мясо. Віддає доньку, не може довше ждати.

Коробкевич заєдно мовчав.

Жінка не вдержала. — Що тобі нині, заціпило, чи що? Не чуєш, що до тебе говорю? —

Але спамяталась, що діти при столі і вкусилася за язик.

— Ану, діти, в город! — і відчинила двері.

Діти кинулись кінчити спір о крісло і о ложку. Коробкевичева вернула на своє місце. Вона вже була недобра. То сукню поправляла, то тарелями сувала.

Вачив це муж і заздалегідь хотів зарадити лихові, та не знав, як до неї приступити. Пригадав собі, що не дякував за обід. Поцілував її в руку і сказав:

— Дякую за обід. Зупа була знаменита, печеня круха, саме на мої зуби.

Але власне ці його слова були безпосередною причиною катастрофи.

— »Печеня дуже добра, зупа знаменита«. — тільки ти і вмієш. Певно, — щож з кухаркою більше говорити?

Печеня, зупа тай конець... О! знаю я вас! Кожний перед людьми стає апостолом жіночої освіти, загального образования, а дома поводиться з жінкою, як з кухаркою. —

— Але позволь же — хотів перебити муж.

— Ні, не позволю, не позволю — кричала притупуючи жінка. — Я це давно хотіла тобі сказати! Прошу не заговорювати! Як кухарку мене трактуєш!.. Але досить того! Не на те я шість виділових кінчила і на фортепяні вчилась і по французьки говорила, щоби тобі крухі печені виварювати. Від нині я до кухні не дивлюсь!

— Але-ж...

— Жадного але-ж! Так кажу і так буде!

— Та добре, добре, я зовсім не перечу, говорив муж, несміло добиваючись до голосу, але скажи мені, моя душенько, чого ти нині така недобра? Я зовсім не бачу причини.

— Ха, ха, ха! Він зовсім не бачить причини — ха, ха, ха! Ну то я не знаю, чи ти глухий, чи сліпий, чи обоє разом. Я до нього через цілий обід говорю, промовляю, заходжу, забігаю, як до чоловіка а він мовчить, як стовп. Ой не такої тобі треба як я, не такої доброї та лагідної. Вонсовскої би тобі! Вона би тобі голову змила. Боже мій, чи на таке добро ховали мене мої родичі, пестили, розпадались...

Коробкевич зміркував по тих словах, що воно не до доброго йде, тому почав як мога лагідно: — Алеж душенько моя, прости, не гнівайся, я все чув, я тобі як хочеш, кожне словечко повторю, а не відповідав, бо втомлений, зневолений, стурбований, а врешті діти...

— Діти, діти! Ти мені все дітьми штуркаєш. Виховуй сам, коли я не вмію.

— Борони Боже! Я тобі дітьми зовсім не докоряю. От хотів сказати, що пустували, тай кінець. Але послухай — це куди важнійше.

— Ну що такого, кажи!

— Великий клопіт. Коли тепер зовсім не вилисію, то буде гаразд... Вибори!

— Ви-бо-ри?

— Ага, вибори. Зглядно правибори. Завтра посилають мене в перший огонь. Піп москаль, учитель радикал, дяк аґітатор, мужики розбишаки, що я там вдію, що я там вдію? Дур голови береться...

Пан Коробкевич понурив голову до долу і немов перечислював дошки у долівці, чи є усі.

— Владзю, Владзю, — почала жінка проповідним тоном, покивуючи значучо головою. — І так говорить муж жінці, батько дітьом! Хіба-ж ти Бога в серці не маєш? Дуріти! Чого? Иньші тішаться, що прийшла нагода пописатися, дослужитись, а він — дуріти хоче. Владзью! — казала, змінюючи голос з приказу у просьбу. — Послухай, що я тобі скажу. Послухаєш?... Владзьові серце змякло як з воску.

— Боже мій! Дуже то я тебе не слухав? Дуже?

— Слухав, слухав, так і тепер послухай. Прошу я тебе. Вважай на себе. Подивися до дзеркала. Який ти став? Волосся як порохом припало. На лиці зморщки, плечі в каблук зігнулись. Старість. І чогож ти дослужився, мій Владзю? Чого? Комісарем був як ішла за тебе, комісарем чинив до нині. Твої товариші вже давно совітниками, директорами, гофратами а ти комісар. Чи мислиш, що мені мило дивитися, як одна з другою носа дере попад мене і ледве головою зволить мені кивнути? О ти не знаєш, що діється тоді зі мною. Які я муки переходжу. Таке понижения, такий сором! Чи сподівалися мої родичі кохані!

Хвилину відпочала, змінила тон і темно й говорила дальше...

— А діти що? Росте це, як на дріжджах, і черевик більший і сукенчка довша, а все це коштує. І рукавичку купи і капелюшок справдь, а платя все

одна тай одна. Що то казати! Теця вже таки не дитина. І на танці годилобися і на фортепяні треба би вчити, а скажи сам за що? За ті довги?...

Ну, бачиш, що я тебе не їм, не мучу, а лиш правду ставлю перед очі, бо ви, мужі, якісь короткозорі, чи щось такого, не знаєте »як речі стоять«...

І вдарся тепер у груди і скажи: »я тому винен«. Ну, скажи Владзю!.. Я знаю, що воно не мило слухати, але не мило також і говорити, а все-ж таки я говорю, бо виджу, що треба. »Гризімся« разом, потурбуймося, а може що з того і буде. У мене сумління чисте. Я працюю, я затовкаюся, я діти проваджу, виховую, щож я більше година?

— Отже я? — перебив Коробкевич, — я всьому винен?

— Тільки без гніву! прошу тебе, без гніву! Таки, — що ти. Послухай. Ні, позволь, позволь мені, та послухай... Тобі все в голові »тере-фере«. Якась політика, якийсь патріотизм, і таке иньше, Бог зна що. Ти повинен знати, що у тебе є жінка, є діти і на тім конець. То перший обовязок мужа, перший його патріотизм.

Кілько я разів просила тебе, лиши ті книжки, ті »руські« ґазети. Маєш »Народну« і досить з тебе. Мій Боже, таж ти не Бісмарк. Або з тими попами. Чи тобі нема кращого товариства, зі своєї сфери, урядничої? Десь празники, десь якісь поради, Бог знає що, і, — розуміється, мусів підкопати собі довірря власти. Цілком ясне, годі їздити на двох стільцях.

— Але-ж, прошу я тебе, забуваєш на одно, що я сам попович. Я виріс поміж ними, зрісся своїми поняттями, поглядами, спомінами. Годі все те, що приросло, до серця за одним замахом, як ножем перетяти. Не дивуй-же ся, що мене до них тягне, що я рад з ними жити.

— Коли хотів ти з ними жити, то не було женитися зі мною. Розумієш!...

З пантелику збитий пан Коробкевич замовк, а жінка говорила дальше.

— Тепер остання пора все те направити, остання пора. Ти повинен собі сказати: тепер, або ніколи, і руками та ногами взятися до роботи. Вибори то остання дошка спасення, для тебе і для нас. Коли-ж, як не при виборах, ти зможеш поправити свою опінію? Забудь про якийсь там патріотизм, вір мені, »Русь« ти не відбудуєш, а мене з дітьми з торбами пустиш... Роби тепер, як сам гадаєш, я тобі ані словечка більше не скажу. Але коли у тебе є хоч крихітка, вже не кажу любові, але привязання до мене, коли хоч дрібку любиш свої власні діти, то послухай мене і буде добре. —

Пані Коробкевичева скінчила і аж відсапнула. Глянула на мужа і хотіла вичитати з його лиця, що він гадає. Але це не було легко. По тім лиці пересувалися всякі гадки, всякі почування і вражіння малювалися на його полинялих очах.

Попівський син, чоловік з природи добрий, але мягкий, влюбився в кілька літ по скінченню прав у свою теперішню жінку. На її бажання вступив до старостваа, на її бажання похрестив діти на латинське, на її бажання святкував латинські свята і говорив по польськи.

Коли і як все те сталося, він не знав, так зручно, так ніжно вміла вона все те повести і зробити по своїй волі. Врешті нічо дивного. Сталося так, як діється мало що не по всіх домах, де муж Українець, а жінка Полька. Та все таки лучалися хвилини, коли у серці пана Коробкевича будилися українські почування, коли у його жилах відзивалася українська кров. Лучалися такі хвилини часом при комісії, часом в касині при розмові, або коли хто будь надто болюче вра-

зив його народню гордість. Через те Коробкевич став неблагонадійним і замкнув перед собою аванс.

Довгі літа був комісарем, а старостою стати ані руш. А тут діти росли, видатки більшали, біда заглядала дверми і вікнами.

— Так — маєш слушність — сказав збудившися з задуми.

Вдоволена жінка всміхнулася і поцілувала його в лисе чоло. — Ой ти, ти, мій старенький, мій добрий, мій послушний, мій мудрий — говорила примилюючись до нього.

А він рад, що минула родинна буря, цілував її пухку, румяну руку.

Між тим вибила четверта.

Коробкевич встав, взяв капелюх і ліску і пішов до бюра.

* *
*

На другий день раненько, дорогою з міста Б. до села С. їхав жидівський візок. На візку, крім погонича жида, сидів пан комісар Коробкевич, а коло нього тулився писар Іларіон Кухта, перший в повіті »махер«, звісний під іменем Гілярка.

Коробкевич мав урядову шапку, писар звиток паперів. Ранок був гарний. Сонце збудилося скоро і пекло не на жарти. Жидівська конина бігла від напасти, візок тряс немилосерно. Коробкевич хотів по дорозі обдумати плян нинішньої виправи, але де там! Що з'явиться яка щаслива гадка в його голові, так візок підскочить, телепне і так напрасно стрясе паном Коробкевичом, що і щасливу гадку витрясе з нього. Аж ось біля одної криниці візок задержався. Мошко зліз, розховстав конину і став її поїти. Зачер одну путню, випила, зачер другу, випила, з третої мало що лишила.

Потім стрепенулася, зівнула кілька разів і оглянулася на візок. Мошко поняв її задушевне бажання, відпняв вязку сіна, що телепалася з заду за візком, вкинув її в баламут і баламут пришняв до дишля.

— Їж!

Конина їла... За той час Коробкевич думав.

— Приїду в село і заїду до попа. Він хоч »москаль«, а чоловік добрий і гостинний. Запросить на друге снідання, а потім і на обід. Сядемо їсти, а Гілярко тимчасом скочить в село. У нього губа, як гамбурська шкура, покладатися можна. Підійде віта, скличуть кількох жидків, кількох сурдотовців і двірських посіпаків та переведуть вибори. Виберуть віта, жида, що за гроші і рідну маму продасть, та хруня Микиту Лизуна. Спишуть протокол, віт дасть печатку, прибють і скінчена справа. А ми тимчасом їмо курку та попиваємо вино. Попоївши, хочемо йти на вибори. Аж тут дають знати, що вже по всім. Правибори переведені, протокол списаний, Гілярко з актами вже десь недалеко міста. Піп дере на голові волосся, деякі хлопи-бунтівники кричать і відгрожуються, я сідаю на віз і »буваїте здорові!« Приїжджаю, оповідаю жінці, жінка вдоволена, оповідаю шефові, шеф хвалить, всі ґратулюють немилучого аванзу...

Вйо-о! крикнув Мошко і рушив з місця. На щастя пан Коробкевич скінчив свій пляц і не потрібував жахатися немилосерного трясення. Конина набрала на поласі сил і бігла у двоє скорше, візок тряс у двоє вище і сильнійше. Писар кілька разів мало що не злетів з драбини, комісаря взяло під грудьми давити; він на правду зітхав до попівського обіду. А тут і сонце доходить до полудня і пече так, як то воно уміє пекти в горячу червневу днину, і порох підпімається хмарами і вдирається до очий, до уст і до носа. На щастя до села недалеко. Ще лиш два деревляні містки, один мурований, одна коршма і два придорожні хрести. Гілярко по-

магає Мошкові погукувати на незрівнану конину, Мошко обертає батіг тоншим кінцем, конина добірає останніх сил, підскакує, підкидає задніми ногами, сусами підпригує, немов давні часи нагадує і в кінці візок з Мошком, писарем Гілярком і комісарем Коробкевичем в'їздить в село.

Подільське, велике село. Обістя порозкидувані, садів нема. Серединою села простелилася широка дорога з бездонними калюжами ніколи невисихаючого болота. По обох боках дороги високі окопи. На них замість плотів росте базник, гліг і всякі колючки. Денеде понад низькі стріхи піднімаються в небо довгі шиї керничних журавлів.

В селі тихо. На вулиці людий не видно. Лиш діти бавляться в порохах і піють кури.

Коробкевича вразила тая тиша. Що такого? Таж сегодня не свято. А тут і дзвін відзивається на дзвінниці.

Коробкевич каже заїздити до »ксьондза«.

Заїздять. Попівство недалеко від церкви. В садку стоїть дім, а там обістя і будинки. Візок стає перед самими дверми. Гілярко вискочив перший, Мошко розглядається по обістю, чи нема де на верху сіна; конина мабуть тої самої гадки.

Комісар жде, щоби хто вийшов із хати.

Виходить дівчина.

»Єґомость дома?«

»Ні — нема.«

»А деж?«

»Пішли до церкви.«

»А щож там в церкві?«

»Відправа.«

»Яка?«

»Або я знаю.«

Комісар злазить з воза і скидає порохівник. Мошко завертає на обістя і по хвилині видно, як щільно на-

биває візок попівським сіном. Гілярко жде на приказ. Коробкевич не звертає на нього вваги. Іде до церкви.

Церковця була старенька, деревляна. Мала три бані, бляхою покриті, з хрестами похпленими на бік. Сама-ж вона держалася на бакир, якби живцем до гробу присідала. Докола цвинтар, обведений дубовим парканом, при паркані відвічні сторожі — липи. В їх тіні спочивають розлізлі гроби з камяними плитами, певно ще з тамтого століття. На них граються сільські діти в неділю, або в свято в піжмурки і веселять старі могили. По цілім цвинтарі трава у пояс і запашна і прибрана квітками. Над церквою літають ластівки і цвіріньокають воробці; в бані гніздяться сови, а на липах збираються вороні.

Щось сумного і поважного вітає над тим місцем, щось такого, що шапку з голови здирає.

То сільська церква.

Коробкевич стояв з відкритою головою і дивився докола.

До церкви тулилися люди, бо церква була маленька і містила лиш тих, що скорше прийшли.

Крізь відчинені двері лунав поважний голось співу, блимало світло і запосило кадилом.

Люди молились. Видно було по устах, які безнастанно рушалися, що молилися щиро, бо зітхали з-часта і від серця.

Коробкевич і собі почав молитись.

Молитва йшла пиняво, бо забув. На-силу пригадав Отченаш — і — Богородице, що батько ще навчив.

... Ах батько, батько... Добрий був старенький! Також пін і в такій самій церковці правив як отся і для таких самих людий... Тут Коробкевич пригадав собі цілу свою молодість, що минула у попівськім дімку, між церквою, полем і хлопськими хатами. А пригадав собі ті щасливі часи так живо, якби поп вернули до нього

з якихсь далеких країв. І стало йому жаль за тими давними, добрими часами, і стало йому жаль за самим собою. Чому він не такий, як перше був, чому він не колишній? Бувало прийде зі школи до дому, прийде до церкви, так чує якусь силу, якусь охоту до життя. Боже милий! Тільки людий, а всі свої, всі, немов рідні, є для кого жити, є для кого трудитись, є на кім життя своє оперти. А нині що?...

І йому стало соромно, дуже соромно...

На цвинтарі було тихо, хоч мак сій. Лиш якась бжілка зблудила з поля і бреніла, бреніла як вічний заповіт праці; лиш сонце продиралося крізь листя дерев і на зеленій траві клалося жовто-зеленими плямами.

Люди перестали молитись, розпочалась проповідь. Крізь відчинені двері вилітав голос священника, не сильний, бо старечий, та якийсь певний і рішучий, бо зроджений з віри; вилітав, оббігав церкву довкола, відбивався об уши і серця людий, ішов по головках цвітів і замірав десь глибоко, десь під землею, в могилах.

— Дякуємо Тобі, Боже, — говорив голос з церкви — що ти подав нам слабим і немічним сили!

А голос йшов по церкві і відбивався об стіни і повторяв:

— Що ти подав нам сили, дякуємо Тобі, Боже! —

— І били нас сотками літ і обухом в голову валили і душу дерли, а не добили...

А голос з під могил казав:

— А не добили.

— Позволь же, Боже, щоби ми і тепер не гірше постояти знали, як наші предки стояли і щоби діти наші і діти дітий наших не повстидалися нас, предків своїх! —

А люди відповіли хором:

— Щоби діти наші не повстидалися нас, позволь нам, Боже!

І зашуміли дерева відвічні і трава поклонилася до землі. І сонце засвітило яркійше і дзвони на дзвінниці заграли. Живих до роботи взивали, мертвих на свідків по могилах будили. А нарід як одна душа велика бився в груди і Бога на поміч кликав і обіцяв, що ані діти його, ані внуки його не повстидаються його.

— Поможи нам, Боже, на святе і нелукаве діло — сказав священик і впав на коліна.

Нарід заколисався і повалився на землю.

Коробкевичеві стало темно в очах. Мороз пішов йому по спині, сльози за горло здавили; ноги у нього задріжали, коліна зігнулись...

Одна велика і щира молитва понеслася до Бога.

— — — — — — — — — — —

Щасливі заблуджені душі, що піймуть таку молитву і перетворяться і відродяться у ній, у тій молитві покривдженого, бідного люду.

— — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — —

Коробкевич не попсув тої молитви ані гадкою, ані словом, ні ділом. Він про теж саме молився до Бога, що і всі громадяни-виборці.

А підчас молитви забув про свій штудерний плян і вибори перевів по законам.

Вечером вертав незрівнаною Мошковою конною і думав. І в думках бачив суворе лице жінки, чув гнівний голос свого шефа і раз на все зрікався аванзу.

Та за те розумів, що у його серці, в його потолоченій душі відбувся ніші один великий, превеликий аванз.

ПІДПИСАВСЯ.

Пішло з того, що Олекса Гринькові переорав межу. Ні, ще не так. То Олекса посварився з жінкою, пішов лихий у поле і не мав на кім злости зігнати.

— Татуню, не беріть так глібоко, бо конина затягнеться — говорив погонич, таки його син власний, Гілько. Олексі того тільки й треба. — А ти чортяче насіння! — крикнув — ти мене будеш розуму вчити! — і потягнув сина єстиком через плечі. Син верескнув, скрутився, але і він не без жовчі. Як не відверне батога, тим тоньшим кінцем, як не впереже бо́розної по облізлім боці, бо́розна як не сіпне, то плуг як той острий ніж по хлібі, так пішов по межі і опинився аж на другому боці, на Гриньковій ниві.

Став наш Олекса тай дивиться. З двох нив зробилася одна, та яка то широка, яка широка, як попова. Гей Боже, Боже! Чому тій земленці святій нема ні причинку, ні росту?

Випустив чепіги, синок закидає, а він все мислить, та мислить.

— Людий росте, а землі ні. І яке-ж тут добро? Якже тут людям не іти за море? Чоловік не птиця, у воздух не полине, землі потрібує, а землі нема. От хоч-би і ця нива. Колись була одна, а нині розчерепилася, на нього і на його брата Гриньку, а по їх смерти ще гірше розчерепиться, бо діти є.

Так мислив Олекса, а тимчасом крізь відвалену межу з'орана земля як филя чорної води плила та пляла і зливалася в одну, багато ширшу річку.

Олекса всміхнувся. — Сам Пан Біг видно не хоче, щоби їх ділити, лиш щоби були разом.

Але Пан Біг, здається, зовсім чого иньшого хотів. Бо в тій хвилині задудніло, загуділо, засвистало і Олекса почув на губах кров. То його брат Гринько вертав з роботи в село, побачив що межі нема тай, ненадумаючись довго, справився з братчиком по старому звичаєві. Вчинилася бійка. Лежать наші брати, сусіди, саме на тому місці, де була межа та прібують сили. Гринько сильнійший, але за те Олексі помагає його синок Гілько. Звичайно син. Забув, що перед хвилиною дістав від батька єстпком по спині, боронить батька. Вже Олексі кров закрасила цілий перед сорочки так, що жінка відопрати не зможе, вже Гількові по голові ясніють пліші, як по мишах поле, а вони все лежать, все качаються, аж земля стогне.

Надійшли люди. Постояли, посміялися, а далі кажуть, що не годиться, щоби брат братові точив кров рідну та вибивав рідні зуби; треба боронити.

На силу розчіпили та відвели в село.

Хотіла жінка Олекси скинути з нього ту червону сорочку, та де там! — Лиши — каже — піду в ній до циркулу. Няй знають, няй відають, як мене чортів брат опорідив, як мене скривдив.

Хотіла і Грінькова жінка обмити свому чоловікові вискубану голову та обдрапане лице — але де там! Почкай — каже. — Коби лиш засвітало, піду до міста; няй видять, няй перекопяються, як мене збез'образив той каїн проклятий, той дідьків син! —

І пішли...

Пішли раз, пішли другий, пішли третий.

Почалося безконечне ходження.

Доходилися.

Прийдуть пани, будуть робити справу на місці — каже Олекса.

— З'їде комісія, на »пляцу« нас розсудить — каже Гринько.

А тимчасом стоїть Олексова нива недоорана, стоїть Гринькова недосіяна, а поміж ними переорана межа, як глибока, незгоєна рана.

* *
*

Приїхали пани. Походили, посвистали, пописали, сіли тай поїхали. За який місяць присудили Олексі заплатити кару і повернути кошти. Ну, присудили, так присудили; заплати, чоловіче добрий, тай спокій!

Але Олекса не з тих. Привик до міста ходити, дома не всидить. Навчився по всім суді клямки відчиняти, вже йому не страх. Дасть собі раду.

— Чекай же — каже до свого братчика Гринька — поверну я тобі кошти, але і ти мені повернеш. Покажу що і я буду мати право, свій »рехт«. Піду до кільометра [1]), зложу капцію [2]), няй він подивиться в маппу [3]), а тогди побачимо, хто кому в'орався. Тогди, як мене пропасниця на поле не пустила, ти мені на дві скиби вкрався. Пожди!

І пішов.

* *
*

Пішла Олексова ялівка річнячка, пішов Гриньків підсвинок кабаньчик, а справа не готова. Вже і пани у суді змінились, а справа не змінилася. Стоїть.

Перше був старенький, що все пихав та пихав і по людськи й говорити не вмів, мабуть з Німців, а тепер настав молодий та верткий, як веретено.

Ще і не дослухав до кінця, а вже кричить: — годіться!

Гринько подивився на Олексу, Олекса на Гринька,

---

[1]) Геометра. [2]) Кавція. [3]) Карта.

оба дивляться на пана. А той в друге: Годіться і гайда до роботи! Шкода часу!

То Олексі тоді аж ніжки задріжали, а Гринькові те нове волосся, що на плішах повиростало, дубом стало.

Змякли оба як той ярий віск, тай гадають: що правда, то не гріх, і часу шкода і гроший жид не хоче дати, треба годитись.

— Кілько маєш втрати? — питає пан Гринька. Гринько начислив пядесятку.

Олекса не згодився. Казав, що до цісара, поїде, а тілько багато не дасть. Таж то сума! Гей люди добрі, таж то сума!

Мало не попав у розпуку і став таке викрикувати та вигадувати на військо і на мендаль, що суддя хотів його завдати до гарешту і аж Гринько випросив його від пана.

Впросився пан, одубрухався і тогди нуж казати Гринькові, щоби він мав око на свого брата, щоби його не кривдив, бо в нього жінка й діти і щоби йому опустив з коштів.

Торг в торг, стало на тім, що Олекса заплатить Гринькови трицять срібла тай дасть йому спокій на віки вічні.

— Спокій йому дам — відповів Олекса — але трицять срібла! Де я йому возьму трицять срібла? Чи з коліна вилуплю, чи з рукава висиплю? Таж то сума!

Суддя подумав, походив тай каже:

— Сплатиш йому на рати. Розумієш? —

— Розумію. —

— По десять срібла. —

Олекса поскробався в голову.

— Коли у вас ярмарок? — питає пан.

— На середопістє, на Юра і за літного Миколи.

— Так на середопістє даш йому десять, на Юра десять, а на Миколи десять. Приймаєшся? —

— Приймаюся. —

— А ти, Гриньку, приймаєшся?

— Та щож маю робити? Най буде, що приймаюся.

— Подайте-ж собі руки!

Подали.

Тоді пан сів і почав писати. Писав, писав аж столик трясся, аж перо тріщало.

Потім перечитав, засипав піском і покликав Гринька. Гринько звільна підійшов до стола і взяв за перо. Шах, шах! — і вже готовий.

— Тепер на вас черга — сказав пан до Олекси. Але Олекса стояв.

— Ну чого стоїш? — крикнув пан — підпишися!

Олекса нічо. Стоїть як стовп, а за перо не возьме.

— На середопістя даш йому десять, на Юра десять, а на Миколи десять. Розумно?

— Розумно — відповів Олекса, але до столика не йде.

Пан впав у гнів... На щастя щось заскрибало до дверий і він пішов відчинити. У сало вбіг пес як ялівка і не надумуючись сів біля стола. Великий був, білий, з розумними очима. Дивився просто на Олексу.

Олексі здавалося, що він теж вчений, що він теж знає право і хоче, щоби він, Олекса Самців, підписався, але: нема дурних!

— Чоловіче добрий — почав суддя на ново — таж кажеш, що заплатиш, правда?

— Правда.

— Воно-ж тут і написане, чому-ж ти не хочеш підписатися? Га?

Олекса хитро усміхнувся.

— Заплатити то заплачу, так мені Боже, що заплачу, але підписатися то ні. Ріжте мене, рубайте мене а не підпишусь. Мої татуньо, прости їм Боже, як підписалися, як була та »гандампізація« то — махнув рукою. — А як вмірали, то кажуть до мене:

— Тобі заказую і твоїм дітьом заказую, і твоїм внукам заказую, не важте підписуватись, бо буде біда!

— Але-ж тут не про індемнізацію ходить, — перебив суддя, — лишень про вашу власну угоду, ніхто вам лиха не хоче, ніхто вас не шахрує.

— Та я того не кажу, — виправдувався мужик — я панові вірю і заплатити заплачу всьо до чиста, хочби остатний хвіст на ярмарок вивів, але підписатися таки не підпишусь.

Урядник не знав що казати. Чи гніватися, чи сміятися, чи плакати над темнотою бідного Олекси. А тут тільки часу стратив і вже здавалося от-от і справу покінчув як найлучше. Що тут почати?

В тій хвилині його зір впав на любиму собаку. Він так мудро дивився то на свого пана то на мужиків. Здавалося, все розуміє і гнівається, чому ті недобрі люди не пускають його пана до дому на обід. Так то вже перша година.

По голові заклопотаного урядника майнула нова гадка.

— Са-ту! крикнув до собаки, показуючи йому крісло.

Собака скочив. Крісло було мале, так сів лишень на задних ногах, а передні підняв у гору і держав при собі.

Тоді суддя взяв перо і на превелике диво обох ґаздів встромив його собаці в лабу — і то в праву.

— Ну — погадав собі Олекса — нема добра на світі, коли і пси писати знають. —

А собака тимчасом сидів і гордо держав перо у правій лабі, як який пан.

— Видиш — сказав суддя. — Підпишися, а ні, то пес тебе підпише.

Олекса зітхнув.

— Га — має мене пес підписувати, то лучше сам себе підпишу — і взяв за перо.

ДЛЯ БРАТА.

Два рази в тиждень, у вівторок і в суботу, ходив громадський посланець з Шумлян на почту. А посланцем був сам пан присяжний, Кастан Мрочко. Мрочко, то був великий чоловік. Вже саме імя Кастан свідчило, що він не з простих хлопів. Його дід служив у дворі за гуменного, а прадід був орґаністом при костелі. Наш Кастан, памятаючи це, хоч зійшов на простого хлопа, держався дуже »з вашеця«. Приставав і своївся лише з вітом, писарем і підлісничим, а хоч був неписменний, славився мудрим чоловіком. Віт без нього не зробив і кроку, а в селі, як сказав Мрочко, так і було.

За гонорами він не вбивався, але деякі були, незамітно позагортав до себе. Був присяжним, церковним провізором, посмертним оглядачем, польовим і побережником від громадського ліса, а недавно перебрав на себе уряд посланця на почту — не так задля тих мізерних дванацяти срібних річної платні, як більше задля того, що з панами в місті знався і почту діставав скоро, яка лиш була.

На той новий уряд був Мрочко незвичайно гордий.

— Бо то є — каже — нераз такі »кавалки«, що тілько пан староста, писар і ми з вітом можемо знати, а більше ніхто. От що!

Тай треба-ж було видіти його, як з тими »кавалками« вертав у село. З якою повагою держав на плечах почтарську торбу, як не хотів з ніким говорити, як по-просту не дав приступити до себе.

От і тепер; субота, вечір, сонце пішло спати, люди

і собі забираються, в селі чинить тиша, а дорогою з міста вертає Мрочко.

В одній руці крива палиця, друга спочиває на торбі і немов стереже її, — в зубах коротка люлька. Іде Мрочко звільна, як пристало на мудрого чоловіка і заки поставить ногу, дивиться, де би її поставити. Іде попри ворота шевця і навіть не подивиться, іде по при попівство і оком не зведе; іде по при коршму і також нічого. »Шельми Жиди, могли-б що поробити« — міркує Мрочко і хоч як млоїть його в середині, не поступає. Просто — простісько іде до »громадської канцелярії«, де заразом сплють і обідають віт, вітиха і вся їх родина.

Недалеко »канцелярії« школа і Мрочко мусить переходити по при шкільну браму. На брамі стоїть »вона« учителька і питає, чи нема листа від сина.

— Може і є, — відповідає Мрочко, щоби зацікавити бабу.

— Ах, мої-ж ви, — просить учителька, — мої-ж ви, пане Каєтане, та поступіть до нас, бо я дуже цікава, що він там пише, чи не хорий, борони Боже!

Але Мрочко не хоче. Каже, що має »Дзенніки«, то не може вступати. Учителька вертає до хати без нічого, а цікавість не дає їй спокою. І якже не бути цікавою мамі на лист сина, що вчиться у школах і лишень на Великдень та на вакації приїздить до дому! Не втерпіла жінка і післала мужа.

— Іди — каже — чоловіче, до того віта та забери лист від сина! А то раз батько! Рідна дитина пише, може добре хора, або чого потрібує, а йому ані ду-ду!

— Та я нічого не знав, про ніякі листи! — боронить ся учитель, вдягає стареньку »оберочину« і іде до віта, скуленій у двоє від кашлю і від сидження »над тими дітисками в школі.«

Але дістати листа не так легко.

Віта не було дома, а вітиха не хотіла видати торби зі скрині. Чекав бідний учитель, поки не прийшов віт. Прийшов віт та не було писаря. Післали по писаря. Добра година минула, заки надтягнув писар і розділив почту. Взяв батько лист від сина, похвалив, що рівно тише, тай іде. По дорозі міркує: »Що рівно, то рівно, як шнурком тягне. А літери, як цирклем мірить, усі під міру. А чия в тім заслуга? Хто дав підставу?« — аж усміхнувся старий педаґоґ, гордий зі своєї праці. Але зараз же подумав собі: »Не знати, що він там пише? Може справді хорий? Е, чого хорий! Здоров, як риба! Будуть з нього люди! Мовляв мій батько: Я тебе, синоньку, зпід стріхи та під ґонту, а ти знов свого сина зпід ґонти та під бляху. Так воно й буде!« Певний світлої будуччини сина прийшов до хати.

— А давай-но, доню, світло! Лист від Влодзя, будемо читати!

Доня взялася світити лямпу. Як звичайно, хотіла обтяти ґніт, але мати не дала. »Ото сестра — але! Не цікава, що рідний брат пише... Як зачнеш обтинати та обтинати, то цілий ґніт зітнеш. Світи, а ти старий, — читай!«

Від невеличкої лямпи стало у хаті на стілько ясно, що видно було білі стіни з образами святих і двома полинялими фотоґрафіями в соломяних рамцях, стіл, колись мальований, а тепер лиш на ногах з останками краски, плетену канапку, такі самі два чи три кріселка і білу, ялову шафу, біля дверей. В хаті було крайне убожество, але було чисто, порядно і біда не лізла в очі. Одинокою прикрасою бідної хати була донька господарів, пятнацяти — або шіснацятилітна, дуже гарна, з легкою тінею суму в глибоких, сивих очах. Цвіти, що ростуть у глухім лісі, мають подібний вигляд.

Від старих зжурених родичів падали на молоду доньку якісь дивні, таємні тіні. Такі тіні падуть від старих

дерев у лісі на цвіти, що тільки-що розцвівши, бажають сонця і світла, повітря і неба.

Але родичі крізь тую тінь смутку гляділи на доньку з любовю і з тим тихим вдоволенням, що нераз, мов на глум, обере собі місце в такій крайне убогій хаті.

— Чого та лямпа якась темна? — озвався батько, пішов, підтягнув трохи ґніт і виняв лист. Донька подала крісло, що мало найсильнійші ноги, подала окуляри, що все лежали на книжках на шафі, і старий почав читати.

Син писав:

»Мої Найдорожші Родичі і Ти Дорога Сестричко!

»Знаю, що листом своїм зроблю Вам велику прикрість, але прошу Вас, прочитайте до кінця і скажіть, чи я тут що винен. Як знаєте вчив я двох синів в одного висшого урядника і мав за те харч і мешкання.

»Зразу було мені у тих панів дуже ніяково, але потім я привик і тішився, що вже сам собі даю раду і Вас, Мої Дорогі Родичі, не потрібую обдирати з останнього крейцара. Та от склалося нещастя. Мені відобрали лекцію і, розуміється, відобрали станцію за те, що я сам читав і давав своїм ученикам читати заборонені книжки.

»Та не журіться, Мої Найдорожші! В тих книжках не було нічого поганого. То були наші українські книжки і в них писалося про наш нарід і про його злидні. Правда, що в тім нема нічого злого?.. Але мене за те вигнали з хати і добре, що не вигнали зі школи. Тепер я живу в одної вдови по возьнім від суду, за те вчу її сина, що хоч пильний, та з науков якось собі не годен дати ради, і доплачую пятку.

»Моя теперішня господиня дуже бідна. Нераз цілу ніч пере, або гладить білля, щоби на рано дістати гроші і купити страву. Мене дуже гризе, що досі не дав їй тої пятки. А вона її так дуже потрібує! Я собі

думав, що десь якусь лекцію дістану і зможу платити, а тут як з каменя трудно. Тому прошу вас, Мої Найдорожші Родичі, порадьтеся і поможіть мені. Я знаю що Ви самі не маєте з чого жити; знаю, що Тато тяжко працюють у школі, Мама в хаті і в школі, а Марійка помагає то Татові то Мамі, та ще і шиття приймає, але прошу Вас, скажіть же, що мені почати? Може колись, Бог позволить, я дібюся свого власного хліба, а тоді Вам поможу. Але тепер поможіть Ви мені і не гнівайтеся на мене, бо як самі бачите, я нічого не винен. Я Вас дуже люблю і ніколи не хотів би робити Вам ніякої прикрости

Ваш Володко.

П. С.

У нас від кількох днів позимніло. Я вже ходжу в двох сорочках, але зимно таке їдке, що чоловіка на скрізь переходить. Всі мої товариші понатягали плащі. Може і я коли дістану яку лекцію, то й собі куплю плащ.«

Старий скінчив. Замітку про плащ дочитав ледве чутним голосом і виняв табакерку. Ударив двічи в вічко, підняв щипту до носа і в очах закрутилися слези. Але це — від табаки.

В тій хвилині і мати, що за ввесь час читання слухала й шила, похилила свою голову над роботою. Донька на переміну дивилася то на батька, то на маму, а вираз суму, що звичайно малювався в її очах, перейшов тепер на ціле обличчя, а з обличчя розлився по всій постаті. З родичів на доньку падали ще чорнійші, ще холодніїші, як звичайно, тіні.

Та як тут помогти?

Як може помогти бідному синові ще біднійший батько, старий сільський учитель, що вічно був »тимчасовим« і з двадцятьох рінських місячної платні годував себе, жінку й доньку, та ще посилав місячно два-три ґульдени старшій, замужній дочці, котру ті нужденні

ґульдени хоронили від мужових побоїв. Що могла помогти мати, та нещаслива жінка, що від досвіта до ночі товкла собою, та навіть не могла здійснити свого найгорячійшого бажання — купити дочці трохи білля на випадок, якби їй хто »трафився.« Що вкінці могла помогти та бідна дівчина, що жила в тій тісній, душній атмосфері і процвітала серцем та вродою хиба на те, щоби раз-у-раз брати з села шиття, віддавати і знов брати і шити і віддавати і так дальше і дальше, з року на рік... Що? З тим важким питаннєм вони полягали спати і воно томило їх ціліську ніч. І цілу ніч виділи того бідного Володка, що його недобрі люди прогнали зі станції і загнали до якоїсь бідної вдови, яка сама не має що їсти.

— Як йому зимно! — думала собі Марійка. — Що то дві сорочки? І трох за мало. Що плащ, то плащ. А він і так, заки від'їхав до школи, кашлав і був жовтий, як віск.

Марійці цілу ніч снилися блідо-жовті люди, одні в кількох плащах, а иньші в сорочках. Той сон був дуже неясний і такий болючий, що вона збудилася ще заки засіріло.

Встала, і не надіваючи черевиків, пішла до скрині. Тихенько підняла віко і щось там довго шукала й перевертала. Потім виняла дещо і завязала в клунок. Клунок поставила на кріслі, а сама пішла до кухні приладити снідання. Скрип дверий збудив маму. Протерла очі і перше, що побачила, був клунок. Лист сина, недіспана ніч і отсей клунок — зложилися на якесь страшне питання, тим страшнійше, що в хаті було темно і лиш з вікна на долівку вдиралося блідо-синє світло. Перед ним незамітно втікали сумерки ночі і розлазилися по кутах. В міру того, як в хаті робилося ясніййше, і в голові матері світало. А клунок, як стояв, так стояв. Двері від кухні легенько відчинилися і увійшла Марійка. Була бліда, очі мала як звичайно сумні,

лише коло уст появилися незначні там доси риси певної постанови і небувалої рішучости. Побачила маму і хотіла вертати. Але мати закликала її по імені і вона лишилася.

— Доню! — сказала мати, показуючи на клунок. — Що це таке значить, дитино?

Замість відповіді, донька кинулася матері на груди і обі заплакали в голос.

Прорвалась сердечна тама і хвилі жалю полились.

— Чи я сподівалася, доню, та чи сподівалася! Ой жаль, тай жаль, тай сором, тай розпука! Таж ти внучка священика! Твій дідо, а мій покійний батько, був совітником з відзнаками і мав усякі титули й гонори, а ти, а ти, його внучка — ідеш... ідеш на слу́жбу!

Донька що — сили втихомирювала маму. Казала, що праця, то не сором, що як Бог поможе, то колись буде інакше. А тепер братові конечно треба помогти.

Потім поцілувала маму в руку, а чуючи нові сльози, вийшла чим скорше з кімнати.

Тепер мати звернулася до батька.

— А чуєш, старий! Та вставай же раз! Поки будеш спати? Ото раз батько! Його рідна донька іде на службу, а він спить, тай спить, тай спить, тай...

Останні слова повторяла доти, доки не розплакалася на-ново.

— Та я скорше збудився від тебе! — відповів батько і почав одягатися.

Потім Марійка принесла снідання і вони його випили; та чи випили все, не знати, бо молоко було в фаянсових горнятах. По снідапню Марійка вибігла до городця і за хвилину вернула з кількома цвітами в долоні. Потім хустиною завязала голову, взяла клунок у руки і глянула на родичів. Вони закрутилися по хаті, немов не знали, що зробити з собою. За хвилину всі троє мовчки вийшли з хати. Пішли городами, щоби не стрічати людий.

На дворі що лиш займалося на день. Було зимно, сік дрібосенький дожджик. Дожджик був зимний і від зимна мабуть останні цвіти при дорозі аж поскручувались бідолашні.

Від хреста на розстаю вела широка дорога до міста. Родичі лишились, а донька пішла дальше.

— Чи я сподівалася, чи я сподівалася? шептала мати.

— Провадь її Боже! — промовив батько.

— Бувайте здорові!

— Іди здорова! Та най тебе Матінка Свята Почаївська і Матінка Свята Чудотворна Зарваницька має в своїй опіці!

Пішла.

На скруті дороги ще раз оглянулася.

За нею лишилося село і хата, де родилась і зросла. За нею лишився цілий світ, що знала досі. Все те було повите останками ночі, мракою і стужею. А перед нею, над лісом, на краєвиді вирізувалася пасмуга ясного світла!

Світало...

ДІДУСЬ.

— Прошу »єґомостя!«[1])

— А що там?

— До хорого. Чоловік чекає.

— До хорого, до хорого — говорив пан-отець, протираючи заспані очі.

— Няй іде до дяка, щоб церкву відчинив і приладив що треба!

Служниця замкнула двері і чути було, як у кухні повторяла панотцеві слова.

Пан-отець повернувся на ліжку і підняв ковдру, що зсувалася з нього.

— До хорого. Га, що робити! Треба йти. А тут так добре спати...

Ніколи сон не здається таким смачним, як тоді, коли нам не дають спати.

Легенько зсунулися повіки на сонні очі, гадка про хорого навела спомин дзвонів і під вражінням їх глухого, далекого гомону, пан-отець заснув на-ново.

— Прошу єґомостя, прошу єґомостя!

— А що там?

— Дяк вже пішов до церкви. Чекає.

— Чекає? Скажи, що я йду.

. . . . . .

За малу годину вулицею з церкви в село ішло двоє людий. Вони потопали в морі білої мряки і один другого майже не бачили так, що прохожі лишень на знак дзвінка клякали, як годиться клякати, коли священик іде з Панем Богом.

---

[1]) пан-отця.

На дворі був осінний приморозок; сільське, як тісто в діжі розмішане болото, стялося і світило брудними хрусталями. Під ногами воно ломилося і видавало легенький хру іт. Пан-отець почув зимно і скорив, дяк собі поспішав і що третий-четвертий крок дзвонив. Так перейшли довженну вулицю, аж опинилися за школою, біля криниці.

— То тут! — озвався дяк.

— Тут? — повторив священик і відчинив ворота.

Його здивувало, що на подвіррю було зовсім тихо. Ніхто не вийшов його зустрічати, не було сусідів, свояків, сільських лікарів і лікарок.

— А може то не тут? — спитав панотець дяка.

— Ні, таки тут, старий Скрегота хорий. Та же я знаю.

— Ну, як так, то ходім! —

І вони увійшли в хату. У хаті тишина. Пусто як вимів. Лиш постіль лежить розікрита, але недужого нема.

— Гей, є тут хто? — крикнув дяк, заглядаючи до кухонки, комори і до світлиці. Ніхто не відповів, лиш кури озвалися на поді.

— Нема що. Підождімо...

Сіли на лаву й чекають.

А тут і сонце засвітило і мрака піднеслася вище хлопа. Сидять і ждуть, коли чують, на дворі якийсь крик: Ацю! Ацю!

Вийшли на поріг. Старий дідусь, босий, простоволосий, вганяв за годованими підсвинками і на-силу старався їх намовити, або зневолити, щоб зайшли до кучі. Але годованці, немов насмівалися з безсильности та неповоротности старого, бігали собі по цілім подвіррю і мабуть, мали велику охоту заглянути в город, що був забезпеченний невисоким плотом і воріткми з ріща.

— Ацю, Ацю! — кричав старий, блендаючи худими ногами.

— До кучі!

Пан-отець дивився якусь хвилину, а там став непокоїтись. — А що то ви собі думаєте! Посилаєте по мене, стягаєте з ліжка, не знати на що і по що! Хто у вас хорий?

Старий подивився на пан-отця і кивнув головою.

— Та то я, прошу отця духовного, то я вмираю.

Отцеві було того за багато.

— Що, то ви собі жарти з мене робите, чи що? Вмірає і за безрогами бігає по цілім обістю!

— А якже, прошу отця духовного? Як вийшли, то треба загнати... Ацю!... А то пішли би в город, або до сусіда... Ацю!

Хто знає як довго були би тривали ці перегони, колиб не дяк. Він поставив дзвінок і червону ліхтарню на порозі, а сам взявся помагати старому.

Годованці, як побачили таку поважну підмогу, зайшли зараз до кучі. Дідусь ще раз накричав на них і замкнув дверцята на грабовий кілок.

Аж тепер підійшов до пан-отця і поздоровив його як-слід.

— Няй отець духовні будуть вибачні і няй на мене не гніваються! Але звичайно, вийшли, так треба загнати.

Пан-отець змяк. Гніватися не міг, бо мав серце добре і до людий прихильне, а в тім, гніватися не було й за що.

— Я не гніваюся, — озвався лагідно — але все таки, трудити мене, коли нема потреби, то несовісно. Таж ви такі здорові, що в неділю самі до церкви прийшли би та висповідалися.

— Ох, Боженьку ти мій! Де там в неділю! Де! Я ось хто знає, чи до полудня дочекаю. Я лиш на силу жду на вас. Так мені Боже, що на силу!

— Добре на силу — погадав собі пан-отець, входячи в хату...

Старий пішов до комірки перебратися в чисту одіж.

За хвилину вийшов білий і причепурений. Пан-отець не спішився. Не бачив потреби. Йому хотілося побалакати з дідусем, що був смертельно хорий і всеж таки бігав по подвіррю за безрогою.

— А давно ви нездужаєте? — спитав пан-отець, сідаючи на ослін.

— О, з-давна, з-давна. Ніби так, боліти, то мене нічо не болить, але сила кудись поділася. Нічо її в костях не чую. І в грудях чогось так холоне... Виразно смерть.

— Ну, і якже, нікого у вас нема? Самі сидите, як пустельник? І здоровому самому нудно, а не то хорому.

— Та я не сам, прошу отця духовного, є в мене діти; добрі, добрі діти. Гріх був би нарікати.

— Добрі, а за старого не дбають.

— Дбають, отче духовний, дбають. Ще й як дбають! Нині жадне з хати не хотіло вийти. Обступили мене тай плачуть. Але я кажу: »Чого тут плакати? Ідіть кожнє до свого. Мене не пильнуйте, бо ніхто й не вкраде; я, як маю вмірати, то й так умру, без вас. Ти, Гриньку, кажу до старшого сина, іди на Змийну. Рілля готова. Давно час сіяти. Ану-ж прийде похорон і знов відтягнеться, а тут вже і приморозки потягають. А ти, кажу дочці, іди до міста та накупи чого треба. Знаєш, прийде що до чого, то в наших жидів у двоє дорожше. Невістку я післав на друге село, щоби дала знати своїм, а зять пішов по отця духовного та мав поступити до теслів. Так лежу я сам, коли чую, підсвинки вийшли! Дивлюся у вікно, рилами ворота підносять. Треба загнати. Підвівся я, та якось, славити Бога, загнав. А отець духовні няй не гніваються на мене, бо я таки на правду хорий. Дуже хорий.

Він поцілував пан-отця в руку і впевняв об своїй хоробі.

— Ну якже, і вам не прикро самому? — питав пан-отець.

— І не страшно? — додав від себе дяк.

— А чогож тут боятись? Нікого не вбив, нікому віку не вкоротив, не обікрав. Пережив своє, тай треба забіратись. То так, як той робітник. Зробить роботу тай до дому. Та чи то мені не час? Вже другий місяць, правду сказати, хліб святий марную. Десь тая сила втікла і нічо не годен робити, а за дурно хліб дітий їсти, то якось не добре. В горло не йде. От, славити Бога, що конець. Чого мені боятись: Дітий випровадив на люди, вивінував, розуму навчив, тай чого більше треба? Нема мені чого боятися...

— Можемо починати — обізвався священик, зворушений словами старого.

— Починайно в імя Боже — відповів дідусь і перехрестився тричі.

* *
*

Що лиш панотець вернув до дому і забірався спідати, як з дзвінниці озвався дзвін: бам, бам, бам!

Старий Скригота помер.

Пшениця засіяна, доньки з міста що лиш не видно, підсвинки в хлівці, — міг спокійно вмірати.

НЕБІЩИК.

— Не плачте, Насте, цитьте: Все в божій волі. Ваш вже десь у небі. Святий був покійний, няй з Богом спочиває. Я вам все кажу, що добре, то довго не поживе на світі. Зараз його Пан Біг до себе забере. Не плачтеж!..

Так розважала громадська кума, Танька, молоду вдовицю, Настю. Але Настя навіть не дивилася на Таньку і не слухала, що вона говорить. Сиділа біля вікна на дубовім ослоні з заломаними руками, з очима червоними від сліз.

Вчора що лиш поховала мужа. Молодий був і добрий, страх який добрий! Чотири роки пережили разом, і ані разу пальцем її не кинув. Жили по божому, не то по людськи. Аж тут нараз його звалило. Колки і колки і під грудьми тисне і в очах чорно і дихати не годен; тай до тижня і вмер.

Ще поки його на маєстат поклали, поки похорон, люди, дяки і співи, то ще яко тако, але як тіло на цвинтар відвезли, а Настя сама до хати повернула, так не дай Боже. Хоч головою товчи. Такий жаль, такий сум, така пустка, що аж за серце стискає. Цілу ніч вона пересиділа на лаві, на рано не варила обіду, полуденку не їла, тай до тепер сиділа-б у голоді, як-би не Танька. Танька настукала на неї, насварила і зневолила її випити чарку горівки з перцем і з'їсти шматок хліба.

— То вам поможе, — говорила, — розігріє в середині і веселости додасть. Без веселости чоловік жити не

годен. І сотворіння також, і худобина. Подивіться но ви чи на коня, чи навіть на курку. Доки веселе, то добре, а як лиш голову опустить, стане думати, гадати, то вже не тее. Отак во, думає, думає, доки не згине... Ну дай нам, Боже! — і Танька для веселости налляла другу чарку.

Але Настя не хотіла пити і Танька випила сама.

— Голубко ти моя — примовляла Танька, закусуючи пекучий перець хлібом — не такі лишаються як ти, тай дають собі раду. Лишаються старі, немічні, лишаються бідні, лишаються такі, що їх діти присядуть, і живуть з божої волі, і не нарікають, як ти. А ти, голубонько, як та ланя. Молода, здорова і не бідна. Прийдуть запусти, хлопці розбиватися будуть. Вибереш собі такого, хоч пиши. Жадна дівчина кращого не дістане. Бо де котрій до тебе! Побачиш.

— Не хочу я того бачити — відповіла Настя — і знати нікого не хочу, а мясниць волю не діждатись. Нема такого, як був мій небіщик.

— Ой чомусь то нема, — з усмішкою відповіла Танька — ще й кращі є. Чомусь би ні. От так зразу жадь з тебе говорить. А підожди но місяць, два, няй кров молода відозвеся, будеш ти иньшої співати. Забудеш, донечко, забудеш.

— Забувайте собі, коли хочете, — з пересердя відозвалася Настя — а я не годна.

— Не маю кого, дитинко, бігме не маю кого — божилася Танька. — Мого старого то й довбнею не дібєш, а мій перший, небіщик, вже десь давно зігнив. На Михайла двацять літ минуло, як вмер. Плакала-ж і я гіренько, тай плакала, і то не день, не два, а з годом таки призабула. Чого то чоловік не забуде?!..

На хвилину розмова перервалась. Таньку запекло в горлі і вона мусіла викашлятися і виплювати перець, що мабуть зайшов на »польську дорогу«. Настя знов, навкучивши собі недоладне говорення старої цо-

котухи, відвернулася до вікна, відхухала замерзлу шибку і дивилася на двір.

Вечеріло. Зимовий сумерк падав на землю. Чорний дим шнурком піднімався у гору, та розпливався у мрачнім, сірім небі. Широкі, мокрі платки снігу, як з решета сипались на землю і встелювали собою весь виднокруг. Від ліса зривався вітер і задував снігом дорогу.

Не привітно було на світі і сумно і холодно. В таку пору чоловік найрадніїшее тікає в хату, біля печі, біля любої людини. Насті не було до кого втекти. Той, хто веселив її, пішов від неї, а дорогу до нього снігом занесло. Дістатись трудно.

— Тето — озвалася Настя (всі старші, здавна знайомі жінки приходять нам тетами) слухайте, тето, чи небіщика можна побачити?

Танька глянула на молоду вдовицю і злобно усміхнулась.

— А тобі нащо знати?

— Бо я хотіла би його бачити. Хоч оден раз.

— І ти не бояла-би-ся?

— Чогож? — Таж він такий добрий був для мене. Няй собі коли хоче приходить, я хотіла би страх.

— Ти хотіла би — так добре. Послухай. Возьми зубець свяченого чіснику і носи його під лівою пазухою три дні, але вважай собі, лиш під лівою, а потім як будеш лягати спати, поклади під голову, то прийде.

— Не вже-ж, що прийде? —

— Так люди кажуть, так мене стара Дзьомбичка навчила.

— А ви-ж не прібували? —

— Ні. Мій і без того приходив, аж двічи.

— Справді?

— Кажу-ж тобі, що так. Зараз по смерти приходив. Не витримав довго. Послухай, коли цікава.

Стара відкашляла, обтерла губу рукою і стала говорити. Говорила з якоюсь грізною повагою, більше ше-

потом, як в голос. Час від часу зупинялася і дивилась на Настю, яке враження робить на неї її оповість. Часом злегка доторкалася своєю костистою рукою її круглого рамені і раз-у-раз божилася »як ми Бог милий« і »кобим так за поріг не вийшла.«

— Як ми Бог милий, що був — ой був, голубко, саміської першої днини по похоронах. В четвер, по Михайлі, ми його поховали, а в пятноньку святу він прийшов до мене. Як ми Бог милий ... Я саме тоді прала. Такого шмаття призбіралося, як могила. А все кальне, а все кальне. Погадай собі, пів року в постелі перележав. То не так як твій, що згас як свічка; мій мене добре намучив, няй йому в память не буде... Стала я до балії, засукала рукави тай перу, тай перу — тай перу. Пускатися не хоче, звичайно зі слабого, аж піт з мене лєєся. Смерклося, засвітила я лямпу, тай знов перу. Коби до рана — так мушу перепрати... Не знаю, яка була година, але вже було не рано, по селі лиш де-не-де світилося. Сніжок свіженький притріс і ясно, що хоч лямпу гаси. В сусіди собака виє і пугая кричить на дзвінниці, думаю, — буде зле. Сама я в хаті, саміська, трохи маркотно. Але перу, все перу.

Коли чую, в сіньох щось шорохнуло, як миш. По дверях драпнуло, як кітка лабою і увійшло.... Чую, стоїть. Коби я так з того місця — стоїть. Оглядаюся — він. Як ми Бог милий — він. Такий ти став, як стіна білий; сорочка на ньому опала, як на дошці, руки як патички, лиш очи світяться, як дуплава верба. Звичайно мрець. Став собі небога в дверях, як сирітка, тай стоїть. Такий сумний, так якось дивиться на мене... Але я нічо, перу. Вже лишень кілька штук — не буду відриватись. Добре тобі — думаю — не маєш що робити, тай ходиш. А в мене, диви, яку ти мене лишив, треба добре рукавів засукати. Почкай же собі, небого, пережмякаю, тай тоді буду з тобою говорити... А він тобі, голубко, стоїть і з місця не поступить, як кілок.

Перу я, тай перу, ще йно дві сорочки, ще одна, ще рантух, коли чую, щось застогнало, як дитина — оглядаюся — а його нема. Зник. Вкучилося тобі чекати, гадаю, га? Що робити? Сам видиш, часу не мала...

Тут вона з-під ока глипнула на Настю. Настя кожне її слово ловила і проковтувала. Очі в неї світились. Танька відкашельнула і знов почала.

— То був раз, а другий раз прийшов девятої доби. Заснула я з вечера по роботі, тай сплю, Знаєш, як то наш чоловік; наробиться, тай спить, як колода. Яка робота, такий сон. Отак і я. Сплю собі, тай сплю, тай сплю, аж нараз буджусь. Ага, переоспи думаю. А може місяць заглянув ув очі. Та де там! Ані переоспи, ані місяць, лиш він.

Він, чуєш, він, мій небіщик. Лежить коло мене на постелі, як довгий. А таким зимном від нього заносить, як з пивниці. Пари з себе не пустить. Звичайно труп...

Поговорила би я з тобою, гадаю; є коли, не зашкодить, та лихе тебе знає, а нуж... Ні, не дурна, небоже... Відвернулася я від нього по тихеньки, а тоді як не махну лівою рукою на відлів — а його як не було. Лиш шу — шу — шу, як птиця по деревах. Пішов, куди треба, а я собі дальше заснула...

З того часу він не приходить. Чи не пускають, чи може маркотний на мене. Не знаю. Навіть не присниться ніколи. А може, чуєте, видить що я віддалася за другого, тай вже до мене рації не має. Хто його зна!?

— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —

На дворі визьвіздилося, місяць вийшов на небо, село заснуло.

— Час мені до дому. Пізна пора. Забалакала ти мене, небого. — А не забудь на чісник. Від злого охо-

ронить, а коли добрий, то прийде. Стрібувати не зашкодить.

Закинула хустку на себе і вийшла.

— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —

Довго, довго сиділа Настя, біля вікна на ослоні, пильно вдивляючи свої очі в сірий угол хати, за припічок. Вона конечно хотіла, щоби її небіщик прийшов до неї, але сам, без чіснику.

Коли тужить, а пустять, то прийде, мусить прийти, а коли ні, то няй і так буде; побачаться, колись.

ХЛОПКА.

Коло другої години з полудня, в цукорні Влодка, збіралися мало що не всі поденні гості.

Приходив лікар, що всіх лічив, а свого кашлю не міг вилічити, приходив суддя, що лучше обсуджував як судив, приходив учитель і розглядався за батьками своїх учеників, щоби в їх товаристві кріпитися до сповнюваня свого важкого обовязку, приходив священик один і другий, кількох військових, кількох молодих студентів університету, що від старших побірали безплатну науку в тій практичній, школі життя, словом — збірався весь цвіт освіченої, інтеліґентної верстви одного з більших повітових місточок.

Пили каву, курили сиґари, грали в шахи й говорили. Чим менче було покріпляючого напитку в коняковій та горівчаній пляшці, тим живійшою ставала бесіда, тим жвавійші ішли розговори.

Коло третьої години вбігало два песики, з мінами няйщасливійших сотворінь на цілій земській кулі, показувалася велика, гебанова палиця, точилося здоровенне черево, прикрите білою, піковою камізолею, оперезане грубезним золотим ланцюгом, а за черевом сунулася пара ніг тоненьких і невдоволених з тягару, який на них вложила невмолима судьба. В кінці з-поза одвірка вихилялася червона лиса голова, із сапливим ротом, синім носом і каправими очима, власність дожизненна пана Правіцкого, місцевого тайного банкира.

Його провадив попід руку незвісного походження сестрінець, що перед роком з'явився у багатого старця

і не відступав його ні на хвилину, а в приличнім віддаленню шульгав, як заяць, редактор місцевого орґану, пан Фама. Пан Фама величав старого банкира батьком міста і добродієм людства, а лишень у виїмкових случаях пригадував йому, що завдяки одному найденому листові, знає, в який то чесний спосіб він прийшов до свого великанського майна.

Всі три ті чесні панове стрічалися в дверях, здоровкались чемно і здоровлені всіми переступали гостинний поріг.

Сейчас, на чорній шкіряній канапі робилося місце, і на ньому саджали пана Правіцкого.

Він пів години сапав, пів години розглядався докола, як колиб у перше війшов до льокалю і аж тоді починав свої нарікання на упадок етики, реліґії і моралі, словом всіх красших і благороднійших почувань людських, що найліпше виявлялося в неточнім, а навіть несовіснім сплачуванню довгів.

Його товариш, незвісного походження сестрінець, заосмотрював його в запалене сиґаро і в засолоджену каву, а сам вихоплювався до кухні, щоби там, при круглолиці дочці цукорника забути скуку безнастанного няньченя старого здитиннілого, ніби дядька.

Редактор місцевого орґану, зачернувши новинкарського матеріялу від пана судді, починав з ким небудь сварню, або переглядав часописі, які називав »шматами«, або в кінці, схилившися над замараним нотатником, збірав матеріяли до свого монументального твору, де як на лопаті мала бути виказана фізіольоґічна ріжниця між панського і хлопською породою, і раз на все мала навчити людий, що наш хлоп ані відучувати, ані мислити, ані своїх гадок та почувань словами виявляти не вміє, словом, що він супротив пана »бидло«.

Між тим приходили і відходили хвилеві гості:

— Прошу одного бішкокта — говорила служниця як вертілка — сухарок назад відношу. Я забула, що

нині пятниця, а Бобцьо в пятницю дістає бішкокта »Шельма пес« сухарка навіть не понюхав.

За хвилину вбіг форисіц. Вдарив рукою об шапку, мало голову з карку не струтив і заявив, що пан майор не пили кави, бо заносить козячим лоєм та хочуть чаю, лишень доброго і з араком.

По відході форисіца прийшла знов якась служниця, а потім знов якийсь форисіц і так повтарялося нераз і не два, аж тихонько відчинилися двері і не сміло, більше закрадаючись як входячи, появилася проста, сільська жінка, хлопка.

Була жовта, як видушена цитрина, лице мала поморщене, як волоський оріх, сама-ж була худа і нужденна, як нещастя.

Увійшла тихо і смирно, як до святині і покірно стала при порозі. Тілько багато панів у купі не виділа ніколи. Не знала чи одного за другим цілувати в руку, чи лишень здоровити. Стояла і непевно дивилася докола своїми видивленими і виплаканими очима і немов ласки просила у тих панів великих, щоби котрий змилувався над нею та вивів з клопоту. Але пани мабуть не зрозуміли її погляду. В першій хвилині її поява у цукорні викликала загальний сміх, так неприродно так смішно рисувалася та бідна постать хлопки серед панського, веселого товариства, а потім стала вона для всіх якоюсь немилою завадою, просто бентежила їх, і не давала спокою.

А вона, як-би відчула своє положення, зважилася на рішучий крок. Підійшла до лікаря, що сидів при найблизшім столі і несміло, душе несміло просила, щоби для хорого Петрика, виміняв солодкої булочки за два покладки, які ось тут, у кобелі принесла.

Один великий сміх залунав по цукорні.

На жовтому лиці хлопки виступила блідо рожева краска, в очах з'явився огонь. Чого тут сміятись?

Таж вона не жебрає, лишень міняє, так як-би купувала. Зібрала всю відвагу і знов почала:

— Кому сміх, а мені сльози. Від самої осені його звалило, як тую квітку підтяло. Що не робила, що не творила, Бог не приймає. На моїх материнських очах так вам і вяне, так і щезає, як той весняний сніг. Ой не до сміху мені!

Відвернулася лицем від панів, що не розуміли її, чи не хотіли розуміти і плакала.

Лікар довго приглядався до свого брилянтового перстеня, а потім сказав: Булка, хоч би яка солодка, йому не поможе, хиба зашкодить, ти йому, жінко, дохтора спровадь, або його тут привези.

— Татоньку милий — почала з криком жінка — та чи я йому жалувала чого, або жалую. Таж я його одного мала, як ту одну душу в тілі, тай ту здається віддала би за нього. Та де там... І возила я його і до нього звозила.

— Знахорів — правда? — перебив лікар.

— І знахорок паноньку, і знахорок. Навіть у циганки, що відси за десять миль була, і ліки купувала тай »за ніщ«. Таке вже йому прийшло і того не змінити.

— От темнота, темнота — почав лікар, звертаючись до редактора. — І робиж тут, для того народу, коли він дурний і темний, як табака в розі.

— Я те давно казав. Се лиш один з тих численних доказів, які будуть зібрані у моїому творі.

На те надійшов цукорник, а побачивши жінку, кинувся до неї. — То не тут, то не тут, ідіть собі до того другого склепу.

— Я прошу пана хотіла би для свого хорого Петрупя...

— А для хорого, то до аптики, отам, по другім боці.

— Та ні, я хотіла би заміняти оттих два покладочки за солодку булку, за панську. На аптику мене не

стати. Куди там! Тай на що йому аптики! Вже він наставився туди, де ліків не треба.

Здавила сльози і казала дальше.

— А хотіла би я йому на дорогу щось доброго. Няй би йому гірко не було, няйби і він пізнав, що добре, а то ціле життя лиш хліб і юшка, хліб і юшка і та пісна бульба. Няй би хоч раз зажив панської страви та не згадував мене гірко, а солодко. То ви, паноньку, не гнівайтеся, а виміняйте мені, дуже вас прошу...

Виняла два покладки з кобелі і поставила на стіл.

Цукорник мовчки вибрав що найкращі два тісточка і подав її. Сховала за пазуху, поблагословила на дітьох і на внуках і пішла як зі скарбами якими.

За нею пішло з цукорні, що лиш було веселого та безжурного. Остався якийсь важкий, пригнітаючий настрій.

Розмова не йшла, не клеїлась; навіть грубі дотепи пана контрольора від повітової каси на нічо непридались.

А редакторові неоціненої часописі здавалося, що його монументальний твір хтось від одного замаху зищив. З жалю за змарнованим трудом похилив голову і прижмурив очі.

І здавалося йому, що якась нужденна, бідна жінка нахилилася над його книжку і читає.

Читає, а з її очий великі пекучі сльози ринуть і ринуть; і падуть немов горючі, срібні каплі і палять кожне слово з осібна в його знаменитій теорії про низшість нашого хлопа.

СКАПИ.

[1]) Скапи, — соплі, що намерзають на сільських стріхах.

Лежала на постелі під новим кожухом і кричала, що птах на хату не сів би.

— Або мене доріжте, або мене добийте, бо я вже довше не година!

Її чоловік, хоч слухав таких криків від пів року, не міг привикнути до них. Кожне слово дерло його як скло по серці.

— Що-ж я тобі, жінко, пораджу, таї що я тобі поможу... А диви і Лазар терпів і Христос терпів, таї ти потерпи трохи. Може Бог змилується та зробить з тобою сяк, або так.

— Або мене доріжте, або мене добийте, або живцем у землю закопайте — не кричала вже а ревіла, як та худобина.

Не втерпів. Вхопив шапку і пішов. Донці сказав, щоби не лишала хати, бо хто знає коли повернє. За селом став і надумувався, чи йти, чи ні.

Був у місті, у того дохтора від війська, що бідним людям за простібі радить і питався. Так, на розум питався. А дохтор казав, що це рак, там, в середині, такий, що на нього ліку нема. Хоч обісте продав би, хати-б позбувся, то нічо не порадить. Навіть книжку дохторську показав, а в ній було розмальоване все до чиста. Не поможе. Мусить вмірати і шлюс [1]). Але не штука йому говорити, а штука все тото витерпіти, вислухати. Та то і худобини жаль стане, не лишень чоло-

[1]) Конець.

віка. Взяли йому радити і він слухав, робив що лишень доповіли. Не помагало. Якось тут нарадили йому того хлопця з Кривого, що то їх таких мудрих і дивних тільки десять на цілому світі і він іде.

На-перед знає, що за дармо. Таж він не дурний і у війську був і книжки читає і розуміє, що то мана, чиста мана, але йде, щоби собі на сумлінню не мати.

— О, — сказали би, — не пішов та вмерла, та ще такі муки терпіла...

Іде.

* *
*

До Кривого було добрих три милі. Прийшов під вечер. Показали йому хату того божого хлопця, ступає. Хата бідненька, обістя мізерне, статків нема ніяких. Увійшов у хату, здоровить, як звичайно, просять його сідати. Сів і розглядається.

Нема його. Лиш дві жінки: стара бабуся, друга молодша, ніби донька. Бабуся пірря дере коло кубашка, молодиця бульбу струже.

— Ви до мого Софронця? — питає.

— Таж до нього.

— Забавився, зараз надійде.

— З хмарів читає — додала бабуся.

— Нічо, я підожду.

Почалася розмова. Молодиця вивідалася про все. Хто він, звідки і за чим приходить. Потім вийшла і за хвилину надійшов Софрон. Хлопчина, літ 14., худощавий, змізерований, з лицем як ярий віск. Лиш очі в нього то горіли, то меркли, то меркли то горіли, як тії зорі. Дивився ними все в-перед, то на стіни, то на образи, лиш не на людий. Сів собі на ослоні, відсапнув і взяв Пилипові казати, звідки він, хто і з яких сторін.

Пилип здивувався і дивився на нього з повагою. Потім Софронцьо кивнув і жінки вийшли. Лишилились оба. Пилипа зібрав страх. Хоч той хлопчина був як хрущ, і не важив навіть за торністру, то він його боявся. Здавалося Пилипові, що у його в руках доля його жінки, та не тільки жінки, але й його і його доньки і всіх їх разом.

— Вам жінка хора, — сказав Софрон і не дожидаючи відповіді підійшов до вікна. Засукав рукави вище ліктів і дивився на хмари. Дивився довго і вперто, як-би хотів продертися крізь них і полинути до Бога. Потім лице закрив руками і молився. По молитві дістав миску з мисника, велику, поливану, налляв води з якоїсь пляшини, перехрестив і поставив на триніжнім стільці, посеред хати. Потім два ліхтарі коло миски поклав і скаламутив воду мізильним пальцем.

Пилип запер в собі духа, цікавий що то буде.

Вода филювала і водоворотом кружляла докола крисів. А він стояв над мискою і дивився у воду, як-би з неї читав. Досяг ізза рукава кілька зерен вівса висипав, знов скаламутив мізильним пальцем і знов читав. Пилип рад був почути крайне слово, але боявся питати. Аж Софрон, не відвертаючи лиця від миски і від того вівса, що по воді крутився, взяв казати:

— Пізно приходите, господарю, дуже пізно. Але спробуємо, чей ласка божа поможе. Возьміть скопець, вимийте у гарданській воді і як всі будуть спати, обійдіть з ним дванацять разів хату. А за кожним разом відорвіть один скан зо стріхи та до скіпки. А як будете відривати, то гадайте собі, так собі дуже гадайте, щоби так, як той скан від стріхи, щоби так і хороба від вашої жінки відорвалася... А йно дивіться, щоби вас хто не підглянув і щоби нікого, навіть собаки, коло вас не було. А як вже буде тих дванацить сканів у скіпці, то йдіть у хату. Постійте хвилину, почекайте, а як пустять трохи води з себе, тоді приступайте до хорої.

Не кажіть її нічо, а йно дайте її тої води зо скапів напитися і лице і руки і ноги трохи обмити. А щоби вас і як просила то не кажіть що і до чого, а йно як напється і лице і руки і ноги трохи обмиє, то тікайте з хати. Тікайте біз подвірре, біз садок, біз загумінок, на першу межу, а з першої на другу, а з другої на трету, а з третої на четверту, а як будете на дванацятій, то чим дуж вилийте все зі скіпця і бігцем вертайте у хату. Як божа ласка і змилуваиє, то може буде добре. Ідіть же тепер і робіть, як вам кажу, а не дякуйте мені, бо я не із себе, а від Бога...

Пішов.

Земля під ногами горіла, у двоє розпадалася. Одна половина казала: смійся, не вір, та що він знає? Заткай уха та чекай, поки не вмре, не роби з себе дурня. Або ти баба, або чарівнщя, щобись зо скіпцем показував докола хати якусь кумедію. Гей хлопе, де в тебе розум? На що ті книжки, що ти їх повичитував, гей!

А друга половина обзивалася:

Ну, ну, спустися на свій дурний розум, далеко зайдеш. От видиш, який вчений і дохтор, а що порадив? Нехай, каже, вмірає. А тут тобі дитина тай радить.

Роби як знаєш, жди поки з неї душі не випре, а потім побачиш, що тобі сумліне скаже. Побачиш.

Таки та друга половина взяла верх.

Прийшов до хати. Темно. Всі сплять. Надибав скопець, іде. Як злодій крадеться з своєї власної хати.

Вийшов на поріг, глянув, тихо. Нема нікого. Навіть місяця не видно. Тільки вітер подуває з поля, здирає сніг і несе. Тут зідре а там насипле тут зідре, а там насипле, Бог знає пощо така робота... Щось шоборт-нуло. Сховав скопець за себе і слухає... Нема нікого... То так вітер відщибленою гілякою верби суває по снігу. Треба почати... Біжить... Оббіг раз, підскочив, надломив трохи скапа тай до скіпця, оббіг другий, надломив тай знов до скіпця, а серце так товчеться, а в голові шум, а

по всьому тілу, як-би хто приску насипав... Вже десятий, вже одинадцятий, вже дванадцятий... Слава-ж тобі Господи!

Боже милий, як-би йому тепер хто пару волів давав і казав: »бігай на ново!« не хотів би. Бігай сам, коли такий мудрий.

Несе він тії скалп, як не знати що, стає на порозі, чекає, щоби з себе воду пустили. Збудив жінку, напоїв, обмив, все добре. Питається: де був, хто порадив, чи не пошкодить. Нічо. — »Як не буде ліпше, то не буде гірше, бо вже нема куди. Вже з тебе душу залізними кліщами тягне. Цить!«

Випила, поправив на ній кожух, обтулив тай іде. Знов виходить на поріг і знов слухає. Тихо... Лиш верба відорвана по снігу все »шу« та »шу« і вітер ще гірший зривається і ще гірше снігом заносить; тут вирве, а там насипле, тут вирве, а там насипле — такого понаносив, що тяжко за поріг ступити. Дивиться Пилип, а тих слідів, що він докола хати бігав, вже й не видати; геть до чиста вигладило та позарівнувало.

Позарівнувало-ж і у його голові усі гадки і лиш одна осталась, та, про скалп. Вона його перла в-перед, у той сніг і на-спіл з вітром гонила в поле, геть аж за дванадцяту межу.

Женє... А тут сніг такий по коліна, а тут вітер, що світу божого не видно... Ось його загуменок. Тут вони жали, в перші жнива по шлюбі, тут жали поруч себе і говорили. Гей, чи сподівався він тоді, що тим самим загуменком буде гонити зо скіпцем о-півночи, як та відьма на раду.

Минув загуменок, ступив на нивку, що за жінкою узяв. Здавалося, що нивка з його загуменком, а він з жінкою на віки зійшлися. А тут прийшло, гай ні. Але-пожди, ще він має скалп!

І пригорнув скопець, як-би хто хотів вирвати від нього і гонив дальше. По коліна, по пояс западався,

смертельним потом заливався, а гонив, все гонив. Рахував межі, щоби не змилити і гонив дальше, як розгуканий кінь. Щось його перло, щось його тручало все в перед і в перед. Часами здавалося йому, що в скінці не скапи, а тая жінчина хороба, та не сама хороба, а вся його біда і що він її виносить геть далеко від себе, щоб більше не вертала.

То знов ввижалося йому, що там за дванадцятою межою, щось сидить. Чорне, погане, ще чорнійше від ночі — то вона, його біда. А він біжить, він жене просто до неї, жене, що його спинити не годен. Прибіг — і як люне на неї тими свяченими скапами, то вона лиш заскимлить, завиє і мазею по полі розіллється.

І подвоює сили і гонить, все гонить.

Вже девята межа, вже десята, щось шелеснуло... Майнуло поперед очі як стріла, щось кусе.. заяць? коби лиш заяць?! Гонить...

Ще кілька кроків і одинацята, ще кілька і... тріск, ломот, шум, як-би гребля прорвалась, в очах свічки...

— — — — — — — — — — —

Так застав його підлісничий, що йшов на засідку, під камяним хрестом, у полі, на дванацятій межі, числячи від його загумінку. Хрест був оббрізканий кровю. Коло хреста скопець, а з нього висипані скапи.

— — — — — — — — — — —

Не долетіли за дванацяту межу і не помогли нічого.

ОБРАЗ.

I.

»Прийняли оден-одніський образець і повісили під самою стелею. Хиба жирафа могла би його як-слід оглянути. Навіть він, сам автор, обійшов кілька разів цілу виставу, заки запримітив свій власний твір. Подлість! Таж він не накидався, самі його заохочували, щоби давав, як найбільше... Злоба!«

Так думаючи, минав останню, найбільшу салю, наближаючися до входових дверий. По середині спинився і ще раз обкинув оком стіни. — »О! Прошу, які богомази! Що в тім є? Най мені хто скаже, що в тім є? Убожество духа і неміч форми, більш нічого...«

Справді між образами сьогорічнього »Сальону«, який перед годиною відчинено, було багато зовсім невдатного, марного, особливо портретів, що дісталися туди завдяки протекції, і то не тільки з огляду на »малюючих«, але ще більше на »мальованих«.

Всі тії невдалі »подобія« дивилися тепер на гнівного, молодого артиста, як-би насміхалися з нього. Якась богата пані відвернулася до нього спиною, а якийсь товстий пан, прижмурюючи одно око, ніби говорив з глумом: »Ось бачиш, хоч я і поганий і погано намальований, хоч у мене одна половина лиця на перекір всяким законам, більша від другої, хоч моя голова сидить не на хребті а на рамені, а всеж таки я тут, бо так мені хочеться, бо в мене есть гроші. А твої архитвори де? Га? Можеш собі їх відібрати. Лежать у заряді палати штук, на поді. Тільки спішися, бо погризуть миші«.

Артист підняв комнір і вибіг. Жаль, гнів, обиджена гордість і почуття кривди гонили його до хати. На сходах стрінув товариша.

— Ну, якже?

— Ніяк. Йди та оглянь!

— А твої прияті?

— Най їх так Господь прийме до свого царства.

— Але-ж то не може бути! Жартуєш!

— Мені зовсім не до жартів. За багато мабуть портретувалося панів у минулому році і для моїх краєвидів не стало місця.

Розійшлися.

— Слухай Рута! — гукнув за ним товариш — а не бери собі того надто до серця. Так мусить бути!

— Так не повинно бути! — думав ідучи Рута. — Я ділами переконаю їх, що вони сповнили подлість; я переконаю весь світ, що в мене єсть хист, і що мені, а не тим протеґованим богомазникам належалося місце в святині штуки, коли вона справді хоче бути святинею а не крамом, не ярмарочною будою, в якій торгується мистецтвом. Христа треба би на вас, безбожні купці, щоби вас вигнав із сіней того величнього храму!.. Я намалюю образ, перед яким втікати будете зо своїми »кнотами«, як тіни тікають перед сонцем, як сови криються перед днем. Я намалюю...

І в уяві молодого, глибоко збентеженого хлопця, вирнула гадка нового малюнка.

Зразу неясна, як у сні, мінилася в красках, переливала в нарисах; лучилася з музикою вітру, з гамором міста, з ударами крові до висок. Потім прояснювалася, набірала трівкости, оживала, аж в кінці явилася перед очима, як дійсність, котру він бачив, чув, майже міг діткнутися рукою. Треба було тільки обережно, так обережно, як дитина ловить мотиля на цвітах, взяти тую гадку і з душі перенести на полотно.

II.

За останній гріш купив полотно і деякі краски та почав малювати. Ще ніколи праця не була йому така мила й ніколи гадка не володіла ним так сильно і виключно, як тепер. Від раннього ранка до пізнього смерку не виходив з хати і поза образом своїм нічого не бачив у світі. Самого себе забував, малюючи той образ.

Щоби не відриватися від роботи, замикав хату на ключ і не пускав нікого, крім сторожихи. Вона стелила йому ліжко, чистила одяг і приносила їду. Зразу крім молока на снідання і чаю на підвечірок брала обід з робітницької кухні та купувала зимну вечерю. Потім обід перестав Руті смакувати, а підвечірок стиг, тратив смак та йшов до зливу.

Навіть зимна не чув би, заналений маляр, коли-б не пальці, що прямо костеніли і коли-б не сторожиха, яка з топленням у печі не давала йому спокою. Взагалі та сторожиха була тепер його найбільшим ворогом. Рано товчеться по хаті, лихий знає чого, збиває подушкою копоти та конечно хоче замітати, »бо жаби виведуться«. А потім присікається до нього, щоби їв.

А він голоду зовсім не чує, а на те, щоби »урядово« кілька разів на день напихати жолудок, у нього нема ані часу, ні грошей. От приміром кармін, так іде, як-би щезав і нараз може прийти до того, що не буде за що купити. Часу-ж тепер, як нарочно, дуже мало. Дні такі короткі, що ледве приберешся, ледве розмалюєшся на добре, аж тут уже й ніч.

До чого ці ночі на світі? — та ще такі довгі. Кільки часу вони займають, кільки теряється на них життя, зовсім даром. Бо сон, то не життя. Кажуть вправді, що життя, то сон, ну, але коли так, то по що у сні спати?...

Так думав лягаючи на своє залізне ліжко та дожидаючи ранка. Ах! Які муки перебував він серед тих довгих, осінних темних ночий! Ось здається йому нараз, що тую лінію на образі між »ним а нею« треба-б повести ніжнійше, так, щоб око більше її чуло, ніж бачило, і здається йому, що він як раз тепер зробив би́ це найліпше — так щож, коли ніч!

То знов, заплющивши очі, він нараз бачить »її«, як живу; з тим усміхом принадливим, який втікає перед його кистю, мов промінь сонця, що його дитина на білій стіні ловить, з тими повіками, легенько дріжучими над очима, як дріжить імла над двома зорями у хмарах, бачить її так ясно, що міг би рисувати з душі, як з моделю — та годі, бо ніч!

Раз не втерпів. Серед ночі зірвався, запалив невеличку лямпу, і став малювати. В голові чув огонь, а в тілі лід. Малював аж до рана. А коли сонце перемогло червонаве світло лямпи, остовпів. Образ був не той. Краски набрали якогось неприродного відтінку, якогось штучного освітлення і треба було кількох днів праці, щоб привернути їм давну красу і правду.

З тої пори не казав наливати лямпи, бо не вірив собі... »Чоловік то є щось, що треба побороти...«

І поборював себе.

Не чув зимна, майже нічого не їв, не думав об нічім, крім свого твору, забув, який тепер день, який місяць, не числив годин, не читав листів, не видав людий, словом, відбивався звільна від світа і забував себе, переміняючися в образ.

Часом тільки, коли вдивлявся в полотно, викликуючи з нього краски і площі — починав співати якусь дуже давну, зовсім позабуту пісню.

Тоді сусіди говорили до себе: »Ого, вже маляр вие!«

То знов уста з привички починали розмову самі з собою — і тоді сторожиха, що як-раз несла підвечірок, не могла рішитися, чи йти, чи ні, а коли остаточно

увійшла, то довго дивилася в бліде, змарніле лице артиста, як-би не довіряючи, чи є у нього »всі дома«.

Поняття часу майже не існувало для нього, а простір відчував тільки як перспективу малярську. Часом пригадував собі, що за вікном є воздух зимний і свіжий, що за камяницею єсть улиці, а за містом горо́д, в якому він малював так радо.

Тоді вбірався і йшов. Але ні людий не пізнавав на вулиці, ні не знав, куди він іде. Знайомі не могли з ним договоритися. »Ти хорий, признайся! — питалися його. — Так не може бути. Подивися, як ти виглядаєш. А чому тебе не можна ніколи застати дома?«

— Їжджу на село, малювати — брехав, щоби позбутися товаришів, які тепер наскучували йому, як літом хорому наскучують мухи.

В горо́ді не міг надивуватися, де поділися квітки, які він малював так недавно і звідки на їх місці взявся білий сніг. Такий пухкий і зимний. Той сніг вспокоював його і тверезив так, що Рута вертав до дому, як по купелі. Але на завтра, як тільки почав малювати, попадав на ново в розстрій.

Так ріс образ коштом його сили і життя.

III.

»Подивися, як ти виглядаєш!« — пригадувалися йому слова товаришів.

Як смішно! Не вже-ж його може цікавити його власний вигляд! Хіба-ж він себе бачить? А образ прямо дивиться на нього, чим раз кращий і чим раз живійший, як живий. Чи не розкіш?

І прийшла така хвилина, коли Рута почав вірити, що його образ живе.

Чому-ж би не мав жити, коли він перелляв в його своє власне життя?..

Такою була »вона«, коли в останнє говорили з собою. Так відтручувала і горнула до себе, приманчива і страшна, щира і загадочна, як тайна.

»Колись прийду до тебе — казала прощаючись на віки. — Прийду як дух і не покину тебе ніколи: Буду водити твоєю рукою, правити буду твоїми гадками, а ти і не побачиш мене.«

Так казала і додержала слова. Прийшла. Се-ж вона, без сумніву вона! — і артист вдивлявся в образ, як у живу людину, говорив з ним, пестився і любив всею силою всею тугою наболілої душі.

Особливо під вечір, коли сірий смерк спустився на землю, затираючи границі предметів і ріжниці красок, образ виступав і з сумерку, як привид.

Здавалося, що отсе, не на полотні, а посеред комнати сидить молодий чоловік, з опущеними безрадно руками, з отупілим лицем і з охлялим тілом. Видно, постигло його якесь велике нещастя і якийсь важкий удар стрінув його.

І здавалося, що до нього підходить не на образі а з угла комнати дівчина і принадою чудового тіла, всею прелестю своєї краси манить його і намовляє до життя. У руках держить веселку і грається нею, перекидаючи її з долоні на долоню. В очах у неї ціла вселенна зір, ціла безодня думок, ціле небо роскоші і щастя...

Такою була для нього, коли перед шлюбом бачив її в останнє, такою з'явилася тепер і такою остане на віки.

Минати будуть літа, облетить неодно зелене листя і неодні пахучі квітки повернуться в болото, а вона останеться такою, як є, незмінимою, як одна з найкращих гадок всеміра і як один з найкращих творів вічно творячої сили.

Чим-же він проти неї, чим його нужденне, знеділе тіло проти того чуда краси? Навіть думати не варт...

»Як ти виглядаєш? — гомоніли йому слова товаришів. — То не може бути, ти сповняєш самовбийство.«

»Самовбийство?« — говорив вдивляючися в образ, як-би від нього дожидав відповіді. »Ні! Я лиш переливаю життя з одної форми в другу, безмежно кращу і трівкійшу. Таж я живу в тому образі і жити-му, хто знає, як довго. Мої думки, мій талант, моє почуття красок, світла, предметів, краси, трівати-муть в тім творі безмежно довше, ніж в моїому дряхлому тілі.

І кілько разів умне, а чутливе око діткнеться мого образу, тілько разів оживу я перед ним з цілою моєю душею, з моїм розумінням краси і мистецтва, з моєю любвою.

»З моєю любвою,« — повторив глухо, опускаючи голову на холодні груди.

»З любвою...« — повторили стіни.

IV.

Не чув, як за вікнами почав лютувати груденъ, як пускав на землю вітри, мов стадо голодних собак, як сипав снігом і налив морозом.

Не бачив, як його вікно замуровалося квітками, а комнату наповнило зимно, і така якась пустка, як-би тут нічого живого не було. Не бачив, що діялося довкола нього, та зате незвичайно ясно дивився у своє власне нутро. І дивувався, як він міг бути колись инъшим, ніж тепер. Як він міг завидувати, ненавидіти, дертися о хліб і значіння.

Таж усе це таке низьке і погане!

В такі хвилини докладно бачив свій подвійний портрет — колись а нині.

Пригадував собі, як дитиною вуглем чорнив стіни і за те його били; як пасучи товар вдивлявся в небо, або в річку, що вилася в долині, а товар робив шкоду і його — знов били; як у школі замість писати мертві числа, рисував живого учителя, за що його, розуміється, теж били.

Потім прямо з села дістався до академії.

До нині чує, як той новий, чужий, незрозумілий для нього світ бив його погордою, глумом, і лицемірством. Не знав, як стати, як говорити, кому вірити... Потім привик і до нього привикли. Хвалили навіть, що має хист і що в ньому єсть свіжість первісного чоловіка.

Дівчата любувалися його несмілостю, щиростю і тими діточими румянцями, що горіли на його обличчю.

І »вона« також...

А потім вийшла за муж за иньшого...

Що він перебув тоді, того ніхто не знає...

А нині чує, що інакше і не могло бути. Не могла-ж чекати на його славу, на попит і на гроші. А хочби навіть щастя всміхнулося до нього скорше, як всміхається до таких, як він, хоч би оженився з нею, чи було би то ліпше, як є? Чи була-б вона йому такою, як тепер, такою недостижимою, незбагнутою, дорогою?

Дивно, як самолюбними бувають иноді люди!

— — — — — — — — — — —

V.

Між такі думки влазила сторожиха, як корова між цвіти, кидаючи словами як болотом на чисту скатерть.

»Чому пан не вийдуть коли, щоби хоч грохи зробити лад. Таж то гріх в такім бруді сидіти і навіть нездорово!«

»Завтра піду« — відповідав нерадо Рута. Але вона

не вірила. Казала, що чує то не від нині, а потім, зітхаючи, питала:

»По що пан таке, о, малюють? Таж то обра́за Божа! Най ї пан хоч якою сорочиною накинуть, щоб не світила грішним тілом. Таж то дивитися прикро. Гей, гей, милий Боже, який то нині світ! Вам би Матінку святу змалювати, або хоч святого Миколу, то й люди молили-би-ся і може би хто купив, а так що?«

Але бачила, що маляр не бере собі її слів до серця, тож кивала жалібно головою і відходила.

А він пригадував собі ті вічні непорозуміння, які виходили між ним і родичами за кожнім разом, як приїхав до дому. Вони ждали від нього образів святих, набожних, а він привозив безбожні акти. Замість малювати церкви, волочився по лісах і полях та мазав, лихий зна, що. Не розуміли його, а він їх не хотів розуміти. Не старався. Вічне непорозуміння.

А тепер, хіба буде ліпше? Чи піймуть його ті, що глядіти-муть на його образ... Чи задріжить їх душа тими почуваннями, і чи оживуть їх мозки цими гадками, що ворушили його єством, нім з білого полотна вчинився отсей твір штуки? Чи?... і сумнів, як, павук, почав снувати докола нього свою сіру сітку.

VI.

Раз забув замкнути двері і — сталося нещастя; прийшов його товариш, той, що колись радив йому »не брати собі до серця«.

Увійшов тихо, як кіт і довгу хвилину стояв за плечима, та дивився на образ.

»Славно!« — крикнув нараз, кидаючи на знак вдоволення палицею на ліжко, а шапкою на землю.

»Грім би тебе луснув, таж це архитвір, пане брате!

Ну, ну, дивіться люди! Така зелена нужда, а малює таке прекрасне, таке рожеве, таке тепле тіло, хоч цілуй!«

— Ходи-ж, сараче, най тебе за той подвиг »обслиню«.

І не чекаючи згоди, вхопив товариша в обійми.

А потім говорив як нанятий.

»Знаєш, Петро дістав запомогу, а Лис продав свої богомази якомусь старому бовванові. Піддурив його, котюга. Любчика викинули зі школи, бо наговорив професорові немилих ‚компліментів', а Малий побився з Худобою в кофейні, стрілялися навіть, але у воздух. Потім в ‚зеленій коршмі' запивали згоду. Худоба вернув до дому замакітрений і посварився з Манькою. Мабуть розсталися. А Хлопіцькому дала моделька в лице. Тая, знаєш, що її називали ми бездомною кіткою.«

І так безконечно.

Були то звичайні, майже щоденні пригоди малюючої братії, і давнійше Рута не звертав би на них уваги, але тепер вражали вони його незвичайно, як щось страшенно гидкого, глупого і неймовірно подлого. Слухав, розплющивши очі, як-би нараз збудився з довгого сну і не міг пригадати собі, де він є, і що з ним діється. Здавалося йому, що якась злобна рука відчинила нараз незриме віконце до иньшого світа і тепер віє звідтам на нього такий гнилий, немилий, хоч і живий воздух.

»І в такий світ і між таких людий піде мій улюблений образ — майнуло йому нараз через голову. »І будуть вони дотикатися його своїми нечистими руками, і будуть дихати на нього своїм поганим віддихом і будуть обкидати його грішним зором і безсоромними словами.«

А товариш говорив дальше.

»Так, ти замкнувся перед нами і творив. Хитра з тебе штука, небоже! А ми думали, що тебе яке лихо взяло. Ну, ну! Будуть з тебе люди, мій хлопче! Але може-б ти собі хоть раз на тиждень казав розпалити в тій ‚робітні', бо тут зимно, як у псярні. Аж страшно

дивитися на тую добродійку, босу по саму шийку. Таж їй зимно! Ще посиніє і шкода такої гарної краски. Особливо...« — тут Рута хотів спинити цей потік слів, але не міг. Товариш говорив дальше. »А може ти хлопче грієшся в такий спосіб, га? Коли так, то ґратулювати; дешеве топливо. А, кажу тобі, можна! Гей, милий Боже, колиб так жива — йой!«

Рута був лютий. Чув, як кров підходить йому до голови і як руки починають свербіти.

А товариш попавши раз на любу тему, не думав її так скоро покидати.

»Тільки трошки за марна, як небіщик Петроній казав, за вузка, знаєш де? — за ґотицька. І ноги за тоненькі. А отту, бачиш, тут не зашкодило би більше тіла. То бере чоловіка. Розумієш?«...

Рута не втерпів.

»Розумію — почав підносячи голос — розумію, що ти є неук, філістер, найзвичайнійший скот в гавельоку. У тебе нема розуміння штуки, правдивої, чистої і безгрішньої, як сонце. Ти дивишся на всьо своїми брудними очима. Геть мені звідси! Геть, щоби тут і твоїм духом не пахло. Геть!«

»Що тобі? — питався здивований товариш. — Ти здурів, або вдаєш дурного. А може ти в горячці?«

»Ні, я здоровий, тільки ти, тільки ви всі хорі на страшну, невилічиму недугу, що зоветься — людська гниль!

Я не жартую, лиш кажу тобі в останнє, виносися звідси і не зневажай своїм гидким зором того чистого твору. Геть мені з хати!«

— — — — — — — — — — —

VII.

Рута лишився сам. Чув, як його товариш скорими кроками біг по сходах, повтаряючи слова: божевільний! Чув, як він луснув входовими дверми і як хідником почалапав до міста.

Здавалося йому, що з тими кроками втік від нього останній відгук світа.

Хвилину надслухував, чи не верне, а відтак сів перед образом і дивився на нього таким зором, як-би опрощення просив за зневагу, якої став поневільною причиною. Більше того не буде... Не буде?... Хто йому ручить за це, що справді не буде, що лиш очі добрі та чисті глядіти-муть на неї, що тільки гарні та безвинні почування родитися муть в душах виддів під її вражінням?

Хто?...

І над його понурену голову почав спускатися зо стелі великий стоногий павук і обмотувати його ніжними, як дрожання етеру, а сильними, як сталеві шнури сітками своєї сірої пряжі — сумніву.

На дворі робилося темно і почав падати сніг. Зразу білий, легкий, рідкий, як вишневий цвіт, потім густійший, як лебединий пух, а в кінці зовсім густий і грубий, як сіра, зимна занавіса. Хвилину заняв його цей вид і навіяв якісь далекі, любі спомини.

Ось він дитиною малою розплющує цікаві очі і видить в хаті якусь дивну ясність. Стає на рівні ноги і глядить у вікно. Перший сніг. Гей радосте дитяча, невибаглива, щира а велика, не заступить тебе нічо, нічо у світі!

Санки, повзанка на потоці і велика біла баба...

То колись. А тепер пуста комната, самота, непевність і трівога.

Сніг паде, чим раз густійший. Темніє біла зана-

віса. В хаті робиться не чорно, а якось так брудно, буро.

Очі Рути відвертаються від вікна і падуть на образ. Бачать його, хоч темно. Бачать це тіло, беззамітно красне, і тую ще красшу душу, що криється в ньому, як цінний скарб в дорогоцінній посуді.

І як можна на такий вид дати приступ до свойого серця якому иньшому гостеві крім краси й добра? Не розуміє...

В цей мент з-поза образу вихиляються якісь злобні очі і якісь глумливо викривлені уста шепчуть до нього: »Дикі вимоги, безосновні бажання! І за що ти, шалений чоловіче, вигнав свого товариша з хати? За якусь вимріяну непорочність, що здавна належить до історії. Дитино! Таж вона сама висміяла би тебе, як фантаста, як артиста з пустим жолудком, якому по кишках починає дур грати. Вона, що добровільно продала себе з душею і тілом, чуєш? — З тим ясним, з тим прекрасним тілом!«

»Брешеш! — кричить Рута. — Не продала! І не добровільно. Я знаю, я всьо знаю. Ніхто не знає, лиш я! я!... А хоч би навіть продала, хоч би навіть — так що? Тоді мій твір ще цінніший, як незмінимий відблиск змінчивої краси. Але вона не продала. Я знаю, я оден знаю... Це лож, це подла клевета — кричить, опускаючися на своє місце.

Знов сніг, знов темрява брудна і знов тії злобні очи.

»Нічо не єствує в собі, лиш в нас. — Говорять глумливо викривлені уста. — І її не знав ти такою, як була сама про себе, лиш такою, як відбилася в тобі. Себе ти любив в ній, самолюбе.

Не з води, ані з огня повстав світ а з самолюбства! І навіть той твій образ, пригадай собі, з чого повстав? З обидженої гордости, з зависти і з охоти перекопати світ о своїй силі! Ах, яке чисте джерело!

Правда? Ти думаєш, що нічого не знаю. Смійся, я знаю, всьо, знаю!...« і криється за образ.

»Так — відповідає пригноблений Рута, — Так. В самолюбстві почав я свій образ, то правда. Але я визволився з нього, я прозрів і позбувся тих оков, що путають людського духа у його безнастанньому змаганню до ідеалу. Я тепер вольний!«

»Вольний? А чомуж тобі не байдуже, хто і як глядіти-ме на твій образ, хто і що думати-ме перед ним, хто і що говорити-ме про нього? Відповідж, мій ти визволений з пут еґоїзму, висший людський духу!... Мовчиш?... Неміч! Неміч! Неміч!«... кричать викривлені уста і тими словами, як батогами женуть його в якусь пустку, в якусь западню безконечну, повну неясних гадок, відорваних слів, вражінь і споминів непевних а як блискавки скорих.

Летить посеред них довго — довго, аж нараз опиняється в салі. Образи, різьби, нарід. Перед його образом товпа. Приглядаються, жартують, сміються. Панове залицяються паням, панночки соромливо відвертають очі. »Як можна — говорять — такі неприличні малюнки вивішувати на публичний вид!«

»Трудно — відповідає оден з редакції найповажнійшого дневника — штука, культура, поступ, трудно!« і витягає з кишені лікоть.

Мірить образ, вздовж і вшир, мірить руки, ноги, голову і записує всьо як слід. Потім відходить з міною побідника. На його місце приходить другий, з чорними склами на носі і критикує краски. По нім приходять невиспані панове і заспані пані, невчені знатоки і сліпі меценати і тому хороводові, що плює, сичить, огидить, словами, зором, гадками — нема кінця.

»Проч — кричить Рута зриваючися зі сну — проч від мого образу«: — але в тій хвилині чує якийсь гамір. Не знає, чи в сні, чи на яві, наслухує і переконується, що то перед його дверми перечиться сторо-

жиха з лікарем. Не хоче його пустити. »Всякі наслідки беру на свою відповідальність!« каже в кінці лікар, і глупа жінка відчиняє двері. Рута рад вискочити вікном, або влізти в піч, або провалитися крізь землю, але нема як, бо лікар вже подає йому свою товсту руку, а маленькими чорними очима сверлує його наскрізь. »Як можна — говорить, клепаючи Руту по рамені — як можна не покликати мене! Я що йно вчора довідався від вашого товариша, що ви хорі і приходжу.«

»Алеж я здоров, здоров, здоровійший від вас!« — борониться Рута.

Лікар всміхається і зацитькує його, як дитину.

»Так, не перечу, всі ми хорі. Весь світ хорий. Але то недуга хронічна, до якої люди привикли. От, возьмім, приміром, віспу. Яка вона була люта, коли вперве з'явилася в Анґлії в році...«

Рута знов хоче перебити, але лікар не зважає на нього. Він розуміється на тім. Таж кільканацять літ лічить нервових синів штуки, збіраючи в нагороду ґалерію їх творів.

»Навіть до холєри привикли ми, пане. І возміть приміром статистику...«

»Алеж прошу мене звільнити від науки медицини — кричить Рута — бо вона мене зовсім не обходить, а ні, то я...«

»Тільки спокою — відповідає лікар — придержуючи його в кріслі. Ви-ж мущина, так пануйте хоч трохи над собою. Нервові недуги потрібують трохи спільної праці лікаря і недужого. Будьте ласкаві, покажіть мені руку.«

»Не покажу, мені не хочеться, я... я зовсім не маю руки« — відповідає роздратований Рута.

»Ага! Ви не маєте руки«, притакує з дивною усмішкою лікар.

»Коли так, то підождемо. А тимчасом оглянемо образ. Гарно! Чудесно! Лиш раджу не малювати

дальше. Думаю, що я як-раз прийшов в моменті, коли годилося відложити пендзель, бо знаєте, правдивого мистця пізнати по тім, що він знає, коли його твір скінчений. Неправдиві не знають і псують, бо цей момент приходить лиш раз. Треба його вловити і — відложити пензель. Відложіть!... Але все таки, позвольте, що зроблю вам одну замітку.«

»Жадних заміток! — крикнув Рута — ані одного слова!«

»Ага, так, розумію. Отже ані слова. Тільки скажіть мені, як ви закажете людям говорити і писати про свій образ. Твори штуки стають власностю загалу і з тою хвилиною, коли переступають поріг робітні, піддаються загальному осудові. На це нема ради.«

»Нема ради« — повторив Рута і задумався, а по хвилині крикнув несамовито:

»Є! Власне, що є!« — і... вбив ніж в рожеву грудь чудової дівчини, та став безмилосерно шматувати свій образ.

»Шалений! Що робиш? Спамятайся!« — кричав лікар, імаючи його за руку і борикаючися з ним, як з безумною звіриною.

Хвилина глухого шамотання двох тіл, потім крик, дикий і нелюдський, потім тупіт на сходах там і назад, туркіт воза, скрип дверий і тихо... Поїхали!...

* *
*

За возом дивиться сторожиха і сумно киває головою: »Кара божа, — говорить зітхаючи. Не буде йому добра, ой не буде. Ребра поломлять. А казала я, якби так Матінку святу, або хоч чудотворного Миколу, — не послухав.«

ДОНЬКА Й МАТИ.

Була неділя. Сонце стояло саме над середущою церковною банею. За хвилину задзвонять на вечірню.

В Стельмаховій хаті тихо й пусто, як вимів. Він пішов у село з господарями радити раду, вона дрімає під грушкою в садку, сини в читальні і тільки дочка одиначка сидить біля віконця в світлиці і читає книжку. В будний день годі дірватися часу; все якась робота і тільки її читання, що в неділю. А вона страх як любить читати! Ще як до школи ходила, то всі книжки у професорки попрочитувала, а тепер позичає собі в читальні.

Читає саме тепер історію козаччини і мусить її нині дочитати, бо такий у них звичай, що книжки не вільно довше як тиждень тримати. Не стало би для всіх. Цікава книжка. Так ясно і красно описує, де тії козаки були і хто вони таке і що вони доброго робили. Всьо там є, як намальоване. Жваві хлопці. Лицарський народ. Нераз співала про них Оленка у піснях та не знала, що то таке »козак«, а тепер знає і другим роскаже. Дійшла як-раз до того місця, де розказується, як то славний полковник Богун рятував козацьку честь на кервавих полях Берестечка — аж нараз заскрипіли двері і увійшла Оленчина мати.

— А тобі-ж, дівко, не сором! Десь другі дівчата ходять собі по вулиці та людям показуються, а ти як той старий дяк над книжкою слінаєш. Тільки окуляри собі наложи тай хоч в коноплі замість страха ставай. Та де то хто видів, щоби дівка з книжками собі заходила!

Дівоцьке діло: кужіль, скопець, ігла а не письмо. Як ти, небоже, не покинеш своєї дурної натури, то побачиш, що дочитаєшся до сивої коси. Кому нині такої мудрагельки треба? Нині часи тяжкі. Нині роби, тай роби, тай іще роби. Я тобі кажу, покинь тії книжки, бо вони до доброго не ведуть.

— А до чогож? До злого? Ні, мамусю. Не гнівайтеся, але я мушу читати, я без науки, як без світла жити не годна.

— Що то значить не годна? О! Не годна, не годна! Мусиш і вже! Чекай но, небого, як чоловіка дістанеш, як прийдуть діти — відвикнеш, відвикнеш від цього читання на-дух.

— А хіба я мушу відвикати? Хіба я мушу віддаватися за такого, що ненавидить освіту? Нині вже парібки не такі темні, як давнійше, нині...

— То твій батько був темний? Ах, я тобі!...

— Та чого ви, мамуню, сердитеся? Хіба я не говорю правди? Нині цілий світ мудрійший.

— А — певно, що мудрійший! Досить на тебе глянути, яка мудра. До мами губу розтвирає, як ворота. Мудра!

— Я губи не розтвираю, але говорю, що думаю. Хто побачив світло, той у темниці не хоче сидіти. Нам покажуть крихту того світла в школі, тай ми до нього рвемося, як до сонця. Колись наші жінки крилися перед Татарами по лісах, по дебрах, або йшли в неволю на Крим за рабині та невільниці, колись вони очі свої видивлювали за батьками і братами, що раз-враз воювали, колись вони на ланах панщину робили та світа божого не знали. Нині не те. Нині такі часи настали...

— Ото — розспівалася, як лірник на відпусті! — перервала мати.

— Нині такі часи настали — говорила, розпалюючися донька — що жінки разом з чоловіками мають

не лише дбати та працювати на господарстві, але й читати та дізнаватися, як живуть люди в світі, як улекшують собі свою долю! Жінки нині вже не наємниці, ані невільниці, але подруги. Вони з чоловіками повинні жити, як рівні з рівними.

— Та що ти белендиш? Рівні з рівними. Що хлоп то хлоп! Лихо зна, що вигадуєш! А я тобі кажу, що воно до доброго не веде. Давно, люди були менче вчені, а жили ліпше. А нині всюди тая наука, тай всюди біда. От, кинь тото читання та збирайся до церкви, бо Пан Біг буде карати.

— Зараз скінчу і піду — відповіла донька. — Ще і так не дзвонили. А ви, мамуню, не гнівайтеся — додала, цілуючи, стару в руку, — але щож я винна, що в мене така натура. Щось мене тягне до тих книжок, до тої науки; рада-б я знати всьо-всьо і так жаль, що тільки цікавого, а чоловік про нього навіть не почує.

— Про мене — сказала зітхаючи стара, — про мене, я тобі злого не хочу. Тільки вважай, щоби тебе люди на язики не взяли, на решето громадське не пустили та щобись дівкою не посивіла. О! скажуть: »Її перебрати у сукню та за стіл посадити, най читає. Де її до хлопської роботи«. Я тільки того боюся.

Оленка, знаючи, що мама як розговориться, то говорила би ніч тай день, вивязала хустку, взяла книжку й пішла.

— А ти-ж куди так скоро? — спитала мати. — Таж, як сама кажеш, ще навіть й не дзвонили.

— Відвідаю Пилипову Анну. Вона у мене тамтої неділі була. — А в душі погадала собі: »Разом з Анною дочитаємо книжку тай підемо на вечірню.« Але мати догадалася.

— Ага! Я тобі не даю читати. Знаю, знаю. З Анною тобі є про що побалакати, а з мамою нема. Мама для тебе за дурна. Гей, Боже, які тепер часи настали!

Сіла при вікні й почала думати... Десь давнійше люди жили, як люди. По христіянськи. Як працювали, то працювали, як бавилися то бавили. Весілля від неділі до неділі, хрестини з музиками, празник тридневий. А нині що? Давнійше, де то хто видів, щоби хлоп читав письмо? Перед »папєром«, як перед злим духом хрестився. А нині, куда не глянь, »папєрі«. Цілий світ »папєровий«. З тих »папєрів« уся біда іде, весь непослух, всьо. От хоч би в них. Старий з хлопцями ради собі не може дати, а вона з донькою... Женися, сину, з Танькою. Пристанеш до богацького ґрунту, буде тобі добре. А син на те: »Танька дурна, як табака в розі. Не хочу я Таньки.« Ще й Оленка стане перебірати, як трапляться люди, бо мовляв, той не гарний, а той неписьменний. Скарання Боже! Правда, що й наука на щось часом придасться. Ось нераз принесуть якесь письмо з міста, з суду, чи з повіту, чи з відки, та як би не діти, то треба би до писаря іти та очима світити, — але що з того, коли клопіт з мудрими дітьми... Тай послухати їх часом не завадить... Ось колись ту, найстарший син радив, щоби не позивати коваля до суду, бо не виграємо. І так таки сталося. Стратили ми днину, виклинули гроші на »адуката« тай нічо з того. Як у криницю плюнув. Не вадить і дітий послухати. Та не все. Бо де хто таке видів, щоби старші молодших слухали?

Задумалася стара Стельмашка, тай страшно її стало. Десь вона видить, що на цілім світі одна війна. Багаті бються з бідними, христіяни з жидами, мудрі з дурними. А до того родичі з дітьми перечаться. Чисте пекло і не знати, чому воно так? Чи не могли одні других навидіти й шанувати, та кривди собі не робити. Таж світ такий великий, тільки місця для всіх, такого добра багато!..

Аж здрімалася стара за такими думками.

Бамкнув дзвін на дзвінниці і збудив її з дрімоти.

Протерла очі і глянула в вікно. В селі, як звичайно в неділю пополудні. Тут жінка сидить на призпі і вичісує дитину, там свахи балакають, там господарі сіли собі під острішком, позакурювали люльки і виговорюють на старшину громадську. Часом собака залає, часом дитина заплаче і знов спокій. Тільки дзвін баламкає на дзвінниці і ріка шумить по долині. В таку хвилину мило чоловікові на серцю, та легко робиться на душі. Щоби які клопоти, то забуваються на часочок. Стельмашка забула на свою журу та розглядається по світі божім, що розкинувся перед нею, як ненаглядний образ. Он там, як золота бляха, палахкотить у вечірному сонці нова стріха на хаті присяжного Дмитра, там перші полукінки світяться як зорі, на двірському лані, а там, за селом, що то за копоти? Чи гості їдуть на попівство, чи череда вертає з паші? Чим близше, тим виразнійше видно. Два вози, на них повно людий, за возами великі, як ялівки собаки. Вже минули війта, школу, вже виїхали на вигін, коло млина. А тільки їх, як жидів на кождім возі, а такі чорні як дідьки... То цигани! О, як скоро розбивають шатро, як жваво розкладають огонь і завішують над ним на тринїжку котел. Не знати, що будуть варити? Ага — ось простоволосі циганки розлазяться по хатах, певно жебрати стануть; тут молока, там круп, там сала, всього. Як птиці небесні, що не орють, не сіють, а живуть, так тії люди. »Не знати, чи до мене прийдуть?« — погадала собі Стельмашка, та ще її тая гадка не перебігла по голові, як в хату всунулася не стара, доволі гарна циганка з тою циганською покорою, що і просить і грозить разом, немов каже:

»Як не даси, — то таке тобі починю, що внукам своїм розказувати будеш.«

Увійшла і від разу до правої руки:

— Виворожу вам долю, скажу вам, що вас чекає. Розтворіть добре долоню. Так — о — так! — говорить,

мов горохом по решеті котить. До чиста затуманила Стельмашку, як дитину. Слухає. А циганка то в очі їй глядить пронизливо — остро, то головою хитає загадочно.

— Ой, були ви, ґаздинечко щасливі. Не було другої такої в цілім селі. І чоловік вас шанував і діти слухали і сусіди честь віддавали. Та тепер не те... От, тут — гляньте — тут коло мізинього пальця, як вам жили помотало, як скіру позбірало! Все на вхрест, та на вхрест. Буде вам, ґаздинечко, хрестів у вашому життю не мало. Бо життя ваше як ніч і день. Перше був день, а тепер іде ніч...

Стельмашці аж сльози в очах стали.

— Боже милий! Та що я такого завинила? За що ти мене так тяжко хочеш карати?

— Цитьте, не плачте! — потішала циганка. — Може то буде можна яким способом відпросити, або відмовити.

— Відпрошуйте, або відмовляйте, що хочете робіть, а я за дурно не хочу. Ще я не така бідна! — просила перестрашена Стельмашка.

Циганка тільки того й чекала. Аж усміхнулася, сподіваючися не аби якої добичі.

Довго, довго читала щось з руки, довго дивилася в очі а потім стиснула крпко долоню своєї жертви і нахилившися до самого вуха зашипіла:

— Ви не досиділи посагу.

Стельмашці, як би хто з темниці відчинив нараз двері. Так, вона справді недосиділа посагу. Що йно родичі перейшли і найблизша родина та зачали подруг викликати, як счинився гамір, що в сусіди корова гине. Багато ґаздів та парубків кинулося корову рятувати і тільки дехто з молодих жінок обдарував її. Не досиділа. І тому перша половина була щаслива а друга не буде, бо посаг, то щастя на ціле життя... І щож

їй тепер безталанній робити? Яку раду, яку пораду дати?

— Що робити, мені бідній? — питала з трівогою циганки.

— Треба досидіти — відповіла коротко циганка.

— Досидіти? А то-ж як? Де?

— Де? От, тут, у хаті.

От, тут у хаті? — повторила радісно жінка. — Таж я вам за це не знати що дам, таж я вас по панськи нагороджу. Тільки скоро саджайте, щоби хто не надійшов. Скоро, скоро!

Циганка метнулася по хаті. Стерла запаскою скриню, зробила місце на лаві і посадила Стельмашку. По обох боках коло неї поклала дві миски.

— Дайте-ж кілька шісток, ґаздине, щоби-м вас мала чим обдарувати, бо я бідна, своїх не маю.

Жінка відчинила скриню, і не надумуючися, дістала грошей.

— А горівки у вас нема? До посагу годиться принїй.

— Є, але в коморі. Заждіть, принесу. —

— О, ні, ні — перечила циганка. — Не вільно вставати, вже пропало, сидіть! —

— То на-те вам ключ, та принесіть — просила жінка.

Циганка взяла ключ, але казала, що перше розчеше її а відтак піде по горівку. Стельмашка сиділа як на вуглях. І соромно їй було і страшно, і так якось дивно, що вже одної хвилини хотіла встати, наплювати циганиці в очі і вигнати її пріч. Але боялася. Ану-ж вона справді що знає? Ану-ж поможе і приверне до неї добру долю. Як би прогнала, то хто зна, чи не каялася би ціле життя. Ні, вже най буде, що хоче, а вона досидить до кінця. Щоби тільки хто не надійшов та не перервав. »Боже милий! До Милятина на служ-

бу святу цілого римського віднесу і акафісти найму, щоби тілько не увійшов хто до хати!«

»Я з рутоньки
Дві квітоньки.
Благослови, Боже!
Благослови, Боже
І отець і мати
Косоньки розплітати«,

заводила циганка. Стельмашка сиділа запишена, як би вона справді молодою була. На лиця її виступили румянці а по голові літали спомини тих давних літ, як вона була молодою і як її справді на посаг садили. Зробилося їй якось то дуже ніяково, на очах закрутилися сльози а з грудий добулися глибокі зітхання.

— Благослови Боже! — співала заєдно циганка. В хаті було тихо. Тільки мухи бреніли на віконцях і чути було, як на лотоках шуміла вода. Деколи крізь той мушачий бренькіт і крізь річний шум пробивався далекий спів. То в церкві дяки і нарід співали »Світе тихий.«

— А тепер дайте полотна — почала циганка.

— Якого?

— Звичайного. Як маєте льняне, то ще ліпше, делікатнійшу вам долю постелю.

— А вам нащо?

— Не питайте. Як кажу, що треба, то треба.

Стельмашка рішилася дати. Справді, »як треба, то треба«.

— От там в скрині, з правого боку. Тільки не розсипте гроший, що сховані по самій середині.

— Сидіть же так, ґаздине і не рушайтеся. Я тільки горівки принесу з комори і зараз верну.

— А полотно? — спитала затрівожена Стельмашка.

— Не бійтеся, — відповіла циганка. — Оббіжу з ним сім разів хату довкола і назад до скрині положу.

— Тілько, прошу вас, — наказувала жінка — не розспите гроший!

— Не бійтеся, я уважно! — відповіла з порога циганка і пішла. Чекає Стельмашка »Отче наш« — нема; чекає »Богородице« — нема; чекає »Вірую« — і також нема. »Ов, — думає собі, — біда.« Встала би, та боїться. Ану-ж всьо піде на марно. Вже таки най собі що хоче буде, а досидить. Має на старости літ бідувати, то вже ліпше посидіти трохи... Сидить...

Можна би не сім а сто разів ціле обійстя оббічи, а циганки нема. Вже сонце починає скоса зазирати у хату, вже дальше вечірня скінчиться а циганка не вертає. Що такого? — А тут так душно, так сонно. Не година Стельмашка голови на вязах вдержати. Сперлася на стіну, повіки злегка зсунулися на очі і задрімала. Твердий і томлячий сон літного пополудня, та ще у хаті. Чуєш, що не покріпить він тебе, не отверезить а ще більш немічним та охлялим зробить, чуєш, що голова твоя стає важка, як камінь і рад би ти збудитися, та щось тобі заплющує очі і придержує тебе на місці.

Рада би Стельмашка збудитися, та не година. Що підиесе повіки, а вони знов зсуваються, як мертві, що зніме голову, а вона знов тарах на стіну. Дрімає. — І, Боже! Які сни не переснилися їй за ту коротку годину? І покійні родичі і чоловік, як ще парубком був, і музики, що на весіллю грали — всьо. Та ще снилося їй, що якісь подорожні увійшли в її хату та Оленку пірвали з колиски. Десь вона гонить за ними через село, через поле, через ліс, десь вже туй-туй дожене і дитину відібє, аж тут лихий серед дороги повалив колоду, поспортнулася, похитнулася і тарах на землю...

Тарахнула Стельмашка чолом в скриню і на дух розплющила очі.

Де вона? Що? Коли?.. Ага — в хаті. Ага — досиджує посагу. Циганка побігла долю стелити. Ро-

зуміє. А в дверах хто? Він. Стельмах! Мати Божа! Що-ж тепер робити?

А Стельмах стоїть і очам своїм не вірить. Його жінка, Настя, сидить розпатлана, як жид на покуті, коло неї дві миски і бохонець хліба. Що такого?

— Жінко! — кричить на цілу хату. — А тобі що, жінко? Вставай та ладь вечеру!

— Пссс — зацитькує його Настя. — Не кричи, не галакай! Пссс...

— Здуріла стара — падькає Стельмах. — Та чого ти сидиш, як квочка на яйцях? Вставай мені зараз! Чуєш!

— Пссс — я досиджую посагу.

— Та якого посагу? Що тобі, Сусе Христе, збожеволіла жінка, єй же Богу що збожеволіла. Що ти отсе за »тіятри« показуєш, бабо? Якого ти посагу досиджуєш, бабо?

— Того, що не досиділа на весіллю. Не кричи!

— Ну, дивіться, добрі люди, та вона на старість геть розум стратила. Та який тобі посаг по голові крутиться? Хто тебе посадив, хто тобі такого тумана пустив, жінко отямся, спамятайся, жінко!

— Циганка. Дай їй Боже здоровля, циганка. Ось її що йно не видно, зараз з полотном верне.

— Та з яким полотном? Бідна-ж моя головонько, та її до шпиталю треба везти, бо ще кому що злого зробить. Ото раз, кара Божа на гладкій дорозі, та ще під самі жнива. Як же я собі раду дам без ґаздині. А може ти, жінко, пяна?

— Не пяна і не дурна. Була циганка і казала досидіти посагу, бо буде зле. Взяла полотно і бігає довкола хати. Зараз верне.

Старий Стельмах аж руками сплеснув.

— А то раз, але дурна! шкода, що тілько віку прожила і що так тебе люди шанували. Ну, ну, вставай, бо шкода часу тай небезпечно, щоб діти не вернули.

Зле, як би виділи, що їх мати така легковірна і далася так погано цигапці обдурити. А з полотном, небого, попрощайся!

— І з грішми?

— І з грішми також. Ну, вставай, бо якийсь гамір чути. Хтось іде..

Стельмашка встала, скоренько накрила голову чіпцем, замкнула скриню і сприятала миски. Глянула крізь вікно і побачила, як її донька вертала з подругами з читальні. Вона несла якусь нову книжку і цікаво розмовляла з товаришками.

Стельмашка несміло підійшла до мужа і сказала:

— Не памятай мені того, Миколо, тай прошу тебе не кажи донці... Не хочу, щоби знала...

ЦВІТ ЩАСТЯ.

Дитиною малою він нераз чув, як люди говорили: »щастя«.

— Що таке щастя? — питався матері, цікаво вдивляючись своїми оченятами в її заклопотане обличчя.

— Щастя, дитинко, то доля, — повторяла мати і не знала, як пояснити малій дитинячій голівці те дивне слово »доля«. —

— А що таке доля?

— Доля, дитино, то такий цвіт, що його тяжко дістати.

— А гарний він, той цвіт?

— Чи гарний питаєш? А вжеж, що гарний! навіть дуже гарний. Як дивитися на його, то очі радуються, а на серці робиться весело й мило.

— Мамо, я хочу того гарного цвіту. Скажіть, де він росте, я піду за ним. Я піду за ним і принесу його для вас і для себе.

— Тепер тобі годі, дитино, — казала мати цілуючи сина в русяву головку — ти ще такий слабенький, а то геть за водою. Тепер тобі і без нього добре, а як виростеш і сил набіреш, тоді й підеш.

— Ні, я не хочу, аж виросту. Я хочу тепер. Скажіть мені, де він?

І »скажіть« і »скажіть« лепетала дитина, а мати, щоб утихомирити її, підійшла до вікна і показала на став. (Їх хата стояла на горбочку, а перед хатою у долині був став).

— Ось там, за ставом, чи бачиш?

— Бачу, мамочко, бачу! Їх там ціла левада. А які гарні, які дуже гарні! Чи це далеко?

— О, далеко, дуже далеко, дитино, — Гень, за водою!

— Аж за водою...

І задумався хлопчина. Пильно-пильно вдивлявся він великими, синіми очима в далеку далечінь, аж там, де виднокруг зливався з голубими хвилями води. Був вечір. На овиді блиснула вузенька, ясна смуга, а за хвилину виплив місяць, немов човен круглий і срібний. Він звільна підпливав на небо і здавалося, що сунеться не по вечірньому, тихому блакиті, лиш по дрімливій воді.

— Мамо! — радісно закричав хлопчина, зриваючися нагло з довгої задуми. — Знаєш, мамо, що?..

— Що, дитино?

— Я вже знаю, лиш тобі не скажу.

— Та чому не скажеш?

— Бо не скажу. Ти гнівалася би на мене.

— Ой ти, ти, мій пустію, а чи ти знаєш, що мамі всьо треба казати?

— Знаю, але цього не скажу, цього одного — відповів хлопець і сховав свою кучеряву головку на материних грудях.

Незабаром лежав у своїм маленькім ліжку. Мати провела йому молитву, казала попросити Бога, щоб татові, сестричкам і братчикам дав здоровлячка, накрила його, перехрестила і сказала: »спи!« І справді. Він замкнув свої оченята і вдавав, що спить. Навіть хропів. Але не спав. Бо як лиш мати на пальцях відійшла від його ліжка і зачинила за собою двері, підніс повіки.

В кімнаті було ясно. Місячне світло лилося крізь вікна і обливало своїм синавим цвітом усі стіни, двері, образи на стінах і цілу хатню обстанову. Під вікном у городі співав соловій, здалека від ставу доходив хлю-

піт води. Раз-у-раз котилася вона дрібнонькими, як морщини на старечім лиці, филями і вдаряла об греблю і об беріг. Гребля і беріг відтручували її від себе, як напасника; вона подавалася на хвилину назад, але сейчас ударяла ще дужше. Хлопець насторошив вуха.

— Хлюпоче, кличе мене. Каже, що перенесе аж там далеко, на леваду, де тілько, багато »щастя«. Воно цвіте. Жадна квітка не цвіте так гарно. Чому то люде не рвуть того цвіту? Ага! Бо не годні дістати. Не знають, як через воду поплисти. Але я знаю. Щоби лиш мама заснула і щоби скорше до рана, то піду, конечно піду, — піду!

Місяць світив і світив усе яснійше, соловій співав і співав усе краще а хвиля хлюпотіла, хлюпотіла все голосніще. Хлопець не спав, — думав про райську квітку щастя.

Північ минула. Літна, коротка ніч кінчилась. Ранок був недалекий. На видноокрузі появився вузенький пасмужок, зразу блідий і невиразний, відтак усе більший і яснійший. Зорі блідли, блідло також і небо. Соловії притихли. Подуло поранним холодом і роса затремтіла на цвітах. Вода в ставі хлюпотіла заєдно. Хлопець не спав. Його груди хвилювали, очі світились, губи горіли. Підніс голову, руками сперся о постелю, присів. Хвилину слухав. Всі в хаті спали. Навіть стара, велика, чорна кітка, що звичайно в таку пору любила відбувати лови, лежала під печею, як грудка чорної землі. І вона спала. Хлопчина тихо встав і підійшов до вікна. Вікно відчинив легенько. Від вікна до землі не було високо. Переліз і здрігнувся цілий. Зимна роса облила його теплі ноги і поранній холод перейняв його. Він біг. Ставало тепліше. Дрібні ніжки занесли його на греблю. Став. Тепер він зовсім виразно чує, як вода просить його, щоби кинувся в її зимні обійми.

— Ходи — каже — я занесу тебе на другий бік,

там, де цвіте розкішна квітка щастя. Така пахуча, така промениста, якої ти не бачив ще ніколи. Ходи! Не бійся! —

І він простягає руку і кидається у воду. На видноокрузі світає. На золотім рубці виринає якась велика і ясна точка. Від неї вся вода горить у ставі, палає. Хвиля за хвилею стає ясна, промінна, мов луска на великанській потворі-рибі. Хлопчина йде по тій лусці, по хвилі, йде все дальше і дальше. Тіло у нього дрижить, серце тріпочеться, уста палають. Витягнув руки на-перед себе, очима вдивився там, де сонце аж горить, — і йде. Аж тут на зустріч йому пливе велика, біла птиця. Пливе повільно, мов човен на морі, крила пускає як вітрила, ногами по воді кермує — то лебідь. Один, далі другий, великий, білий, з гнучкою лебединою шиєю.

— Возьми мене, лебедю білий, і перевези за воду! Я тобі не заважу, глянь, який я маленький!

Так каже хлопець; а лебідь немов слухає його, підпливає до нього блище і стає. Приглядається йому, киває головою, тручає крилом свою подругу-лебідку, щось до неї говорить, а відтак навертає на місці і підпливає.

— Зажди! — просить хлопчина. — Не тікай від мене, возьми мене з собою, перевези!

Але лебідь не слухає його. Все скорше і скорше і скорше лине по блискучих хвилях.

— Зажди! — просить хлопець крізь сльози і кидається за ним у погоню.

Дрібонькі хвилі горять; легенький вітер перебігає по них, від ліса несе пахощами живиці. Тихо хоч мак сій. Лише від берега чути хлюпіт хвилі. Вона раз-у-раз бє, відбивається від прибережних стовпів і за кожнім разом усе дальше й дальше несе і заносить малого хлопчину. Вже він по груди пірнув у глибоку воду, вже лиш головку видно, лиш руки, лиш волосся сплило...

— — — — — — — — — — —

Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухує, удари серця вухом ловить і брови хмарить. Бідна мати дивиться в нього, мов у лице пророка.

Що буде?

Що буде? — думає лікар.

Те, що Бог дасть. Коли сильна природа, так при Божій помочі переможе. А як ні, то піде за щастєм, за вічним щастєм.

А хора дитина блудними очима вдивляється в стелю, піднімається на недужих крижах, витягає руки і шепче спаленими устами:

— Я хочу квітки-щастя... Пустіть мене, хай іду за нею...

* *
*

З тої пори багато літ минуло. Маленького кучерявого хлопця ніхто не пізнав-би нині. Виріс і відмінився. Змужнів і пізнав життя.

Завдяки старому вчителеві ботаніки пізнав усі цвіти на світі і знає, що там, далеко, за водою, не росте жадна квітка щастя. Він це знає. А всеж таки, всеж таки кидається у воду і йде за нею, за тою квіткою щастя. Та чи дістане її? Хто знає?

ЗАКУТНИК.

Матвій Скрегота збірався до церкви. Коло скрині стояли вимазані чоботи, а на постелі лежав одинокий у хаті кожух. Сам Скрегота стояв над цебриком і мився. З губи випускав воду на долоні, а долонями тер лице.

Між тим його жінка, не стара, лиш змізерована людина, прибірала дітий на свято. Робила це для людського ока і для звичаю, бо знала, що ті куценькі сорочічки їх не загріють і дітиська кашляти будуть.

Знав те і найстарший Петрусь. Тож заздалегідь вихопився і побіг за ворота.

— Петрусю, Петрусю, а ходи-но ти сюда! — кричала мати — ходи, бо мені ніколи!

— Ого! — відповів Петрусь і побіг аж за пяте подвірря, над болотнисту баюру, в котрій від кількох днів талапався і бабрав до несхочу.

— А почкайже ти! — накликувала мати. — Прийдеш ти мені, драбуго! — і вернула в хату.

Скрегота був уже вбраний. Голова вилискувалася як памнух, а обличчя сіяло святочним настроєм. Хотів приступити до постелі і вбірати кожух, коли до хати вбіг задиханий Петрусь.

— Мамуню — лепетав з дитячою втіхою — закутник приїхав, закутник, закутник! — І тішився і сказав, сам не знаючи чого.

Скрегота, як вбрав один рукав, так і кинувся до хлопця.

— Як я тебе оттим ременем вперезу, то ти не будеш верещати, Бог знає що?

— Присяйстобоже татуню, що приїхав. Сивим конем, в шапці з гузиками, такий — дуже закутник.

Скрегота глянув на жінку, жінка на нього і порозумілись. Податок за два квартали незаплачений, а тут ґрейцара нема, хоч гинь.

Передновок тяжкий, заробити ніяк, а їсти треба. Щож діяти тепер? Замість відповіді вхопила жінка з чоловіка кожух і пустилася по хаті. Хотіла ховати до скрині, але подумала і дала спокій. Від скрині метнулася за піч, від печі до постелі. Під постелею була яма, чорна як пекло. Колись гніздо крілів, тепер пострах для дітий. Прикучнула, зложила кожух вовною на верх і жбурнула його туди.

Скрегота стояв і дивився на ту бабську роботу.

Діти, як почули, що приїхала така »вособа«, вибігли з хати і крізь ворота дивились на вулицю. Тимчасом Скреготиха обезпечивши кожух, пригадала собі, що в коморі є діжка проса і трохи круп та пішла їх ховати. Скрегота остався сам.

Був то мужик зі здоровим тілом і добрим розумом, з рішучим виглядом лиця. Як міг зводив кінці до купи, а вони рвались. От і тепер, як тут порадити, як відпросити немилого гостя?

По його обличчі перебігали раз-у-раз журба і клопіт, то знов гнів і злоба.

— Іде, іде... — шепотом вимовила жінка, вертаючи з комори до хати.

— Ну, то що з того? — відповів Скрегота. — Дідько його приніс, дідько й віднесе.

Але дивився в вікно. Там сусід його жив собі в спокою і закутника не боявся, бо батько полишив йому маєток. А він?

В тім ри-ип, відчинилися двері і на порозі появився закутник. Хильцем переступив поріг і не здіймаючи шапки, став посеред хати. Був високий як дуб, грубий як бочка, лице мав червоне і великі очі. В цілій

появі було щось вояцького, щось хищного, готового до крови й до розбою. Колись служив у війську і хоч з роду Мадяр, бився в 48 році проти Мадярів. За те потім мусів утікати і опинився у нас. Тут став екзекутором і на тім становищу, розвинув невтомиму діяльність.

— А ну, гайд, гроші за податок! — крикнув розглядаючись по хаті.

Скрегота, якби не чув. Заєдно дивився у вікно, на хату щасливого сусіда, а по його мозку літали всілякі гадки. Що буде, як забере кожух? З хати вийти не годен? Що скажуть люди?... А може-б попросити... Що, його? Такого бузовіра? Ні, ніколи...

І Скрегота закусив губи.

— А ну, мой, чув, що кажу? За податок гроші!

Скрегота заєдно мовчить. Скреготиха порається коло печі, а ноги у неї тремтять. Все споглядає під постелю... Не втерпіла. Підступає до закутинка, кланяється йому так низько, як її лише теперішній стан на це позволити може і просить: Паноньку любий, будьте ласкаві, почекайте нам до четверга. Продамо порося тай заплатимо! До четверга і так недалеко, — позавтра.

— Здуріла баба, щось мене її порося обходить! Давай кожух і вже!

Не чекаючи на відповідь, метнувся по хаті. Але в хаті не було нічого цінного. Курячі подушки і якісь подерті свити. Тільки всього. Очі пана екзекутора запалали гнівом.

— Відчиняй, бабо, скриню! — зверещав на всю хату.

Скрегота відвернувся від вікна і очі його перебігали раз-у-раз з закутинка на жінку. Скреготиха стояла ні в сих ні в тих. В скрині було кількапацять мір полотна білого як сніг і тонкого як шовк. Сама вона цей лен полола, сама брала, окінала, чесала; сама на досвітках і по вечорах пряла...

А тепер ворог прийшов і забрати хоче; а тут і вона обдерлася і діти обносились.

У Скреготихи на очах стали сльози. Дивилася в нього тими очима, якби його благати хотіла. Та не вблагала.

— Дай, бабо, ключ! — крикнув у друге і підступив до неї.

Вона що йно пригадала собі, що ходила до шпіхліра і ключ за пояс заткнула. Судорожно вхопила його рукою і тільки гадки — не дати! А він знай кричить і репетує: Давай, ти сяка така, я з тобою жартів не маю!

Скреготі кров ударила до голови, а рука запашіла. Нараз побачив своє положення як на долоні.

І та надмірна а безуспішна праця і недоспані ночі і переголодовані дні вирнули перед його очима. У груди піднявся бунт. І за те все він свята спокійного не має. Непрошений гість налазить його хату і зневажає жінку. За що? Якби мав, то сам заніс би до міста, а як не заніс, то видно що не має. Не пропив, не прогуляв, Бог не дав, тай не має.

Але пан екзекутор не знав гадок Скреготи. Тай пощо йому знати? Якби знав, то може-б рука задрижала, може-б серце змякло і спинило його у сповнюванню його »обовязків«. Тому гадай собі Скрегото, що хочеш, а ти Скреготихо плач в гіркий кулак, він товче своє: Давай ключі від скрині!

А коли баба не слухає, він штовхає її у груди і видирає сам.

Стон жінки шпигнув мужа ножем в саме серце.

Несвідомо зірвався з місця, несвідомо приступив до нього і в хвилині, коли той найспокійнійше підбірав ключ — грянув на нього.

Закутник повалився як підгнила колода. Падаючи, головою зачіпив о ріг скрині. А ріг був острий і в залізо кутий.

— — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — —

Перед подвіррєм Скреготи стояв візок, наладований грабіжею, а сивий кінь екзекутора раз-у-раз споглядав на хатні двері і дивувався, що його пан не виходить так довго. Мабуть велику добичу збірає. Важко буде.

Діти, оглянувши візок і коня, побігли в хату. З криком відчинили двері і змовкли. Перед скринею лежали ключі, біля скрині закутник. Своїм великим тілом виповнив половину малої хатини. На вулиці робився гамір.

Здивованими очима гляділи діти в хаті перед себе. Ніяк не могли зрозуміти чому той страшний пан, з жовтими ґузиками на шапці, котрого боялося ціле село, лежав тепер так немічно, так смирно посеред бідної хлопської хатини.

БОСИЙ.

Босий родився на приходстві в Пилипківцях, у повозі.

Була то властиво величезна ляндара зо старинного роду найтичанок, що стояла в найтемнійшім куті возівні, спокійно дожидаючи тої хвилини, коли її перероблять на новий лад.

І справді приходили кілька разів якісь ковалі та стельмахи, оглядали її та обстуковали, але жаден з них не мав відваги братися до такої »машини«.

А літа йшли. Повіз старівся з кожною дниною. Чи парібок потрібував заліза, чи пастух ремінця, або дощинки, кожний як в дим ішов до повозу. Не було в цілому деканаті такого попівського »фірмана«, щоб хоч одного куска з »машини« не мав на своїй совісті.

Один тільки підпасач, Сташко боронив, як міг, старого повозу.

»Ну-ну! — говорив бувало — бери, але як сґомость побачать, то знатимеш!«

А тимчасом, сам, коли ніхто не видів, ховався під буду тай спав. І тоді можна було канони котити, а Сташко не збудився. Та раз якось случайно попали на його слід і з тої пори пропало Сташкове леговище.

По нім заняла місце чепірната курка. Розтаборилася вона в подертім сіджепню, снесла кількапацять ясць і вже думала курята виводити, як раз якось, куд-кудакнула за голосно і в той спосіб сама себе зрадила.

По курці прийшла Фінка, мати Босого і привела в повозі на світ дві донці і чотирох синів, з котрих найстарший був Босий.

Кілька днів, ніхто не знав, де збулася тота важна подія, аж раз якось Фінка забарилася в кухні, песята почали скавуліти, почув це пастух прийшов і згорнув їх в полу своєї подертої опанчини. Що не напросилася Фінка, що не наблагала, не помогло.

»А ти, старуле — гримав на неї пастух — то ти хотіла сховатися передімною, щоби я не знав; почкайже!«

Фінка скакала йому до очий, лизала руки й лице, але він навіть не дивився на неї, лиш заніс її дітий до кухні. Тут поява шістьох нових мешканців Пилипковець викликала загальне одушевлення. »Ах, які гарні, які маленькі, які мудрі! Їх треба зараз потопити, поки не видять, бо потім буде гріх!«

І таки тої самої днини потопив коструватий пастух Фінчиних дітий в громадській криниці і лиш одного песика лишив на господарстві. Тим одним був саме наш Босий, герой отсього оповідання.

Молодість Босого минула між пекарнею а хлівами. В першім місяці навчився він їсти з миски та ловити свій хвіст, в другім гонив за качками, в третім чіпався вепра, в четвертім гусакові обдер на груддях пірря, а в пятім обпарила його дівка окропом за те, що вкрав із стільниці мясо.

До року бракувало йому одного ока, одного вуха і половини хвоста. Крім того мав він обсмалені вуса, обпарений бік і обпечену до кухні передну лабу.

Та всі тоті немилі пригоди не зломили його морально, він не теряв відваги, жвавости і охоти до життя.

Ціле село знало Босого, як найгіршого злодія, який коли-небудь жив на сім світі.

Баби гонили його від воріт кочергами, хлопи били ціпами, а хлопці кидали за ним камінням.

Тому відвернувся Босий від негостинного села і почав ходити на прогульки в поле і до ліса. Особливо ліс дуже йому подобався. Тілько ту пташків, тілько всіляких гнізд, такі смачні молоденькі зайчики.

Так зробився Босий любителем природи і самоти.

Та цей новий спосіб життя не сподобався лісничому. Він прийшов на попівство і заявив рішучо, що вбє Босого як собаку, бо робить йому пакости в лісі.

Але чим більше лісничий наставав на життя Босого, тим краще беріг його Босий. Скінчилося на тім, що дістав сіллю в бік (властиво в околицю хвоста) і на якийсь час перестав ходити до ліса.

Було то саме перед жнивами. А на жнива приїхав до дому панич. Він вчився в місті на доктора і чути було від нього всілякі милі й немилі пахощі.

Босому подобався панич від першої хвилини. Він так гарно свистав, так смішно кликав на нього, так забавно тягнув його за вухо, або клепав по голові. Веселий був пан.

До вечера Босий влюбився в панича і так сильно привязався до нього, що підчас вечері сидів перед хатою і вив. На дворі світив місяць, на стайні клекотіли бузьки, а в річці рахкали жаби. Потім місяць зайшов, світло в хаті погасло і Босий хотів іти спати, коли відчинилися двері і вийшов панич. Погладив Босого, казав йому, щоби був тихо і пішли загумінками геть на край села, де жив двірський гуменний, що мав одиначку доньку. Панич свиснув і переліз пліт, Босому казав лишитися на полі.

Босий сидів і слухав. Нічний прохід йому дуже подобався. Він почав думати об тім, якби то гарно піти з панічом до ліса, коли з далека почув чиїсь кроки. Гавкнув раз, другий і уступився з дороги. То вертав гуменний з недалекого двора. За хвилину щось зашелестало кукурудзою, захрупало капустою і перескочило пліт. Панич. Був задиханий, але вдоволений. Хвалив Босого, що дав йому знати, як надходив гуменний, бив сердечно по морді, а як вернули до дому, то дав з шафи цілу, здорову гусячу лабу на-зимно. Потім вони все оба ходили в село, в поле, до ліса. І тепер вже баби

не били його кочергами, а лісничий не стріляв до нього. Босий ішов гордо, піднявши голову і половину хвоста та вдоволено моргаючи своїм одним оком.

А коли жнива скінчились і панич від'їздив до міста, Босий побіг за його возом.

— Вернися — кричав візник досягаючи батогом його спини, — а підеш ти! — гонив його панич, але Босий сказав собі, що без свого пана безумовно не хоче жити — і побіг.

В місті було погано.

Одна комнатка, тай то невеличка, сходи і брудне подвірря — і жий же тут!

Вправді Босий прібував бігати по місті, але небавом переконався, яка небезпека грозить йому від тих панів, що кидають так вправно стричком та тягаються з поганою будою, і — сидів у хаті.

Якби не кітка в сусіди та не пес з другого поверха, то можна-б було сказитись. З кіткою Босий вічно сварився, а з псом стягали хідники зо сходів. Тільки розривки і забави. Деколи брав його пан з собою до міста. То було звичайно в вечір, коли візки на псів не їздять і коли Босий виглядає прилично, бо не пізнати його тілесних дефектів. Він ішов жваво і гордо та держався, як неможлучше, свого пана. Тільки коло яток і коло склепів з вудженною не міг перемочи себе, щоби не стати хоч хвилину та по крайній мірі не затягнутись любим запахом шинок і ковбас.

Він же їв так мало. На снідання грінку хліба, на обід трохи якої юшки, гіршої від сільських помий а на вечеру недоїдки. Такий харч не міг вдоволити його жолудка і він часом починав вити, дивлячись, як його пан заїдає мясо, але діставав палицею по хребті і переконувався, що треба вдоволятися тим, що нам зсилає доля.

Найгірше гнівало Босого те, що за таке нужденне удержання мусів показувати всілякі штуки. Він, син села, дитина волі, як комедіянт скакав через ліску, або

як малпа ходив на двох ногах. А вжеж гнів його прибрав вид острого протесту, коли одного разу, в веселім товаристві, казав йому його пан курити сигара. Босий гаркнув, вищірив зуби і насторошив шерсть.

За тое по́стив цілу днину.

Тії пости лучалися доволі часто, бо панич бувало прийде пізно домів і на другий день лежить. Босий ніяк не міг зрозуміти, як можна перележати цілу днину в ліжку і не піти на обід. Він підходив до ліжка, лизав свому панові руку і пригадував, що час би попоїсти. Та пан тільки гладив його по голові і говорив зітхаючи: »бідний, бідний пєсєко!«

Дивно буває на світі...

Одного такого пізного вечера пан зібрався до міста. Босий хотів і собі йти. А коли мимо виразного заказу вибіг за двері, розгніваний пан привів його за ухо зі сходів до хати і замкнув у шафі.

Гу! Як тут темно, як тісно, як немило чути всілякі недоношені одяги!

І Босому закрутилися в очах слези. Він зітхнув, скрутився в клубок і примкнув до спу повіки.

Приснилося йому село. На подвіррю граються свині, на толоці пасуться гуси, а від ліса свіжий вітер приносить запах дичини. Навіть баби з кочергами і лісничий зі стрільбою, набитою перцем і сіллю видалися йому якимись гарними і зівсім приличними сотвореннями. Аж тут із сусідського подвірря вибіг Лиска, товарищ його молодечих літ. »Як ся маєш, Лиска!« — гавкнув до нього Босий і зірвався з місця... та в тій хвилині щось гримнуло, кинуло ним і привалило чимсь мягким та немилим...

Босий прийшов до себе аж тоді, коли вернув пан та почав підносити шафу. Той невинний сон прийшлось йому спокутувати гірко.

»Сату!« — сказав на другий день пан, вибіраючись до міста і заложив псові якийсь ремінь на шию. Босий

врадувався страшенно, думаючи, що піде зо своїм паном на прохід, так як звичайно панські пси ходять, а тимчасом пан пхнув його до шафи і припняв тим ременем до кілка.

Босий здурнів. Чогось подібного він рішучо не сподівався. Таж це чиста мука-тортура. Стояти так в одній мірі цілими годинами і не ворухнутися — це прямо немислиме.

І він почав з розпуки вити. Зразу тихо, жалібно, якби грав на флєті, потім чим раз голоснійше, якби його зуби боліли а вкінці так, якби хто з нього кишки торочив.

Жалувався на пана, на долю, на всьо, а жаль його був так щирий і так голосний, що всі мешканці з цілої камяниці зібралися під дверми.

»А будеш ти тихо!« — кричали одні, »ти облуплений чорте! встікбисься!« — бажали другі а треті доповідали, що через дурного пса жити не годні.

Це його так до живого вразило, що він ще гірше став верещати. Сам собі дивувався, з-відки в його горлі беруться такі тони. Навіть тоді, коли лісничий впакував йому в живе тіло сіль і перець він не дерся так страшенно. І мабуть той його неможливий вереск змінив загальну опінію під дверми.

»Бідний пес« — говорили одні, »певно з голоду здихає. Деж то, такий ‚мендик' сам не має що їсти а невинне сотворіння мучить.«

»Виважім двері! — радили другі — і пустім його на волю!«

А ще инші хотіли посилати по сторожа і дати знати на поліцію, бо таке знущання противиться реґулямінові товариства охорони звірят.

Та на тім і скінчилось. Босий на хвилину втих і люди розійшлися.

Години лізли раком. Бідний пес почував у собі

такий біль і таку утому, якби всі баби з цілого села цілий тиждень гонили за ним з кочергами.

Він перебув вічність.

І вже думав встечися, якби не те, що на коритарі залунали чиїсь кроки. Босий потягнув носом і почув запах коршми, вепрової ятки і трафіки; всьо разом. Біда! В такому настрою його пан був лихий, казав йому показувати всілякі штуки і за найменчу невдачу, за найменчий непослух бив, куда попало. Але най буде що хоче, бо гірше вже не може бути! І він почав на-ново вити. Зразу тихо, якби грав на флєті, потім голоснійше, якби його зуби починали боліти, а в кінці так, якби з нього шкуру дерли. Не чув, коли увійшов пан і почав його ліскою валити. »Няй бє! Няй мене вбє! — думав пес. — Бо, ліпша смерть, ніж таке життя!«

Але смерть не така легка, як Босому здавалось...

З паном прийшов його товариш, маляр, від котрого все було чути запах олію і квасного молока а котрий грозив, що вималює Босого і пустить в ґазети.

Цей вхопив пана за руку і почав його вговорювати.

— Дай спокій, чоловіче, за що бєш невинну собаку!

— Невинну! — верещав пан. — А чогож він вие на ціле місто?

— Бо йому зле.

— А хиба мені добре?

— Ну, правда, але ти чоловік, а він пес... Дивись, як-же ти його немилосерно привязав. Таж це прямо гріх!

— Я йому всі кости поторощу! — кричав пан, вимахуючи здоровим костуром — я його на вишне яблуко зібю! На що він мені шафу перевернув! Я його за тос муну привязувати, щоб не скакав. А зрештою, хиба я його за собою кликав, хиба я йому не казав: вернися? Остаточно — заключив відчиняючи чемно двері — господин Босий мають вільну волю. Коли їм у мене зле, то можуть собі іти, куди хочуть, прошу!

Пан стояв, елеґантно вказуючи двері і чекав відповіді.

Босому, якби хто палуди з очий зняв. Справді! він має вільну волю! Чомуж він давно не покинув недоброго пана і не вернув у село? Чому?

Так, але він не знає дороги. Вітри давно рознесли слід за тим возом, котрий привіз його до міста. А місто не аби яке, а доріг тьма! Тай на селі його вже, мабуть, забули. Хто тепер схоче старого, зумореного собаку. А по лісі бігати він вже забув, пожити шукати не вміє, перед лісничим втікати не годен...

І Босий спустив голову і в покорі почав лизати брудні, від кількох днів не чищені черевики свого пана.

ТУТ ПРОДАЮТЬ ТРУМНА.

Дивні враження ворушили мною, коли по кількох літах побуту за границею я вернув до міста Б.

Як бідно, а навіть смішно, виглядало воно по столиці! Як мало піднеслося за тих кілька літ! А всеж таки — як любо в ньому, як тихо та спокійно живеться його невибагливим мешканцям!

Ходять вони по улицях такі вдоволені, таким повільним кроком, як-би тут ніхто ніколи не родився, не вмірав, не журився.

А ці дімки, по обох боках улиць, як цікаво і привітно позирають на мене своїми невеличкими вікнами.

— Диви, каже один, мене побили бляхою; а мене, доповідає другий, на-ново побілили, а мене продали; а мене — а мене — а мене...

Або тії дерева при дорозі; ті старі добрі знайомі. Як вони на повітання махають галузками. »Подиви, (каже грушка в городі нашого вчителя), я вже не тота тонка щепа, якою ти гойдав до несхочу, я вже роджу!

— А я, (хвалиться біла береза), а я, диви, які довгі маю коси! Як прийде темна ніч і як на вулиці погаснуть лямпи, то в мою тінь криється двоє людий. Боже! Чого вони не говорять! А я всьо розумію, я вже всьо розумію. Але я тобі не скажу, хто вони і про що говорять. Не скажу!

Кожний цвіт, кожний камінь відзивається до мене бесідою молодих, незабутніх літ.

Тут мешкав мій друг, там ми сходилися читати заборонені книжки, а там, на перехресті двох головних

улиць стоїть високий, білий дім, з великими, ясними вікнами.

В однім з тих вікон, в пополудневі години сідала — вона...

Ніби-то книжку читала, або шила, а в дійсності дивилася на прохожих. Тою вулицею, попри цей дім, до отсього вікна летів я що днини, як нетля до світла. Ще нині чую, як тріпочеться серце і як горять мої несміливі очі.

Вона того не знала...

Дивилася на мене, як на других і як другим кивала на привіт головою.

А для мене з того вікна било світло на цілий світ.

— — — — — — — — — — —

І несвідомо, не знаючи коли і як, я повернув в тую велику вулицю, до високого дому, до того ясного вікна.

Та не було в ньому нікого...

Хоч било серце, хоч горіли очі, ніхто не відчинив його, не всміхнувсь, не кивнув головою.

Стояло брудне, сіре, немов завмерле.

Дощ і порох помалювали його в густі, безобразні цятки, а павук розвісив між рямами свою густу сітку.

Над вікном чорніла вивіска а на ній білілася надпись: »Тут продають трумна.«

COH.

Коли я дуже тужив за тобою і всіми силами душі бажав побачити тебе, тоді — одної білої ночі приснилась мені.

Стояла ти в городі між цвітами, сама цвітуча, як цвіт.

І дивилась перед себе далеко, там, де синій смерк сідав на сіру землю, де зелені ліси розпливалися в тузі засипляючих ланів, де надходила ніч.

А за тобою горіло вечірнє сонце, червоне і блискуче, як золото і кров. Останнє його проміння падало на твою головку і цілувало її останніми цілунками заздрости і любви. Палилося, горіло і ниділо само у собі, як всьо, як всьо в життю.

Тоді починався жаль...

Жалували дерева і на знак свого смутку стрясали зівялі листки. Жалували цвіти і роса, як розсипані перли котилася у світ.

А я гадав, що то твій плач!

Гадав, що якийсь голос кличе на мене: іди! іди! — що якась сила, як вітер човном гонить мною до тебе, іди! іди! Замикай очі, не зважай на нічо, лиш іди, бо нема нічого на світі, лиш вона і всьо есть в ній — іди!...

Ах! не дивіться на мене сині незабудьок очі! Не дивіться на мене і не просіть пощади. Смерть вас чекає, як не нині, то завтра, вам все одно! Хиліться до землі, гніться під мою ногою, я йду. Йду по головах ваших цвітучих, по очах ваших з блакіту, до неї іду!...

Га! рожі, зрадливі огородів царищі! Чую вашу бесіду віроломну, ваші слова: не пустім, не пустім його!

Сплітаймося колючими руками в один непроходимий пліт! Дерім його одежу, рвім його тіло, впиваймося у грудь! Биймо його батогами віток прямо в лице, квітками в очі валім, най тече кров, червона як наш цвіт!...

Дарма, мої зневажені цариці. Що рани, що болі, що кров? Я до неї іду!..

І гнуться корчі, паде колюча огорожа, летять обірвані листки.

Крізь батоги колючих віток іду і кровію значу мій слід, не чуючи болю, бо до неї іду, бо нема на світі лиш вона і всьо єсть в ній...

Вже бачу ці очі, задивлені там, де небо зливається з землею, вже обдає мене той жар, що бє від неї, нестримний жар любви, вже чую тую міць, що вяже нас з собою крізь хвилі рік і крізь нетрі гір... вона моя!

Розступіться білі лілеї, горді, непорочні царівні, пустіть мене!..

Та лілеї, як морський вал на мене йдуть. Ідуть всею силою своєї непорочної краси, ідуть, щоб розбитися об мою волю, як хвилі об беріг. Кидаються, мечуть і вертають, сплямлені моєю кровю.

— Кров, кров! — кричать смертельно білими устами і дрож зневаги вигибає погано їх струнку, гармонійну стать.

— Не пустім! Не пустім!

І море білого цвіту шаліє бурею розпуки. Летять білі платки, як мечі шелещуть високі і прямі билини, ломляться і падуть під моїми ногами. Я йду! До неї йду, бо нема на світі нічого, лиш вона і всьо єсть в ній!...

В тім відчиняються білі чашки, непорочних цвітів уста, і дишуть на мене пахощами своїми. Як струї ллються ці пахощі чудові, бурлять як хвилі, бушують

як море. Чим раз вище, все дальше, все ширше, заливають мене, вже залляли, вже тону. — — —

— — — — — — — — — — —

Коли я дуже тужив за тобою і всіми силами душі бажав побачити тебе тоді — одної білої ночі приснилась ся мені.

СТРІЧА.

Дзвонили дзвони на вечірню і люди йшли до церкви, як на скруті гостинця почувся туркіт коліс. Худі коні, повіз великий, як Ноїв ковчег, Жид візник, видимо фякер, один із тих що їздять між нашими невеличкими містами і залізничими стаціями.

В селі, що лежало при гостинці, не звертали уваги ні на фякра, ні на пана, що сидів у ньому і пильно роздивлявся докола.

Був це мущина молодий, трицяти-літний, з інтелігентним лицем, гарний собою. Від нього так і несло, коли не заграницею, то тим великоміським, столичним життем. Тим дивнійше, що його так дуже цікавила кожня хата в селі, кожне деревце при дорозі, що так пильно придивлявся до всього, так цікаво водив, своїми сивими, мудрими очима. А коли ці очі спинялись на старій церковці та на приходському домі, що стоїв поміж розлогими липами, то здавалось, що подорожний хоче пробити ними ті білі, тихі стіни та заглянути між них в середину.

— Прошу пана! — озвався візник жидівським, сильно харкавим голосом. — Тут добра коршма і »заязд«, може-б нам попасти.

— Попасти? — відповів подорожний, мабуть гнівний, що нечемний Жид вирвав його з зовсім иншої сфери гадок і споминів. — Знов попасати! Що миля попас!

— Якто миля? — боронився Жид. — Ми вже в'їхали три і не попасали.

— Не люблю я, оттих ваших плюгавих коршем і заїжджати до них не хочу. Стань трошки!

— Слухай-но, хлопче, — обернувся до якогось хлопчини, мабуть школяра. — Скажи ти мені, хто в вас священиком?

— Га? — відповів хлопець і хотів іти дальше.

— Хто в вас пан-отцем, питаю? — повторив нетерпляче подорожний.

— Не знаю! — відповів хлопець.

Тут вмішався в розмову візник.

— Ото дурний хлоп, а він не знає, хто в них »ксьондзом«.

— Ксьондзом у нас молодий єґомость. Чому би не знав! — відповів хлопець з лицем обидженого чоловіка і пішов собі дальше.

Що-лиш якийсь старший господар пояснив, що небіщик пан-отець померли і що тепер настав до них молодий священик, зять покійного, той, що оженився з панною Галею.

Як називається, також не знав.

— Якось так дивненько: Юр... Юр... Недовго, тай ще люди не знають.

— Може Юрчак? — поміг йому подорожний.

— То, то, то! Юрчак, паноньку, Юрчак.

— Чорнявий, низький, правда?

— То, то, то! Чорнявий, низький. Такий як я, а може трохи низший.

— Ну, то той сам! Завертай на приходство! Спасибі вам, ґаздо!

По дорозі дивувався, що Галя вийшла за Юрчака, пригадував собі, яка з неї була гарна і мила дівчина і заявив сам перед собою, що до Юрчака не мав ніколи довірря.

Віз тихо вкотився у подвірря, а бувалі коні відразу скрутили під стирту пахучого, свіжого сіна. По-

дорожний зліз із воза, стріпав порох з одежі, поправив капелюх і пустився до хати.

На подвір'ї було тихо. Так тихо, як буває лиш на селі в неділю. Правдивий день спочинку. Навіть пси кудись поділись і приїзжого не вітав ніхто. Хіба бузьок на високій стодолі, що клекотав довгим клювом і віти старезної липи, що клонились легенько.

Увійшов в огородець — і тут тихо.

Стежки постругані мало витоптані, по них воробці скачуть, цвірінькають. В траві жужжить комаха, а з грядок розливається запах резеди і левкоїв. Поміж липами стоїть мовчаливий дім.

І було в тім образку щось таке, сумирне і тихе, сумне і серцю близьке, що він став як вкопаний і дивився.

Відчинене віконце легенько колихалось, але крізь нього не виглядав ніхто. В хаті було тихо. Аж ось почувся ледве замітний шелест. Чиясь хода. Хтось відчинив фортепян і поклав руки на клявіші.

Помішані неясні акорди, нескінчені і ледве початі мельодії, а потім переходи, ще кілька тонів, павза і — сумна а голосна музика Брамса.

Гість тихо підійшов на ґанок і став біля стовпа, обвитого зеленим листєм дикого винограду. А музика все плила і плила кріз відчинене вікно і наповнювала собою город і зливалася з запахом цвітів, з блакиттю неба, з гармонією літнього погідного пополудня. На нього робила вона дивне враження. Чув усякі концерти, але цей несподіваний, сільский концерт очарував його, оповив тугою, навіяв спомини, зворушив серце.

Короткий пятий танець скінчився. Останні звуки завмерли самі в собі, не вибігли кріз вікно, не розлились у просторі; сконала та дивна музика в аґонії своїх власних тонів, як вечір конає в аґонії красок.

Тихо. І знову резеда і левкоя, знову лагідна, вже не полуднева, жарка, а вечірня, полиняла блакить, знов

велика сімфонія природи. Забутись можна. Та того він не хотів. Кожної хвилини могли відчинитися двері і міг хто вийти. Він отямився і поклав руку на клямку.

На вид гостя від фортепіяну піднялася жінка. На її обличчі видно було свіже зворушення, викликане грою. На снідих щоках палали румянці і дивні вогні горіли в великих, як море глибоких, очах. Але цей вираз змішався з виразом здивування. На чолі між бровами появилася легенька морщинка гніву, уста затялись, якби сердились, що память не може пригадати імені прихожого.

»Він, чи не він...?«

Гість склонився легко і стояв мовчки. Мовчки обнімав її своїм зором. Була та сама. Та сама, що перед літами. Тільки стать її вирівналась, розвинулась і, дивна річ, не втратила ні крихітки з давнього молодечого чару. Несло від неї сумом вечірньої години, чарами лісової глуші, мелянхолією місячньої ночи. Пізнав її — і вона його пізнала. То був — він...

І тепер замісць морщини гніву появився на її обличчю вираз завзяття до конечної самооборони перед грізним, ненадійним ворогом, що йшов на неї добре знайомою, хоч призабутою силою.

— Пані пізнали мене? — спитав по хвилині, коли мовчанка стала томити його й її.

— Так, це ви, пане Іванський! Які-ж рідкі гості. Вітайте!

В її словах чути було силуваний спокій.

— Просимо блище! — і подала йому на привітання руку.

Іваньскому здавалося, що рука ця з грані і що огонь з неї пішов йому по жилах. Підніс її до уст...

— Сідайте! Прошу! Ось вам тютюн, робіть сиґарко, а я зараз прийду.

— Тільки не заходьтеся, пані! Я лиш на хвилину поступив до вас і зараз їду дальше, в город.

— Спитайте перше, чи я вас пущу. Що сказав-би мені мій муж! Ви-ж приятелі!

— Так, приятелі, — відповів глухо Іванський.

— Мій муж править вечірню, а по вечірні має похорон, але все це не потріває довго і за яку годинку він верне. Не тікайте-ж мені! — сказала встаючи і вийшла.

Іванський лишився сам.

Хотів охолонути з перших вражінь та не міг. Світовий, бувалий чоловік, що з женщинами привик поводитися легко й певно, не теряючи своєї переваги, тут, на вид цеї сільської ґмості втратив певність себе, складав випробовану збрую. І може перший раз в життю пізнав, що над освіту, над огладу, над велику штуку життя є щось ще більше — саме життя.

Вертав з заграниці, де кінчив науки. Їхав на добре, навіть дуже добре місце. По літах блукання по морю, його човен завертав до спокійної пристані, до щасливої будущини.

Та він чомусь не вірив в тій хвилині, щоби його будущина могла бути щасливою. Він — і щастя!

І почав проклинати ту годину, що привела його сюди, до цього дому. Злякався самого себе. Міг зрадитися з цими гадками перед нею, міг представити себе бідним, нещасливим чоловіком, а того він ніяк не хотів.

Встав і почав розглядатися по кімнаті.

То була та сама, добре знайома кімната.

Перед літами було в ній так весело, так ясно. Лунали співи, гомоніли живі розмови, часом гопили пари у жвавім танці. Його батько мешкав у сусідстві, а тут жили родичі Галі. У вакації оба доми зливалися в один. Тижнями перебував Іванський у Галиних родичів, з її братами, з нею. Де поділося те все?..

І спомини цих щасливих часів стали налітати в кімнату, одні наперед других. Втискалися крізь вікна, висувалися з кутів, з-за образів, з-під підлоги. Тихень-

ко спадали зі стелі, і щільно, щільно заповняли собою цілу кімнату.

Іванський не міг оборонятись, став біля фортепіяна і згадував.

Так застала його колишня панна Галя. Глянула на нього, а йому здавалося, що прошибла його на скрізь, до споду душі.

— Розповіджте-ж тепер, що вас принесло до нас — сказала тим самим силувано спокійним голосом, що перше і вказала місце поруч себе.

Замість відповіди пригадав слова пісні: »Ой щож тебе принéсло, принéсло, принесло́-о́? Чи ворон кінь, чи вéсло, чи вéсло, чи весло́-о́?

— Принесла мене, ласкава пані, іронія долі. І здається мені в цю хвилину, що та сама люта доля каже мені, живому чоловікові, жити на цвинтарі, тут, де похована моя молодість, де лиш спомини остались, як бездушне, нагробне каміння.

Глянула на нього проймаючим поглядом і сказала:

— Як бачу, ви все поетизуєте! Ні, світ, ні життя не змінили вас!

— На жаль, не змінили! Я гадав, що життя, це велика школа і що в тій школі я навчився бути чоловіком практичним, розумним. Я-ж учився так пильно!.. Та з соромом признаюсь тепер перед вами, що моя наука пішла на марне. Але перед вами мені вільно до того признатися. Ви-ж моя добра, давна знайома, моя товаришка, моя... Як нині тямлю як свій перший стишок прочитав я вам першій, вам одинокій звірювався з усіх своїх молодечих мрій, з усіх поривів. Разом ми читали книжки, разом снували рожеві пляни на будуче. Разом...

І вони стали згадувати. Згадували щиро, як діти, не чіпляючись зі словами і не скриваючи свого зворушення. Вона призналась йому, що по його від'їзді було їй дуже сумно, що пильно ловила всякі вісти про

нього, але ті вісти були скупі, чим-раз скупійші, аж перестали зовсім приходити. Потім померла мати, лишився батько сам, старий, немічний. В їх хаті зробилося сумно, як у гробі. Потім... потім приїхав Юрчак і вона вийшла за нього, віддалася.

Останні слова вимовила тихо, ледве чутно. Не сколотила ними цеї великої тиші, що обгортала їх собою. А був у цій тиші запах резеди і левкоїв і вечірня, літня, важка задуха і той перловий, вечірній сумрак, що наплпвав як хвилі, як море і обнімав їх і вязав з собою. Чули, що тратять силу і свідомість і піддаються цій таємній силі, що нараз вирнула поміж ними. —

— — — — — — — — — — —

На церкві озвалися дзвони. Вона отямилася перша. Зворушення відняло їй мову і лише глянула на нього, немов би цим поглядом хотіла рятувати себе і його, отверезити, додати сили й волі.

Потім скоро вийшла з кімнати. Як вернула, була бліда, але спокійна. В сірій, під шию застягнутій сукні, з гладко прочесаним волоссям, стрункa, задумчива якраз пристроювалася до цього сірого вечера і до цих, ще сірійших споминів...

На струни упав важкий педал і здавив тони, що по довгім спочинку загомоніли були так сильно, так голосно, бурливо...

З церкви вертали люди. Кожиьої хвилини міг вернути отець Юрчак.

Спокійно засіла до фортепяна і знов заграла свого улюбленого Брамся. І була в цій грі така велика туга і жаль такий, що перестав бути тихим, мелянхолійним жалем, а став лютою, божевільною розпукою.

Аж відчинилися двері і увійшов Юрчак.

— Свят, свят, свят! — кричав, ідучи на зустріч гостеві. — Кілько літ! Кілько літ! Вітай, товаришу! От тобі несподіванка!

Аж тепер звернув увагу на свою жінку.

— Дайже спокій з тим своїм граннєм! Покійні родичі мати-муть великий гріх за той фортепян. Кажу тобі, товаришу, чиста мука. От, краще піди в пекарню та прилад каву!

Жінка встала і вийшла, він говорив дальше.

— Прошу я тебе, на що мені цей фортепян? Заплатили за нього щось 500 злр. Чи то не шкода? Двацять ринських річного проценту, а в господарстві навіть куди більше. От глупа видумка.

На цю тему говорив, поки не вернула жінка, а за нею служниця принесла підвечірок.

— О! так, то розумію! За це тебе люблю! Але перед кавою подай нам наливки. Знаєш, тої з суниць та ожин... Знамениті наливки робить моя жінка, додав не без гордощів.

Але гість не відповів нічого. Мовчки вдивлявся в лице отця Юрчака, червоне, повне, мокре від поту. Внутрішнє вдоволення малювалося на цім обличчю, якесь, так сказати, фізичне щастя било з тих його маленьких, сірих очий. Так і видно було, що між тілом і духом цеї людини заключено трівкий мир. І жадна з помирених сторін навіть не гадала починати війну. По що? Їм було дуже добре з тим миром.

— Розповідж-же нам тепер, товаришу, — почав Юрчак, відсуваючи порожню склянку, — яким способом приблукався ти в наші глухі сторони, з такого далекого, великого світа?

Іванський рад-не-рад повторив те, що розказував перед хвилиною пані Юрчаковій. Але повторив сухо і без серця. Юрчак звичайним способом піддержував бесіду: —

— Ага! Так, так! Ну, і що дальше?

— Значиться, ти що-йно добиваєшся до щастя! — почав, підіждавши, аж гість скінчить. — А ми, братіку, без погоні за щастєм, давно щасливі! Само нам до рук упало. Правда, жінко?

Жінка не відповіла нічого. Він з пестощами погладив її по обличчю, а Іванському здавалось, що то його гладять щіткою по серці.

— А тепер, товаришу, підемо оглянути господарство. Добре? Вечір як на те дуже гарний, погідний; ніде ані хмаринки.

Гість став виброшуватися, але господар конечно хотів похвалитися своїм щастєм.

— Ось тобі стайня на худобу! В цілім деканаті нема такої худоби. Чисті швіци. Торік маршалок заплатив мені за річну ялівочку 100 злр. Не віриш? Поспитай жінки. А то мої »парадієри«. Військові вправді, але коні, коні!.. Раз — коні!.. Коло діла треба вміти ходити. Як бачиш, дешево, а добре. А то моя стодола. Цього року вона заледве четверту часть мого збіжжа вмістить, бо треба тобі знати, що кромі свого, це-б то ерекціонального поля, я ще наймаю. Кажуть: рілля не виплачується. Смійся! Ще й як виплачується. Треба тільки вміти ходити коло неї, треба бути господарем.

Слово »господар« вимовив ще з більшими гордощами, як тоді, коли хвалив жінку за смачні наливки. Оглянувши подвірря, вертали назад до хати. Гостинний господар говорив дальше.

— На другий рік, на місці от-цеї рудери стане дімок, як пуделочко. Покажу тобі плани. Все вже готове. Конкуренція розписана, умови з доставцями заключені, словом — усе. І це, братчику, не кожний з нас потрафить. Не один весь вік канарає у кучі, прости за слово. Бувають приходства гірші від моєї стайні. Не віриш?

Іванський навіть не брався перечити. В тій хвилині він був занятий зовсім чим иншим. На мову говірливого товариша навіть не звертав уваги. Цікавила його зовсім инша мова — та, що плила зі струн, з під її пальців.

У відсутності мужа вона дальше грала, а Іванько-

му здавалося, що той чорний, мертвий інструмент, то її одинокий лік, одинока дошка рятунку, одинокий повірник бідної, нещасливої душі. І йому зробилося на душі важко, хотілось плакати, проклинати, піднімати протест до неба, кликати цілий світ до боротьби.

— Знаєш, товаришу, мені ведеться добре, — казав господар, попадаючи в товариський довірливий тон. — Одним словом — добре, а було-б ще ліпше, якби я мав жінку господиню. От що! Я не нарікаю на неї. Спокійна, тиха, невибаглива. Балів не забагає, ані візитів. Але, як то кажуть, чоловік і жінка повинні навіть, сон один мати. Правда?

— Правда! — відповів Іванський, на силу вдержуючи своє зворушення. — Добре кажеш! Чоловік і жінка навіть сон оден повинні мати.

Сіли на лавочці під липою і віддихали чарами ночі. З хати доходили до них звуки фортепіяна. Раз повільні, сумні, мелянхолійні, то знову сильні, бурливі як той біль, той смуток, що перестає бути смутком, а зміняється в безконечну, майже божевільну розпуку...

На дворі робилось зимно і темно, що раз темнійше, дуже темно...

ПЕРШІ СТРІЛИ.

»Москаль іде!« — крикнув Петрусь, вбігаючи задиханий у хату. Всі, як сиділи коло миски борщу, так і задеревіли.

А батько встав, розпоясався і гукнув: »Як я тебе оцим ременем опережу, то ти вісімнацять днів не сядеш. Зрозумів?«

Петрусь подався до дверий, намацав позад себе клямку, але не втікав. »Таки іде...« повторив у друге.

»Хто бачив?« — питав грізно батько.

»Всі. Федорова Марійка, Кривий Панько, я, — всі. Пасли товар на поповій гірці, то видно. Від Делятина сунуть.«

»Ти не брешеш?«

»Хай мене грім побє, коли неправду кажу.«

В хаті зробилося тихо. Чути було, як Прут здалеку шумів і як досніли сливи обліталн на землю. Таких слив давно вже не бувало. Урожай, що благодать Господня! Аж тут лихий ворога надніс.

Від кількох неділь говорять, що він іде. Ще перед Спасом де які летіні були — поклнкали, деякі коні — забрали, коло мостів варти поклали, у город не пускають. Де двоє-троє людий зійдеться, там і жандар, мов зпід землі виріс. »А що ви? А як ви? Вас усіх на суху гилику! Ви зрадники!« Чи мало і повисло, хоч ворога й на очі не видали, а не то щоб зраджувати. Тай куди? тай кому? тай кого?.. Чиста напасть і годі. Забагато нашого народу намножилося, треба прорідити. Тай прорідили! Цілий місяць поїзди від Вороненки ішли. Люди,

коні, гармати. Вози хоругвами повбирані, вояки позатикувані, пани їм тютюн виносять, воду з соком, за руки стискають, ніби якась парада, ніби гості на весілля їдуть.

Женився дідько з бідою, а смерть за сваху була.

Дві неділі під Галичем гармати грали. Все: гу-гу-гу! все: гу!-гу!-гу! На небі, ніби якісь нові зорі з'являлися — літаки. Зразу народ по ночі спати не міг, діти з просоння зривалися, мов у гарячці, а там і привикли.

А далі вже поїзди не йшли від Воронєнки, в-долину лиш від Делятина в-гору. І вже без хоругвок, без затиканих вояків, без співу і гамору. Тихо пересувалися чорні вози, від яких чути було стони. Це ранених на Угри везли. А за раненими стали їхати поїзди з усяким добром. А там самі машини. Десять, дванайцять, малих, великих, нових і старих посчіпають до куни і гонять... Тікали...

Народ турбувався. Не знав, що з собою робити: чи, теж тікати, чи сидіти на місці. Деякі втікли, більше лишилося дома.

Хай буде, що буде! В селі зробилося тихо, мов перед бурею. Вже не було ні вояків, ні жандарів, ні почти, ні панів — сам народ. Як хто міг, так собі давав раду.

І думали собі люди, що так воно й останеться, що ворог може другими шляхами перевалить, а їх не зачіпить. І градова хмара не цілий край накриє. В однім селі вибє, а в другім не вибє. Всьо воля божа. Аж тут тобі: »Москаль іде!«

»Ну, — каже батько, нема що, — як йде, то йде. То його річ, а наша — життя спасати... Займай, Петрусю, товар і жени в Котилеби, та гукни на сусідських хлопців, щоб разом ішли. Котилеби за світом, Москаль не піде туди. Там є така яма між каміннєм, знаєш? якби не дай Боже стріляли, то сховайтеся. А ви, дівки, позаносіть статки у погреб; там безпечнійше. Лиш хліба, та якого

сира трохи лишіть в хаті, щоб з голоду не вмерти. Та-ак. А я полізу на грушку, подивлюся, чи правду хлопчисько казав.«

І він поліз на грушку. (Стояла на відшибі і з неї було видно далеко, аж у Надвірну.)

Ішли...

Ніби великий вуж сунулись по дорозі. На переді патруля, як голова, а там військо і військо, як тулів, а хвіст губився в імлі, в копотах, що лишали за собою.

Голова висунеться, гляне на право й на ліво, а тоді за нею і тулів повзе. Осторожні, бо в гори йдуть.

Так... отсе вони, той сподіваний ворог. За мало їм подільської пшениці, хочуть напитися угорського вина. Червоного вина.

Отсе — вони!

Зіскочив, як хлопець на мураву.

»Лиши це! — гукнув на молодшу доньку, що за курми вганяла. — Вбери на себе які лахи, помасти лице, зуб не щір! Розумієш?«

Жінка збірала горшки, що сушилися на росохах, біля воріння.

»Кинь черепя! Вибери гроші із скрині та зарий де в городі, тільки так, щоб ніхто не бачив!«

Невістка тягнула шаплик.

»Тая безпечна, щоб тільки не злягла.« (Він внука сподівався.) Війшов у хату. »Фу! Як я втомився!« — казав обтираючи піт з чола. Не знав, що дальше робити. Нічо. Суне хмара, чекай аж ударить грім. А може перейде? Не скрізь же град паде, бувас, що мине яку ниву. Може й ця хмара перевалиться крізь їх село...

У хату все хтось входив. Одні червоні, як буряк, другі бліді, мов стіна. Всі якісь инші, як звичайно, ніби чужі. Крутилися по хаті й не могли собі місця прибрати.

»Сіли-б вже раз! Мені й так голова мало не лусне!«

В хаті зробилося тихо, хоч мак сій.

Мати шептала молитву. Молодші тулилися до себе, як ластівки до стріхи. Час раком ліз. Господи, які ці мінути довгі! Це не вода пливе, а якась мазь розливається, якась слизь.

Скорше-скорше-скорше! Хай буде, що буде, щоб тільки було.

Аж нараз: Гу-у-у! Ніби хтось скалою жбурнув, ніби Прут у гору знявся, мов сполошений кінь.

Дзеленькнули вікна і задзвонили зуби. Гу-у-у! І ще раз, і ще раз і ще...

Ага це наш на горах канони розставив і валить, а тепер ворог нічно. О! — Гу-у-у!

Забава...

Не счулися, як повлазили під лаву. Лава була груба й широка, із старого дуба. Раді-б були сховатися під землю, мерцям завидували ями.

Хто не всунувся цілий, ховав голову, а ноги випускав на хату. Голова найважнійша річ.

Обривалися скали, шипів Прут, стогнала земля. Щось невідоме родилося на світ.

Мати мішала Отченаш з Богородице, Богородице з Вірою.

Дехто числив кулі... Вісімнайцять, девятнайцять, двайцять три. Губив рахунок і починав на-ново. Отся попала в хату. Певно вже й стріха горить. За хвилину кінець.

Та кінця не було. »І плод черева твоєго... при Понтійськом Пилаті... девятнайцять... достойно... двацять три...«

Чому цей час стоїть? Чому він не йде, не минає? Де тая ніч, щоби раз мож було заснути і збудитися, як знову корови йти муть на пашу і як ґазди здоровити муть себе словами »Слава Ісусу Христу!«

Ах — слава!

Катруся побачила під лавою павука. Затягав сітку. Перше основу клав а там і пряжу пускав, все поперечні нитки, все поперечні такі густі, тоненькі, срібні. Який смішний павук! Таке у його велике черево, а ніжки такі тоненькі — тьфу! І пощо він так спішиться. Дурний павук! Не вже-ж не знає, що за хвилину куля попаде в хату (мусить же якась попасти), а тоді і їм і йому буде кінець. Ах щоби скорше, щоби лиш скорше, бо довше не всидить.

І не всиділа.

Висунула голову, видрапалася на лаву, зирнула в вікно.

Село в димах. Ціла долина, якби хто перевернув усе до гори дном і мішав. Якісь вогники, щось чорне, земля знімається до хмар, хмари обриваються і падуть на землю... А в їх садку люде. Ховаються за дерева, примірюються з ручниць, палять. Мов у хованку граються... А оден, якийсь сутоловатий москаль, виліз на сливку, на ту саму, що вона нині сиділа, і їсть сливки. Так жадібно суне їх до рота, якби тиждень не їв... Нараз: дзи—ц! І москаль, як досліла сливка, паде з дерева за мураву. Кинув собою раз другий, голову втулив під груди — лежить.

І Катруся з божевільним реготом паде назад під лаву.

Батько гримає на неї, мати говорить молитву, чим-раз скорше, чим-раз скорше, нема цій молитві ні початку, ні кінця, нема ніякого толку... Гу! Гу! Гу!

Коли в хаті зробилося так темно, що на образах не може було розібрати котре святий Микола, а котре Параскева — гук втих.

Крізь вікно на скриню падав синій меч місячного сяєва. Здалека шумів Прут, у саді дерева колисалися, мов збентежились і не могли вернути до спокою. На вулиці чути було якісь хрипливі голоси: »Пашол, пастой, бережіс!..« Різала вуши погана, зневажлива лайка.

Під лавою замовкла молитва, ніхто не числив стрілів. Ціла хата перемінилася в якесь гнітуче дожидання.

Не вже-ж це й кінець? Не вже-ж воно не пічнеться на ново?

На покуттю збилося в купку кількоро людий.

Батько обтирав рукою піт з чола: »У-уф!«

Мати хрестилася. Катруся хлипала... »І як він ці сливки ніс до рота, Боже ти мій! Як він повні жмені всував. А куля лиш ‚дзи-и!‘ і вже його нема.«

»Ти нічо мудрійшого не знаєш?«

Катруся зітхає і мовкне. А за хвилину знов. »На тій сливці я нині рано сиділа, я, а Петрусь сливкою тряс.«

»От раз, дурна!«

Вечір робиться довгий, довгий. Дехто вже й голод почуває, та не зважується питати, де хліб.

Час стоїть як мутна калабаня.

Аж — хтось іде! Двох-трох хлопів. Ступа́ють важко і несміло, мов закрадаються. Двері ри-ип!.. увійшли.

»Салдати є?« гукають від порога. »Салдати є?«

»Тут нема ніяких салдатів — відповідає батько. — Тут я з родиною. Жінка, невістка, доньки.«

»А збруї у вас нема? Кажіть правду, бо поріжемо.«

»Від нас збрую давно забрали«... відповідає батько.

»Побачимо. Іван Іванович, пасмотрі-ка, братец!«

І двох салдатів починає нишпорити по хаті. Сіркають сірники, заглядають під постіль, за піч, під лаву. Нема нікого і нічого.

Тоді двох із них лізе на вишку.

Батько просить, щоб не підпалили стріхи.

»Не безпакойс! У-у! діявол ,какой!«

Той, що лишився, питає, чи нема що зїсти та випити.

Донька встає з лави, добуває хліб, сир і каже: »живіться з Богом.« На ній не сорочка, а прямо якась ганчірка, у волосю павутиння, обличчя брудне, ніхто й не пізнавби, що це найгарнійша дівчина в селі.

»Тай красавиця яка! Чортові як раз на коханку. Але сир нічого... Вкусний!«

І салдат повною жменею горне сир до рота. На кінчику носа й на вусах видно білі крупини. Катруся не може вдержатися від сміху. Мати штовхає її, щоб мовчала.

»А тютюн у вас є?« — питає салдат.

Господар витягає »капшук«, і подає »гостеві«, щоб набив собі файку. Гість бере, і тютюн із капшуком спускає у свій бездонний карман.

Його обхоплює жадоба наживи. Очі блищать, мов у вовка.

Сховав би цілу хату.

»Руки в гору« — кричать нараз ті, що лазили на вишку.

Кілька пар рук знімається у гору.

»Сусе Христе!« — стогне господиня і хоче перехреститися. Та оден із салдатів відриває її руку від чола і підштовхує в гору... »Чула!?«

Її й не обшукують, — от стара відьма. В доньки теж нема що брати, а сама вона, чортові на коханку годиться.

Подходять до невістки.

»Тьфу діявол який... На хрестини поклич. Не забудь. От яка!«

Господареві відпинають черес, кладуть на скриню, витрушують: Вилітають гроші, годинник і з кресалом ніж. Гроші ділять, оден спускає у карман годинник, другий бере ніж, а третий закидає на плече черес.

Господар стоїть ні в сих, ні в тих. У його в душі мішається злість до грабіжників і почуття сорому; сорому за себе, що дає себе грабувати і за них, що грабують.

»Сусе Христе!« — зітхає господиня...

Побідники виходять з хати. Чути, як минають груш-

ку і відчиняють хлів. Нараз, якби хто шилом в ухо кольнув. Зарізали... Ого!

Господар сідає на лаву. »У-уф!« — каже, обтираючи рукою піт. »От що значить війна!... Стріляють, вбивають людий а тоді: давай гроші! Всьо для гроший...«

— — — — — — — — — — —

На »цісарській дорозі« осмотрюють раненых і збірають трупів.

Місяць ховається за хмари. Прут гнівно шумить.

Берлін 28. VII. 1920.

У ТАБОРІ.

Петро Мальований ходив між дротами як в менажерії звір. Голодна і неволею до розпуки доведена звірюка. Він сильовував і говорив сам до себе, мов несповна розуму.

»Ідеш на право — дріт, підеш на ліво — дріт і роби з собою що хоч. Грім би їх побив, хороба-б їх видусила до лаби. І нам нема що їсти і їм нема що їсти, а миритися не хочуть, — діяволи. Перше лиш душегубів у тюрму замикали, а тепер душегуби ходять собі самопаш, а чесний народ, мов худоба в кошарі живе. Ще гірше від худоби, бо худоба-це гріш, а полонений — тягар. Чим скорше заковязне, тим краще для них, не буде даром хліба жерти. А хліб дорога річ. Перше за дві-три марки мож було в комерсанта цілу буханку купити, а нині оден шматок марку коштує тай то такий, що крізь його, аж Таращу видно. Тьфу!«

Сів під решіткою, обійнив праве коліно руками і хитався на право й на ліво, як від вітру пень.

»О, така гарна днина, сонінько сяє, вода журчить, травиця, ніби чуєш, росте, тільки плуг бери та гайда в поле, ори, сій, волочи. Та невже! Ти тепер на господар, не рільник, а военнополінний. От яке тобі імя підобрали, підбиравби їх дідько на вила. Та то не жарт! У мене десять десятин рілі, і воли і корови і жінка і діти. Я не хтобудь! Найстарший син в Америку пішов, гроші робив, похвалявся, що мені золотий годинник в дарунку привезе. Мені, то годинника не треба, бо я з сонця читаю, я час свій розумію, але все таки, дивіть,

який у мене син! А я тут, як каторжний який, як в менажерії мавпа, за дротами сиджу. О!«

Доторкнувся рукою шинелі, пощупав себе за рукав, погладив брудну сорочку.

»О, як опорядили мене! Гідний який! Одно слово — воєнно-плінний. І номер є, і на штанах ляпас і через плечі ляпас, навіть ґенерал тільки ляпасів не має!«

Попід табор переходила якась Німка. „Guten Tag!“

»Ґут таґ! Ну, чого випулила вочі? Не бачила чоловіка, чи що?«

Показав їй язик, та зараз, мов засоромлений своїм дітвацьким вчинком говорив до себе.

»Злість тебе за серце хапає, коли бачиш вольного чоловіка. Ходить собі, куди йому завгодно і робить що хоче, а тобі зась. Тамтим, в одинацятому блоку, (тут показав рукою на таборовий цвинтар) тамтим і байдуже, а нам, живим, ні. Ми-б тих вольних зубами кусали, бо вони вольні, а ми ні. Роздратували людий, як диких звірів і прийде ще така година, що вони будуть жертися як звірюки, о! прийде...«

І знов обіймив руками коліно, як жінку і знов хитався на право й на ліво. Далеко перед ним синіли гори і видно було світовий курорт Баден. Туди їхав залізничий поїзд.

»О, як спішаться. Децуґ, айльцуґ, чорт зна який цуґ, щоб тільки скорше, тай щоб тільки скорше. А ти сиди. Сиди рік, сиди два, сиди три — до суду — віку сиди. Аж досидишся до такого, що тебе нужда зїсть, або хороба яка в ночи задавить, або з розуму зійдеш — тоді і визволять тебе. Воєннополінний!«

Похилив голову на коліно і вже не подібний був до пенька, а до груди землі, яку вижбурляла війна з українського чорнозему і кинула з Таращі над Рейн.

І тая груда землі стала з себе добувати звуки, сумні, скрипливі, страшні:

Ой запив козак запив, ой запив загулявся
А його кінь вороний та на стайні застоявся.

Скрипливі звуки продиралися крізь дротяну решітку і хотіли мандрувати в світи, та вітер завертав їх назад до вуха співака.

»Навіть пісні не хочуть пустити. Вона теж в плєну.«

Гарна пісня. Бувало з кіньми на ніч ідемо та співаємо. Давно було.«

І спомини сідали на його, як на мерця мухи.

Він замовк, скрутився сам у собі і сидів без руху і без тями. Забув, де він і що з ним.

А сонце гріло.

Усміхнувся.

»Тай гріє-ж як! Зовсім ніби у нас, ніби те саме сонце. Сонце те саме, а люди не ті, і звичаї другі і мова не така. Якже це так? Сонце всіх милує, і гріє і світить і гладить тебе по голові і ніби всміхається до тебе, ніби розважає тебе, а чоловік на чоловіка вовком глядить, зуби на тебе щірить: мар-р-рш!«

Гаркнув, як заржавілий ланцух.

»За мало їм одного табору, другий строять. Тай який здоровий! Тільки там бараки куди кращі, бо це для тих американців, що в полон попали. Американ, то пан, а наш рускій мужик до неволі привик.«

Його думки побігли инъшими шляхами.

»Я вже отсе в третьому таборі перебуваю. Був із Французами, був із Англичанами, а отсе між своїх попав. Тамтих ненавидять, але мають їх за людий, а наших, ніби люблять та так якось як господар своїх собак любить. Добрі собаки, а все таки собаки. Їм і помий досить...«

Пригадав собі таборовий суп і позіхнув.

»Ніяк не привикнеш до його. Борщику-б поїв, вареників, щоб мені жінка наварила, та ще зо сметаною, та ще чарочку гіркої, та ще холодок у вишневому садку, а

там хай сонінько світить, високо десь на небі. А тут воно з тебе останні соки висисає.«

Встав і хотів іти в барак, бо незабаром вернуть товариші із школи і почнуть розливати суп. Чим скорше з тарілкою підійдеш, тим кращого наллють. А там що доброго, й нестане.

Та зір його спинився на американському, новому таборі. Між ним, а між старим українським поміж двома решітками, бігла стежечка а тою стежечкою мандрували два часові. Один з права, а другий із ліва. По середині стрічалися, повертали і розходилися в два боки. Старі, пядесятьлітні німецькі бауери.

»Вам, батьки, так само хочеться ‚шпацірувати', як мені оту, о, сидіти. Пішли-б ви собі до своїх жінок, а ми до своїх тай бувби шлюс. А так кумедію з нами грають і годі. О, який мені вояк. У мене кращі в коноплях стояли, тай то воробці не боялися їх.«

Засміявся махнув рукою і вже хотів іти, як нараз, мовби його хто по голові вдарив. »Що за біда!« Приложив руку до чола, щоб сонце не сліпило і стояв, якби до землі приріс.

А напроти його, в американському таборі теж стояв такий як він, тільки молодший і вбраний гарнійше і теж руку над очима держав.

А потім оба стали посуватися вперед, поки носами не доторкнулися до дротів.

»Батьку!«

»Сину!«

»Не вже-ж це ви?«

»Не вже-ж це ти, Іване?«

Дроти сталися хитати, мовби хотіли їх пустити до себе.

»А виж ту що робите, батьку?«

»На Мазурських болотах у полон попав. Третий рік сиджу. Нудьга така, нужда, — а ти?«

»А мене в Америці до війська взяли, крізь океан везли, під Раймсом Німцям у руки дістався.«

»Батьку!«

»Сину, ти мій...«

Надбігли часові і відігнали їх від решіток, старого в право, а молодого у ліво.

Перше між ними був океан, а тепер дві дротяні переволоки і стежечка вузка, якою мандрує двох німецьких вояків туди й назад.

— — — — — — — — — — —

Дві рушниці сунуться понад дроти і ніби позіхають до сонця.

Берлін 2. VIII. 1920.

МИШКА.

(Казка для дітий; для малих і великих.)

Була собі мишка. Така, як і другі: сіренька, маленька, кінчасті ушка, довгий, гладкий хвостик.

В самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне.

Ніхто з людий не заглядав туди.

О, люди, — це дуже цікаві сотворіння!

Мишка боялася людий.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала на право й на ліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок пересувалася попід стіну у двері.

Шу-усть! — і вже на подвіррю.

Там не боялася нікого. Ні пишно вбраного когута, що ходив, мов жандар, ні круторогого вола, що лежав біля стайні, мов гора і румигав, ні господині, що на ціле село тарахкотіла терлицею, а язиком ще голоснійше ніж терлицею, — нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася з своїми сестрами, із міста.

Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві. Ледви хвостики волікли за собою. Розказували, що тепер у них в городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже і не згадуй. Їм, просто, пропадай! Ніде ні крупинки хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а крає так тонко, що руку крізь краянку видно. Як пряче із стола, то крихти на долоню згортає і дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людий мордують, не мають часу працювати на хліб...«

А наша мишка на те до них.

»У моїх господарів не те. Єсть чим поживитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так із привички, щоб подивитися на світ, бо у норі скучно. Все з тими дітьми, та й з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пищать, а на мині шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колисьту двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі, коптить. А мясо їдять. Добре їдять. В ночи приходять якісь чужі люди і він їм продає. За гарні гроші. Гроші ховає у ящик під ліжком, недалеко від моєї нори. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Злазить двох людий і з хати виносять мясо, масло, яйці, крупу і сало. Таке чутке сало, що аж в носі вертить...«

»Не говори, сестричко! — перебивають городські мишки. — Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.«

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає і говорить дальше.

»А коли вже добре навантажать візок, то господар випроважає його полевою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: »Що, гарне пахнуть? Ха-ха-ха! От бачиш і війна на щось придається. Перше ми за рік не заробили стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо.«

І ховає гроші у ящик під ліжко. В цьому ящику стояли колись ґранати, а тепер гроші. Ще трохи і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато.«

»А господиня?« — питають цікаві мишки.

»Господиня, ходить тепер, як паня. Які у неї які сорочки, які кружева — пфу! Пахучим милом вимивається.«

Городські миші вірити не хочуть. »Пахучим милом вимивається, а наша вмивається слізми...«

Наговорившися до-волі мишка вертає домів.

Перетиснеться крізь двері, як тінь майне попід стіну і шу-усть! до нори. Тільки хвостик іноді визирає. Але

й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер людьом заглядати під ліжко.

Їм не до того.

Раз якось вертає наша мишка і чує в хаті чужим духом пахне.

Знялася на задні лапки — заглядає.

Перше побачила великі черевики на деревляних підошвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкура та кости, лиш ці червоні, заплакані очи.

»Це одна з тих із міста, — погадала собі мишка. — Вони приходять без нічого і відходять з нічим. Побачимо.«

А жінка говорила, мов-би за трумною ішла:

»Змилосердіться, господине, дивіть! Ніг собі в цих проклятих колодках не чую. У мене хора дитина, як мені без молока вертати? Най би хоч перед смертю напилося. Совісти нема на тую муку дивитися. Яж-мати. Я вам цього, спасителько моя, во віки не забуду. Я вам гроші в суботу принесу, так мені Боже дай спокійно сконати, що принесу . . .«

А господиня:

»Мої корови тільки молока дають, що кіт наплакав. От, дóю, щоб не запустити. Прийдіть, як отеляться. Тепер ми сами не маємо що пити. Спитайте в наших сусідів. Може продадуть; вони на гроші ласі і рідного батька продали-б, а в нас нема що продавати, хоч і хотіли-б.«

Як мишка тую розмову почула, то так їй соромно зробилося, не за себе, а за господиню, що чим скорше побігла до нори.

»Добре, що діти спять, а то-б ще навчилися брехати, як люди. І як цим людям язик на таку брехню повертається? Погані люди. Одні з голоду гинуть, а другі

папір у ящик ховають. Хіба-ж папір важнійший від життя? Але я їм!«

І в маленькій мишачій голові зродилася велика ідея. Знищити, поторощити цей папір, що його кривдою людською чути, поганий папір.

Вона припала до деревляного ящика і гризла і гризла і гризла. Зразу ящик, а там і гроші. Працювала цілу ніч. В днину відпочивала, а на ніч дальше до роботи. Так кілька діб, аж не було що гризти.

Одної днини каже господар до своєї жінки: »Я чоловік праці. У мене ніхто не сміє дармувати. Гроші також. Їх треба пустити в рух. Купимо за них кілька свинок, двоє-троє телят, підгодуємо, продамо, і купимо нових і знов продамо, поки не будемо мати тільки гроший, що в банку. Бог знає, коли буде друга війна.«

Кахикаючи і постогнуючи, бо був товстий, як годований кабан, поліз під ліжко. Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп, брови підлізли в гору, волосся дубом стало.

»Погризли, погризли, погризли!«

»Що? Де? Коли?« — питалася жінка.

»О, дивися! О!«

І вона теж встромила ніс у ящик: »А-а-а!«

»Це ти тому винна, це ти!«

»Всьому я винна, всьому я...« плакала жінка.

А господар кричав: »Я нераз говорив, що треба нам кота, великого, здорового кота, а ти ло́жки молока жалувала для його: ти! ти! ти!«

І кинувся на неї з кулаками.

Але мишка не чекала, що дальше буде; моргнула на дітий і вони шнурочком вибігли крізь відчинені двері на поле.

Краще там, ніж у такій хаті.

МОЯ ВИНА.

Др. Сіменовичові з Чікаго присвячую.

Восьма година ранку. Хтось дзвонить. Листонош часописі приніс. »Нова Доба«, »Український Прапор«, »Земля і Воля«, »Вперед!«.

Давайте їх, давайте їх скоріш!

Це ніби такий папір, як і тутешні німецькі, а все таки щось друге.

Від них ніби рідним краєм віє, ніби щось знайомого, щось свойого здалеку летить. Давайте їх скоріш!

— — — — — — — — — —

Розриваю опаски і читаю.

»Спис померших в італійському полоні, в таборі Casale di Altramara, Prov. Bari... Романюк, Розметанюк, Рихлик, Ризюк. Савка... в очах чомусь тьмиться. Кінця отсьому спискові немає. Аж і скобки, а в скобках: »далі буде«.

Як ці черепки не вискочили із зложеного стовпця?

»Далі буде«... не вже-ж ще далі може бути? Не вже-ж не краще було-б написати: »Кінець усьому«...

А біля імен померших подані їх рідні села і повітові міста. Самбір, Товмач, Снятин, Бережани, — город за городом, ціла карта Східної Галичини.

Болюча лекція ґеоґрафії...

Безталанна країно! Чому як раз над твоїми полями відчинила Пандора свій злощасний ящик і висипала з його що найгірші злидні?

Перші великі бої і перші громади втікачів, і перші шибениці з тисячами невинно повішених людей, і перший масовий Каїновий злочин. Брат на брата пішов. А все на твоїх, на наших, на галицьких полях.

Немає там хати, немає родини, щоб жертви не принесла жостокому молохові війни, немає куточка, з якого не визирала би кривда і не позіхала туга, немає клаптика землі, не политого слізьми і кровю. Кровю за правду і волю.

І яку правду і яку там волю маєш ти нині, безталанна, Богом забута країно?

Недаром чорна галка на червоному полі, це твій геральдичний знак. Галич, галич, галич — Галичина...

Спис померших в італійському таборі Casale di Altramara.

Ось дивн, як далеко гонили твої сини за лавровими вітками, куди то не ходили вони по солону воду!

Ой, правда, що по солону!

Аж підтоптались — лягли.

Похоронили їх на цвинтарі в Casale di Altramara.

Бачив я такі похорони, бачив.

Винесуть кілька домовин, покладуть рядком, попишуть якісь знаки і — ступай в останній похід!

За кожною з них кілька товаришів іде, що найвірніщих, вірних до гробової дошки. Ідуть голодні, похнюплені, сірі. Завтра може за ними підуть.

Така судьба.

Спішіться, скорше ідіть, бо там уже ями готові, чекають. Земля свої челюсти розтворила, їсти хоче. Біжіть!

Хтось молитву почав. Молитва чи хула? Господи! Не розберемо. Хтось »Вічную« затяг. Щоб не було чути, як шнури скрипітимуть, як деревище бебехне собою об чорне дно ями.

Кілька грудок покотиться в долину.

Який глухий луск!

Засипайте, засипайте скоріш і спішіть до бараків. до цих кількох ложок страви, яку й собаці показати сором. Спішіться пережити цих кілька днів, цих кілька годин, які вам призначила судьба.

Засипайте, загребуйте мерців, бо їх так багато на світі.

Земля їсти хоче — жере...

Засипали.

І на кладовищу стоїть кілька нових горбків, мов якийсь підземний крот вижбурляв кілька свіжих купин

Чорний крот.

А до кожного горбка вже й дарунок несуть. Перший і останній дарунок чужини. Білий хрест із номером померлого і з числом його полку й баталіону. Так, бо кожний з них був тільки одним числом у цьому великому рахунку. Земля осипається з купин, ніби ці, що там лежать ворушаться і пручаються з її обіймів, а від хрестів чорні тіні падуть. Довгі, довгі, що-раз довші, видовжуються, повзуть крізь ріки й гори, аж на обличча жінки, матері, сестри.

Бачив я такі похорони і тіні такі бачив, ой бачив!

— — — — — — — — — — —

Читаймо, читаймо дальше!

»Відкритий лист до дирекції почт і телеґрафів у Львові!...

Чи відомо дирекції почт, що на почті в Дублянах Кранцберґ вибірають всі листи й телеґрами писані по вкраїньски, а передівсім листи українських полонених і кидають у кіш?«

Листи — що таке листи?

Шматки записаного паперу, тай тільки. Нераз записані вони рукою, яка вже й пера вдержати не годна. Хорою, голодною, виснаженою рукою. І кладе така рука одну букву малу, худу, а другу велику й надуту, одну на право, а другу на ліво. Хорий писар і письмо хоробливе, мов привид у гарячці.

Бачив я таке письмо.

»Жінко, мамо, брате! Кланяюся вам низько і поклониться від мене сусідам і цілій громаді. Може я кому що злого зробив — простіть, як я тут усім і усе

прощаю. Напишіть, чи ви живі й здорові? Я живу, але це не життя, тільки мука. Голод терплю, нужда мене обсіла, сорочка пів року не прана. Це не сорочка, а щось таке, що пече моє тіло і їсть. Відписуйте скоріш, бо туга і непевність ще гірше мене гризуть...«

Читав я таких листів 100, 200 і більше на день.

Деякі були писані голкою на листах, із книжок, з псалтирі, з молитовника, із святого письма.

Святе письмо і такі листи!

І писала жінка до мужа: »Мій єдиний! Цілую тебе, як той хрест святий, як тую плащаницю в церкві... Наша хата згоріла. Живемо в ямі... Тая дитинка, що прийшла на світ, як ти на війну пішов, померла. Не хотіло жити. А старшенькі живуть, але хворі, такі жовті, як віск. Я скопала для них шматок поля і посіяла жито. Решта перелогом лежить, на тебе жде. І ми чекаємо на тебе, вертай скоріш!«

А він ніколи не верне. Минув рік, як над ним білий хрест стоїть, білий хрест із чорним номером...

Читав я такі листи, читав їх чимало і знаю, як на них ждуть.

Ранком біля таборової почти цілі товпища стоять. Хто лист або посилку дістане, біжить щасливий, у барак.

Щасливий! Але багато вертає голоруч. Так вертали вчора, передучора, рік тому. А все таки завтра знову прийдуть, певно, певно прийдуть.

Потопаючий соломки держиться.

А там — в рідньому краю?

Мати подрану хустину, на нечесану голову накине й біжить на почту. »Цитьте діти, цитьте! Як верну, дам по половинці бараболі, ще й хлібцем притрушу. Може лист від тата принесу!«

Побігла.

А там вже таких, як вона багато. Очима вікно сверлують, вікно, за котрим урядник розглядає листи.

Очі матерей, жінок, дівчат. Великі, великі, сумні.

Це не очі а туга, не зіниці, а одно питання: є, чи нема? Живе, чи помер? Верне, чи не бачити мені його ніколи?

Ах, очі терпіння, очі тривожного дожидання, очі бездонної туги, чи є що сумніщого від вас?

»На почті в Дублянах Кранцберґ кидають українські листи до коша...«

Хто?

Звірі.

— — — — — — — — — — —

Читаймо дальше. Може щось доброго знайдеться, щось гарного, щось, що в темряві світить...

»Пятнистий і поворотливий тиф у Львівському повіті. Села: Ценарів, Черепин, Брюховичі, Дмитровичі, Маличковичі, Нагіряни... і так дальше і дальше, поки чаша не наллється вщерть.

Тиф, а ліків нема.

Невже-ж фабрики не роблять?

Чомусь би ні? Тільки перевезти годі. Границі позачинювані, поїздів не пускають, а як літаками везти, то зістрілять.

А лікарі? Ці посламя за границею сидять, як курієри їздять, у всіляких таборах без діла сидять, інтерновані, конфіновані, проскрібовані — щось неймовірне таке.

А люде мруть. Це вже не села, а цвинтарища якісь, не горожане, а засуджені на смерть, без вини, без злочину, за те, що родилися на світ. Данте! Ти ще не бачив правдивого пекла, прийди до нас! Це не затросний штілет серед ночі у фльорентійському переулку пронизує серце противника, це в білий день мордують людей, на очах цілого культурного світа в двацятому столітті, після найбільшої визвольної війни.

Визволюють...

Брехня, брехня! Брехня на право і брехня на ліво, цілий світ одна велика брехня, один злочин, не перед

писаною книгою законів, а перед невмірущою душею і серцем чоловіка.

Душа? Хто бачив її? Це казка для влюблених і для дітей.

Серце, це кусок мяса з артеріями, аортами, клянами, з доволі дотепним пристроєм до кружения крови.

Душа і серце... Ха, ха, ха!

— — — — — — — — — — —

Читаймо дальше!

»Дня 27 квітня на станції Котюжани розстріляні більшевиками старшини галицької армії, поручники: Степан Глібовицький, Іванович і Боцура.

Похоронені на кладовищі в селі Обухові...«

Похоронені та ще на кладовищі — велика ласка.

Першого з них я добре знав.

Одинак, остання потіха матері-вдовиці. Пильнувала його, як ока в голові.

Сліди перед ним продувала, щоб по чистому ходив, щоб не то на душі, а й на ногах у його не було порошинки.

І не було.

Високий, ясний лоб, веселі, ясні очі, всміхнені уста — так любив людей, природу, життя.

Книжки також. Зразковий студент-юрист. Міг стати вченим. Міг — та не став.

Розстріляний більшевиками й похоронений на сільському кладовищі в Обухові.

За що ви вбили цього чоловіка?

Він же нікому не бажав і не робив зла. Не хотів і не міг. Любив життя. За ним тільки один гріх, що хотів волі для свого народу, що боровсь за самостійну Україну, добровільно боровся.

Цього й досить. Досить для цих з права і з ліва, бо ніхто з них, ніхто не хоче вольної України, одні і другі готовлять для нас нове ярмо.

Для всіх є право на самовизначення народів, тільки

за нами цього права нема. За нами є тільки одно право вмірати. По всіх боєвищах Європи, по всіх таборах і вязницях, від голоду й хороб, від кулі більшевика й імперіяліста, за нами одна дорога до волі — смерть!

Ми як зацьковані псарями звірі: куди не побіжиш — кінець...!

Читаймо, читаймо дальше!

— — — — — — — — — — —

А може буде з нас? Хиба ще мало отруї? Оцет і жовч, і той гіркий полин, що росте на наших окопах.

Росте, чи ріс? Може там тепер иньше квіття буяє?

Кажуть, що під шибеницями чорт мандраґору сіє.

Мабуть у нас багато мандраґори.

Кажуть, де чоловік чоловіка убє — там тоя росте.

Мабуть у нас тепер тої багато.

Кажуть, де людина з ума зійде, там дурман виростає.

Мабуть у нас дурману чимало...

А чому-ж ти не пішов туди?

Не пускали?

Пусте! Знаєш, як у пісні співають: »Гаєм маєм, лебедем Дунаєм, а на моє подвіронько пади сивим голубоньком, а соколом на моє серденько«.

Гарно співають у пісні.

Та мені друга пісня на умі.

»Сватів упоїли й самі простяглися на берегах мутної Каяли. Ниє трава із жалощів великих, а верби віття клонять в низ, до долу.

І тоді то великому князеві, Святославові, приснився сон дивний:

Лежить він на тесовому ложу, під накривалом смертельним, а ґоцькі діви сплітять йому перло студене на груди гарячі з сагайдаків пустих. Мов насміхаються із його.

І гляне князь у гору, аж там сполока не має у його золотоверхому дворі. І гляне князь у вікна, а на

горбах доокола галичі назліталося багато, і крячуть і крилами лопотять і ніяк не хочуть злетіти до Чорного моря.«

Ніколи не розумів я цього сну так добре, як розумію його сьогодня і ніколи ти, невідомий співаче, не був менї так близький як нині, менї, малому нащадкові великого предка!

Моя вина, мій гріх, мій непростимий гріх!

Може-б я йшов був нашими полями і рвав полин і всіляке зілля отруйне, щоб не троїло людей.

Може-б я сцілував був яку сльозу гарячу із студеного ока, може-б це око затулив на вічний упокій.

А може-б сам лежав серед поля з кулею в лобі, або з раною в серці та не бачив тої великої рани на твоїому тілі, мій рідній народе...

Мій гріх, мій великий гріх!

Усі ми грішні, усі!

І тільки ці, що життя своє за велику справу дали, опрощення вічного гідні, — і опрощення і дяки і слави. Гіркої, вояцької слави.

Моя велика вина...

— — — — — — — — — — —

Хиба читаймо дальше!

Окружний карний суд у Львові засудив на смерть Михайла Гобенька з Миколаєва за вбивство молодої дівчини Софії Білокурівної, судової уряднички в Миколаєві.

Прийшов до неї і казав, що суджений її перекравсь з російського табору і жде на неї у Львові.

Ніч, осінь, 5 миль поганої дороги.

А невже-ж є такий шлях, яким не пішло би кохання?

Повірила, побігла на стрічу сонцю золотому.

Бачу як йшла: »гасм-маєм, лебедем Дунаєм«.

Хто з нас не йшов і хто з нас зайшов?

І вона не дійшла.

Найшли її убиту, ограбовану з усього, так, з усього, в лісі недалеко від села Поршна...

Ломиться перо, розливається чорнило на папір, — чорно... чорно...

* *
*

Збудив мене перший промінь весняного сонця.

Сонце, ти не знаєш добра і зла, ти знаєш один, сильніщий над усі закони — закон життя.

Протираю очі. Передімною недочитані часописі з рідного краю.

Одна впала під стіл. Над нею мале котеня сидить і ніби думає.

А старий пес лиже його по круглій головці.

Так обережно, лагідно, любовно.

Ходіть, ходіть до мене освоєні звірки!

Люде обижають вас кажучи: живе як пес з котом.

Колись ви їли себе, колись, там, у лісі, на полі. Але тут у городі, в хаті, ви інстинктивно відчули культуру і стали добрими для себе.

Ходіть до мене освоєні звірі!

Берлін 21. VII. 1920.

КНИЖКА.

(Замість епільоґу.)

Книжка...

Для кого це черепками засіяний папір, для мене в словах збережений образ минулого.

Листую давно написані стрічки і ніби бачу добре знайомих людий, ніби розмовляю з ними, продоптаними стежками мандрую.

То сонце сміється на небі, то вечірні тіни на землю кладуться, — то весело робиться на душі, то смутком вповивається серце.

Впав перший сніг. Такий білий і зимний.

Білий? Ні, на йому-ж синь блакиту, аж за очі хапа, і червона сяє заграва, то знову срібло сиплеться від зір.

Ні, ні! Нема нічого білого на світі!

І нічого, щоб чорне було.

Безпастанна боротьба колірів, споконвічний бій ясного і темного бога.

І між людьми так само.

Не шукай безумовного добра і не вір, що есть зло безумовне.

В кожньому з нас есть дещо з ангела і багато з чорта, дещо із неба і чимало з пекла.

Краска забарвлює краску і чоловік кидає свій рефлекс на чоловіка.

Де есть світло, там і тінь бувае.

Від тіні своєї не втечеш.

Аж і вечір прийде, прийде і осутає нас своїм мороком тьмавим.

А за вечером настигне ніч; чорна ніч; сон — забуття. Упокій. Людям, вчинкам, цілим поколінням... Людству?

Якась далека і довга, предовга ніч, якийсь бездонний мир, якийсь океан безбережний.

Зорі! Хіба-ж ви вічні?

Ідеї, стремління, програми! Хібаж ви не писані на піску, на берегах вічно шумячого моря?

Чого-ж ти бентежишся, моя душе? Чого хочеш мій бідний, безталанний брате?

Хочеш безумовного добра?

Його нема, бо нема білої краски, бо єсть ніч і день, бо єсть небо і ліс, і зорана рілля, бо єсть гаряче літо і студена зима.

Єсть молодість і старість на землі і жага гніву і холод прощання, єсть стужа забуття.

Не ми їх видумали, мій брате, істнували вони перед нами й остануться по нас.

Чого бентежишся, душе?

Хочеш неоспоримої правди?

Двісті міліонів соняшних системів у тому просторі, що висить над тобою, мов велике церковне склепіння. І над тобою світи, і під тобою світи, кругом світи. Міліярди таких земель, як отся, на якій ти живеш і яку поливаєш слізми. Деякі з них обертаються куди то скорше ніж обертається наша земля, там ніч і день наступають скоро по собі, дуже скоро. Там час має иньше значіння. Може це й не час, тільки якийсь четвертий вимір простору?

Фантазія! А хіба-ж мало фантазій перетворилося у дійсність?

Всі ми, немов одна фантазмаґорія якогось велитня нерозгаданого, котрому імя: Незвісне.

Хіба-ж ти годен уявити собі землю, яка остає під владою двох і трьох сонць, докола котрої гуляє не один, а багато всіляких місяців? Хіба-ж ти годен уявити собі тую орґію руху, звуків і красок?

Хочеш безумовної правди?

Пригадай собі, що за істину святу тримали твої

предки і подумай у що вірпитимуть твої майбутні нащадки. І від великого поверни свою думку в мале, в життя-буття атому. Там буяють громади елєктронів, як планети у всемірі. Те мале у своїй малечі такеж велике, як тамто велике.

Кілько великого і малого в тобі, якою загадкою безнастанною являєшся ти сам собі?

Хочеш безумовної правди?

Її нема і не було і не буде ніколи, бо все, що єсть, єсть лиш умовно, залежно від того хто, як і коли глядить на річ.

Чого суєтишся, душе?

— — — — — — — — — — —

Всі ми мандрівці безприютні, кинені невідомою рукою на велилюдний шлях. Шум, гамір, товкітня.

Не пройдеш цього шляху, щоб не потрутити когось, не запилити ніг, не забрудити одежі.

І не пройдеш його усього, гень, аж там, де стоять ворота всевідіння.

Лиш шматочок зміряєш своїми ногами і зітхаючи важко, скажеш колись: »ох, як же я втомився!«

А ти-ж тільки шматочок пройшов!

Чого-ж спішишся, чоловіче добрий?

Чого розтручуєш товаришів мандрівки, чого по трупах ідеш, чого злість і крик, як копіт лишаєш за собою?

Всі ми мандрівці безприютні на цьому шляху, що йому ні початку не знати, ані кінця не видно.

Всі ми якась загадка нерозвязана, якийсь дивний проблєм.

З жалем дивімся на себе і з тихим спочуттям.

Іменно: із спочуттям!

Чого-ж ти сердишся, мій товаришу мандрівки?

— — — — — — — — — — —

З жалем дивлюся на вас, на вас усіх, що мандруєте сторінками цієї книжки.

Ідете-ідете-ідете... з життя у забуття.

Деякі вже й перейшли свою туземну мандрівку, а в книжці осталася по них лиш тінь.

Лиш тінь.

І вона майне на момент і розплинеться в просторі.

І не останеться ніщо.

Мало довготрівалого на світі, а вічного нема.

Може ви гніваєтеся на мене, що на момент продовжив память про вас, що продовжив ваше істнування в уяві?

Може ви гніваєтеся на мене?

Простіть!

З жалем і тугою дивлюся на вас, ви всі, яких дух покутує в цій книжці.

Я знав вас колись, з одними тішився, а з другими тужив, до одних підходив близько, від других стояв подалік.

Знав вас колись.

А може ви не раді тепер, що змалював вас так, а не інакше?

Малював, як умів.

Не вбірав вас у вибагливу одіж слова, не рисував на золоченому полотні, на високих вікнах зачарованої палати, коли місяць мостить шлях із неба на землю, а маєва ніч співає сімфонію краси.

Говорив про вас звичайними словами, та від душі.

Не гнівайтеся на мене, простіть!

— — — — — — — — — — — —

Верби замкнуть дорогу за тобою, річка заглушить шум твоїх коліс, вечір пічне тобі казку казати, — казку діточих літ.

Любиш її.

Чуєш як гойдається вишнева колиска, бачиш як всміхаються до тебе мамині уста, як гладять тебе її добрі очі.

Очі, чи зорі на небі?

Тільки багато зір! Самі зорі, зорі, зорі і молочна дорога і квочка і великий віз.

Сідай на його і їдь, їдь у другий світ, де нема кривди, горя і терпіння, їдь у країну добра!

Ти-ж ще дитина і дитиною умреш — не вдавай старого, злобного злобою життя.

Ти ще дитина й дитиною останешся у-вік.

Скинь це лахміття, що начіпали на тебе! На йому вулична пилюга, до його попричіпалися очі перехожих, присмокталися їх непристойні слова.

Це лахміття палить тебе, мов Деяніри сорочка, а тяжке воно, тяжке, мов із олива лите.

На йому нужда перехожих, твоїх товаришів життєвої мандрівки, скинь його геть!

Ось яка свіжа, зелена мурава, яка здорова тінь паде від вишневого саду.

На мураву лягай, в тую тінь, мов у воду пірни й пливи, пливи, пливи!

Все глибше і дальше, все глибше і дальше, поки не знайдеш самого себе; такого, як був колись.

Ти-ж десь є, певно, що є, тільки згубився у світі, згубився на розстайних дорогах, шукай самого себе.

Всі ми мандрівці безприютні, кинені невідомою рукою на велелюдний шлях.

Губимося у сутолоці життя і не кожньому з нас судилося знайти самого себе.

Шукаймо!

Вецляр, 9. XI. 1919.

ДЗВОНИ.

Вороги уступали...

Ночами горіла луна, в днину дими закривали сонце. Густі та їдкі. Чути в них спалену солому, деретлілий волос і пришкварене мясо. Людські зойки летіли в світ як туча, сльози тремтіли, як роса.

Вороги уступали...

На приходстві в Кінашівці замикали вікна, бо саджа падали на білу постіль. Дихати не било чим. Луна кріпшала, дими підлазили все блище, ніби змій підходив під село, щоб і його злизати. Вже чимало злизав, та все він ще голодний.

Отець Савишин вибігав із приходства, ліз на дзвіницю і дивився. Церква стояла на горбку, так і видно було далеко. За кожнім разом вертав до дому сумний і гірше неспокійний. Не спав і їда йому не смакувала. Змарнів і побілів, лиш очі набрали ще більшого блеску, ніби хотіли просверлувати запавіс невідомого.

Втікати? Ні. Цього він не зробить. Де стадо, там і пастир. Остався, як наступали Москалі, остане, як уступають. Перебув стільки, протерпить і решту.

От і тепер. Вечоріє, а він стоїть на дзвіниці і дивиться на шлях.

Довгою, сорокатою гадюкою снуються коні, люди, вози, товар. На возах накопичене всіляке добро. Чого тут нема? Навіть колиски хлопські, навіть діточі забавки. А вози тікають, як ті зі снопами перед бурею з поля. На возах і поруч них вояки: обірвані, покаліченні, брудні, мов старці, що вертають, з далекої прощі.

Каламутна хвиля вдарила на наш край від сходу, відбилася від високих Карпат і відпливає, звідки прийшла.

Отець Чавишин потонув у думках... Що тая хвиля принесла з собою і що останеться по ній? Діти без батьків, жінки без мужів і багато могил. Праця цілих поколінь піде на марно...

Нараз кілька возів відірвалося від шляху і скрутило в село.

Пощо?... Грабувати, палити, людий з собою забірати, як Татари.

»Руйнуйте, паліть Сіон святий, Вавилону окаяні діти!«

З серцем, повним болю, прибіг на приходство і замкнувся у своїй канцелярії. Не робив цього ніколи. Між ним а родиною і між його хатою, а селом не було ніколи зачинених дверий. Жінка й діти трівожно дивилися на ці зачинені двері. Та ніхто не зважився увійти.

А в селі клекотіло. Вулиці прибірали вид бойвища. Лежали на них якісь чорні купи і червоніли калюжі. Зпід стріх вилітали червоні когути.

Отець Савишин вийшов.

Був блідий, але вже спокійний, вже готивий на все.

»Діла добрих обновляться, діла злих загинуть« — твердив псалом Давида.

В руках у його був хрест.

Діти й жінка підійшли; поблагословив їх і дав знак, щоб остались в хаті. Привикли слухати й не питалися чому.

»Чужим богам не молимось, а Тебе благаєм: поможи нам, ізбави нас вражої наруги, поборов ти першу силу, побори і другу...« говорив, ідучи через сад. Хрестом благословив усе довкола.

Як прийшов під церкву, салдати злазили з возів.

Деякі поздоровили священика, деякі, вдавали що не бачать його. Оден підійшов і приложився до хреста.

»Благословіть пан-отче!« — сказав по українськи.

»Блаженний муж на лукаву не вступає раду і не

стане на путь злого та з лютим не сяде« — говорив отець Савишин, вдивляючись у вояка своїми розпаленими очима.

Салдат похилив голову і хрестився.

»А ми до вас по дзвони прийшли« — відізвався другий, мабуть старший.

»По дзвони?«

»Іменно по дзвони. Такий приказ. Здіймали по других селах, треба здіймити й у вас. У вас вони гарні, здорові. Скільки пудів буде в цьому черевачеві?«

Отець Савишин оторопів.

Ще вчора чув, що Москалі вивозять не лиш людий, але й дзвони, та вірити не хотів. Дурив себе, що це не правда, що це одна з цих трівожних вістий, яких ходило багато.

Як можна забірати дзвони? Таж це голос і совість села, його уста і серце. Чи вмре хто, чи вінчається, чи пожар бухне, вони перші голосять. Тішаться, або плачуть, для кожної звістки мають иньший голос, иньші звуки. Якже на селі без дзвонів? Як мати над колискою, так дзвони над селом. Цілі покоління родяться, виростають і умірають під їх чисті звуки. Від дитини кожний привикає до них і подумати не може, як було-би без дзвонів. Як сумно зробилося було, коли з початком боїв, жандарми відчіпили шнури і замкнули на ключ двері від дзвінниці. Здавалося тоді, що дзвони, дивлячись на кривду людську, стратили мову, оніміли. Так мовчали вони цілу зиму. З весною знов заграли, а тепер мали-б їх раз на все забрати?

Ні, ні, це не може статися, цеж святотацтво...

І отець Савишин твердив один псалом за другим, мов у гарячці, перемішуючи тексти і звязуючи відорвані речення в льогічний, відповідний до моменту ланцюх.

А салдати сокирами рубали вязання дзвінниці, щоб на шнурах спустити великий дзвін і два меньші, бо по дрях-лих сходах знести їх було неможливо.

Отець Савишин стояв під церквою блідий, з горючими

зіницями і з хрестом у руці. Чув, як гострі барди гримали об дубові бельки, аж луск від недалекого ліса відбивався. Чув, як жалібно охали хрести на цвинтарних могилах, як від церкви відбивався відгомін цеї грішної роботи, як за кожним ударом дзвони стогнали, мов просили, щоби їх не дати, бо вони не хочуть, щоб їх перетоплено на пушки. Вони хочуть своїм людям і своїй церкві служити. »Чужим богам не будемо дзвонити« — казали вони. Отець Савишин розумів їх мову та порадити не міг.

Тих трохи людий, що збіглося під церкву, щож вони можуть проти ворожої насили? За ними правда, а за тамтими сталь гостра і кулі. Тут треба якоїсь иньшої, вищої сили...

І отець Савишин дожидав чуда. Воно повинно статися, щоб гріх не побідив благодати.

А салдати рубали. Рубали всі, крім одного. Цей, що просив благословення, лежав під церквою хрестом.

Отець Савишин глянув і мов якесь далеке сяєво озарило його.

»Прозрять незрячі і повернуть на шлях свій рідний, шлях свій правий, повернуть з манівців, з неслави і до каміння припадуть, батьківського, і обіллють його кривавими сльозами« — гомонів сам до себе.

А Москалі рубали.

Вже найменьші дзвони стояли поруч себе на возі, ніби діти, котрих відірвано від матірної груди і наготовлено, щоб вивезти в чужину й перетворити в яничар. Вже й середний, доволі великий, виважено з дубової осади, й корону його обмотано мотуззям, щоби спустити в діл. І отсе добираються до найбільшого, до того, що його салдат назвав був зневажливо черевачем. Були це гордощі села. Такого дзвона навіть в монастирі не було. Мав голос низький, а лагідний, не картав, а потішав людий, будив віру в побіду правди і волі на землі; це був голос »кроткого« владики. Кілька літ збірав отець Савишин добровільні датки на цей дзвін. Кілька літ радувався мрією, як то він

перший раз задзвонить. Цей дзвін дзвонив на свято знесення панщини і на Спаса, як святили прапор і тоді, як стрільців благословили. Цей дзвін мав задзвонити у велике воскресення народу, тоді як ... і отцю Савишинові підступили сльози до очий. Прорвалася гребля і океан жалю залив усе кругом.

А Москалі ланцами й шнурами обмотали росохи велетня, мов роги лютого бика, щоб його спустити в діл. Та за мало рук було в них то такої тяжкої роботи.

»Гей, ти там, чого вишулив очі, хапай за шнур! Підтримуйте криса дрючками, серце зніміть, то лекше буде. Так. А тепер прикотіть зпід лип колоди. Гаразд! Нумо враз!«

»Лишіть!« — залунав нараз пронизливий, неприродний голос. Всі оглянулись і побачили, як отець Савишин підняв хрест у гору. Здавалося росте, — понад липи, понад церкву, до неба. З очий, червоних від сліз, били іскри, як крізь зливу громи. Біле обличчя відбивалось від чорних, дубових дверий церкви, як місяць від хмар і променіло. З уст вилітали слова, ніби громи:

»Хто доторкнеться до дзвону, той не доторкнеться більше ні-до-чого«.

»Тягни, тягни!« — приказував салдат, вимахуючи нагайкою.

»Хто дивитисьме байдужно на його упадок, той не побачить ні жінки, ані рідних дітий!«

»Не слухайте попа, най собі кричить!« — заохочував унтер. — »А нумо враз, ану всі як оден; гей дубинушка да ухнем, — ух!«

»Хто не кине цеї грішної роботи, на цього мій прокляття, прокляття від Бога, від людий, від живих і вмерлих, від отсеї землі, — про-кляті!«

Не домовив, як ті, що під грозою нагайки, взялися були дзвін спускати, тепер, перестрашені проклоном, відскочили й розскочилися, мов-би це не слово, а щось видиме, страшне падало на них крізь двері із церкви. Відскочили, шнури та ланци рванулися в гору і потягнули за

собою тих, що тримали їх у руках, дзвін захитався, охнув і полетів у діл, розбиваючи в тріски всі ті палі, колоди, бруси, весь цей крам, що мав його з дзвіниці знести на чужий, воєнний віз. Упав і крисами зарився у землю, накриваючи того, що проводив ділу руїни.

*

* *

Довго чути було з дзвінищі зойки і стони, а під церквою стояв мов задеревілий священик з хрестом піднятим у гору, з обличчям як ярий віск, з очима, як похоронні свічки і голосом різким, ніби не от міра сего говорив псальми, переплутуючи їх з собою, як чоловік що переплутує сліди в темряві.

МІЙ ТОВАРИШ.

Полудне, спека, коні насилу біжать, збиваючи копоти по дорозі. Шкірою вибитий візок пече тебе з долини, а з гори сонце шкварить. Та за те довкола так гарно, що забуваєш про пекольну жарý. На право й на ліво лан золотого вівса хвилює злегка, дуже злегонька, не від подуву вітру, лиш від ваги зерном богатих китяг. А над ним небо таке синє, як волошки, велике й глибоке, як перевернене море.

Між ланами, на стрічу голубому блакитові, біжить широка дорога, без стовпів і ровів, та за те з придорожним хабузом, прибраним пахучою материнкою і червоним маком. Тішиться око.

Під вечір небо біліє і рідне та розступається перед тобою кудись дуже, дуже далеко. Від вовчих ярів та від панських ставків подуває холод, часом по колоссю перебіжить вітер та сфилює пшеницю і скучерявить жито. Часом якась забута пісня заграє на сухій билині, або крикне перелетна птаха, або загримить вистріл на болоті: І знов тихо. Вечірний смуток сідає на землю, і з придорожніх хрестів та каплиць щирить до тебе свої білі зуби, а широкий простір робиться ще ширший, а твій шлях видовжується перед тобою в безконечність, а ти на ньому такий безсилий і маленький, що здається тобі: не доїдеш, не добєшся до цілі ніколи.

Аж ось перед тобою хмара, якби поїзд переїхав та пустив гриву диму. А з тої хмари вирнає безліч ніг, туловів, голов — це діти женуть товар у село. І тобі веселійше стає, що побачиш людські оселі і спічнеш у тихій, подільській хаті. Та поки дібєшся до села, привітає тебе

цвинтар. Кілька сосон пригадає тобі північні піски, кілька хирлявихъ смерік спитається тебе, що чувати в горах, а цілий гурт камяних та деревляних хрестів вибіжить поміж дерева дивитися, хто такий їде. Навіть могили, поросли зіллєм та травою піднімуться на мить, глянуть, а як переїдеш, знов пришадуть до землі та дальше лежатимуть спокійно слухаючи, як шумить збіжжя, вишлекане їх працею і потом.

Люблю їхати Поділлєм. —

Мій віз як раз минув був цвинтар та спинявся звільна, щоб з'їхати з прикрого горбка в село, коли парубок, що поганяв кіньми, обернувся до мене і показуючи батогом на право сказав:

— А от Туринецькі «єґомосць!»

Я мимохіть глянув і на спорому ланку конюшини побачив сіру рясу й великий білий капелюх. Властитель того капелюха, побачивши нас, підняв праву руку до чола, щоб заслонитися від яркого заходячого сонця, а лівою гордо підперся в боці. Щось знайомого пересунулося нараз через мою память.

З незвичайною скоростю перекинув я тисячі днів і тисячі людий і знайшов його. Цеж ніхто иньший, як мій шкільний товариш Платонід Якимчук, перший гуляка і наймоторнійший молодець із цілого нашого товариства. Та рука на бедрі, як із якого лицарського портрету, та піднесена голова, ті насунені брови — таж по тім можнаб його хочби на другій півкулі пізнати.

Щож він тут робить у тім далекім подільськім селі? Тимчасом і він мене пізнав та махаючи на парубка рукою, щоби спинив коні, простував до мого візка.

»А ти куди?«

»А ти тут що робиш?«

»Я тут попом, як бачиш«.

»А я їду до рідні в гостину«.

»Злази!«

»Даруй, але спішуся. Там мене ждуть. Як вертатимгу то поступлю до тебе«.

»Не вірю і не дущу« — сказав стягаючи мене з воза.

»Їдь на попівство і кажи, щоби тобі дали їсти, а коньом, як видихаються, всип зерна. Ми підемо городами. Та ще скажи в кухні, най для нас ладять добру вечерю, чуєш?«

»Чую, прошу отца духовного«.

І поїхав, а ми пустилися йти. Зимна, росиста копюшина від-разу стерла порох із моїх ніг та дихнула на мене милою прохолодою. Ми ступили кілька кроків і стали. Мій товариш глянув на мене, усміхнувся і плюнув.

«Ні! Вірити не хочу, що це ти. Ані мені не снилося видіти тебе тутки.

Так чоловік заховався перед світом та перед минувшостю, що хоч псами трови, а той ворог тебе й не шукаючи знайшов. Тьфу!«

Ми знов зробили кілька кроків на густій товстій конюшині і мені пригадалося, як то я нераз із цілим товариством шукав у такій конюшині щастя, аж нараз мій товариш похилився до землі, прикляк, розгорнув листя, вирвав якісь пожовклі, мов спалені билини і показуючи мені, сказав зі смутком: »канянка«.

Я мало не розсміявся в голос. Той чоловік, що колись не опустив жадного праздника, жадної вечірки, що в легкій товариській розмові з жінками знаходив стільки принади, що з міста не хотів до родичів на село навіть на день-два показатися, той чоловік, що в здобутках зовнішньой культури видів весь чар життя, — той чоловік стоїть тепер переді мною в довгій, як пустельник рясі і в капелюсі, як старий пасічник та ще з канянкою в руках.

»Це нещастя! — говорив киваючи сумно головою. — От бачиш на тім зеленім коврі, що по ньому тепер так радо ступаємо, за кілька днів покажуться пліші, як лисина на голові передчасно знищеного чоловіка, за

тиждень, два тих пліш'в буде щораз більше, а в решті пропала твоя конюшина...«

Кинув жмут сухих ростин, глянув на мене і промовив: »Постарівся ти, хлопче!«... Ну ходім, бо ніч находить.«

І справді ніч надходила. Подільська, літна, спокійна ніч. Небо меркло, сіріло і мертвіло. Зелена конюшина ставала чорною, як овечий кожух. Корчі і дерева більшали й росли, перемінюючися в якісь загадочні постаті, в мандруючі вежі, в вози, що по-ночі без візників їздять.

Хати насували на очі соломяні стріхи та зітхали вечірним димом. За хвилину вони поховаються в затишну сутінь садів та гайків і в селі зробиться зовсім тихо.

Мовчки провадив мене мій товариш вузкими заростями межами з тою дбалостю доброго рільника, що не любить толочити зерна, чиє-б воно не було. Він ішов скоро й не спотикався, за те я, непривичний до таких ходів, що хвилини попадав у збіжжє. Ми перетяли кілька суголовків, перелізли пліт, оден, другий і опинилися в гарнім невеличкім саді.

»Мусиш до мене приїхати по Спасі на грушки мого власного хову».

»То ти вже й на садівництві розумієшся?«

»Добрий господар мусить усьо знати. Скажи сам, що варта село без саду, та ще подільське? Тут тобі і птаха заспіває і бджола забренить, тут тебе обгорне пахуча, пестлива тінь. А весною, як кожне деревце вкриється квітом, а земля встелиться травою, я цілими вечерами пересиджую на лавочці, яку власними руками зробив і поставив. Кожне дерево живе і говорить до тебе. А кільки шепоту, як вітер повіє, кільки трівоги, щоб не було бурі. Послухай«.

Я мимохіть став і справді почув легкий, ледви замітний шелест. Це шелестіло листя та галуззя за подувом теплого, західного вітру.

»От, колиб ти не їхав із міста, то зрозумів би, що

кожне дерево надслухує в цей мент, з якого боку вітер віє та питається одно в другого, яка ніч буде і чи може спокійно спати. Але де вам до того! Вам електрика, самоходи, штука, ґазети... Марнотравні сини!«

З саду увійшли ми в город, потім у городець, а з городця в стару, але гарно удержану хату. Була це хата, заможного селянина, без міської обстанови, без видумок культури та вибагів моди.

Стіни білі, мазані вапном, деревляна стеля і чистенькі, не дуже великі вікна.

На середині великий, дубовий стіл, довкола гарно вироблювані стільці, коло дверий цяткований мисник. Під стінами лавки накриті килимами домашньої роботи; на стінах святі образи.

Якийсь великий спокій, якесь примирення з життєм царювало в тій дивній кімнаті. Радо і вдоволено сідав чоловік при тім дубовім столі, забуваючи про усі клопоти та заходи, які полишив у місті.

»А є ти, Гандзю?« — гукнув пан-отець відчиняючи двері до кухні. »Подай нам світло і вечерю!«

За хвилину увійшла десятилітня дівчина з двома ярими свічками, поклала їх на стіл і взяла зносити всякі тарелі й тарілки. »Гарно, але дивно мешкаєш собі — почав я розглядаючися по хаті. — Знаєш, я тебе далеко скорше уявляю собі в великій балевій салі, або в театрі в льожі, або при зеленім столі в якім нашім Монако, як тут у цій хаті«.

»Вірю тобі, але про те побалакаємо ще по вечері, а тепер їдьмо, бо молоко підійде сирваткою«. І ми почали їсти кваснє молоко з капою, як не знати які маріцпани.

»А тямиш ти наше снідання у Мусяла, в особній кімнатці на горі, з гомарами та шампанським?«

»Де, коли?«

»Де? Кажу тобі у Львові. А коли? то докладно не тямлю, досить що по двобою з тим поручником, якому ти розчерешив лоб, як маківку«.

»Тямлю,« — сказав і схилив голову, якби засоромився. Я глянув на ту голову, на високе, поморщене чоло і був лихий на себе. Та голова хилилася під вагою споминів, а чоло морщилося згадуючи забуті провини.

»Прошу, будь ласкав, стрібуй наших сільських пирогів« — промовив нараз голосом ввічливого господаря дому. — Колиб я знав, що буду мати у себе такого гостя, то був би ростарав мяса, бо ви міські люди належите до »мясоїдних звірів«. І нігті так стружете, як шпони у вовків, або у яструбів. Слово даю. Але ти не гнівайся на мене. Я не зі злого серця. От так привик говорити те, що думаю, або нічого не говорити«.

»А хібаж ти не їш мяса?«

»Ні«.

»Цікаво«.

»Зовсім не цікаво, лиш природно. Це на мою гадку не годиться з культурною місією чоловіка відбирати живим сотворінням життя і їсти їх. Знаєш, що мені иноді соромно дивитися, як на празнику, або на весіллю люди напихаються мясом та ще вбирають його гарно та подають на квітистих тарелях. А може ти з'їш доброго домашнього спра? Це наш галицький »ементалєр«. Стрібуй. А по вечері напємося домашнього медку, але то вже під хатою, на приспі, бо в хаті душно«.

В хаті справді робилося дущно і так якось важко та млісно, як буває звичайно перед бурею. Ми вийшли під хату та посідали на свіжо мазаній приспі. Гандзя винесла нам збанок меду та поклала його на липовій колодді біля приспи. Наповнила дві чарки й пішла. »Дай нам Боже!« сказав господар, беручи чарку в руки. »Дай Господи«, відповів я піднімаючи другу. І почалася розмова. Така спокійна та щира розмова, що не веде до ніякого діла, що не має нічого иншого на цілі, крім обміни гадок та почувань. Тої розмови слухали дерева у саді та квітки у городі, зразу прислухувався їй також великий чорний пес, що прийшов із подвірря та крутив-

ся коло нас. Він поклав був свою голову панові на коліна і дивився йому так пильно в очі, якби конечно хотів його зрозуміти, та почувши, що говоримо про речі, які його не дотикають, скрутився в клубок і почав засипляти. Иноді тільки зітхав, та так якось глибоко й важко, як стурбована людина; Бог святий знає за чим. У повітрі літали лилики, а повітре робилося щораз душнійше. Не було видно ані зір, ні місяця.

»Гарно у тебе — почав я, кінчаючи першу чарку справді доброго старого меду. — Нема що казати, гарно. Тільки я не знаю, як ти тут можеш висидіти цілий рік, у такій глухій закутині, далеко від культурного світа«.

»Як можу висидіти? От так, як бачиш. А я, знов, не можу зрозуміти, як ви сидите цілими літами в тій товкітні, у тому пеклі, що називається містом«.

»Маємо часописі, книжки, товариства, театр, штуку, словом, маємо всьо«.

»Тільки нема у вас одного — життя. Замісць природи, замісць вдоволення, яке вона чоловікові дає, ви зробили собі свій власний, штучний світ і хочете, щоби він вам дав щастя. Ніколи. Звідти у вас стільки молодих старців, стільки людей знеохочених до світа і до життя, стільки всяких неврастеніків та абератів, стільки самовбийників. Що — ні?«

»Може й правда, не перечу, але щож робити? Мусять же бути міста, бо вони є осередками культури, вони є варстатами поступу«.

»Ха, ха, ха! Яке гарне слово поступ. І ти справді віриш у цей наш »поступ?« Бо я зневірився давно.

»Як то? А телеґраф, а залізниці, а проміні Рентґена, а бактерії?«

»Я тобі їх іще з причинком дарую за сільський здоровий воздух, за добрі зуби і кріпкий жолудок, та за той спокій, якого у місті навіть у монастирі не найдеш«.

»Е, ти переборщив. От возьмім приміром залізницю. Дістане чоловік вістку, що хтось із найблизших хорий,

або в нещастю, або що лучається нагода зробити якесь хосенне підприємство, сідає на паровіз тай гонить. Ні, я справді не розумію, як ти можеш не признавати таких мудрих та добродійних винаходів, без яких нині годі було би обійтися«.

»Без яких — підхопив мій товариш — люди обходилисяб дуже добре, як би їх та твоя чудесна культура не порозганяла на чотири вітри: сина від батька, доньку від матері, мужа від жінки. І що мені з того, що я можу сісти і поїхати до Парижа, або до Льондону, коли там і всюди стріну ту саму людську біду, кривду і визиск? Що мені з того, що я пізнаю будову сонішнього систему і склад людської крови і природу клітин, коли вони не дадуть мені відповіди на основні питання про наше життя, про його ціль та ідею. Відбереш мені весь чар, усю принаду, всю прелесть, яку має око, дивлячись на цей божий світ, а в заміну за те що даш мені?«

Видячи, що маю діло з непримиримим ворогом культури я не відповів нічого, лиш рішився позволити йому, щоби виговорився до волї.

»Або ті ваші часописі. Ви без них просто дихати не годні. А скажи мені, чим вони вас кормлять? Брехнею, сплетнею, злобою та бабськими новинами. По що тобі, чоловіче, знати, що якась там княгиня утікла від свого чоловіка, або що якомусь там банкирові украли гроші, а якийсь знов пан віддав свою доньку? Чи ти від того будеш мудрійший, кращий та ліпший? Або ті вісти з цілого світа, об тім, як за морями люде воюють із собою, як на другій півкулі ладяться до війни, а в сусідній части світа заключили мир. Погадай, скільки спокою кожна така часопись забірає тобі, скільки праці завдає твоїй памяти і твоїй уяві, скільки непотрібного зворушення викликує в тобі, а всьо для якої причини? Чи ти з того робишся кращим, чи по прочитанню такої часописи почуваєш себе благороднійшим? Де там. От, привичка, тай тільки! Культура! Страх, які культурні, а злодіїв, а

душегубів повні вязниці. Як так дальше піде, то що другий дім буде шпиталь, а що третій вязниця. Інакже й не може бути. Таж чоловік не з заліза. Деж він тому всьому годен дати раду? Кажеш медицина високо зайшла. І зуби рве і жолудки випорує. Дальше мозки і серця будуть виймати і такі порожні люди ходитимуть по світі. А подивися ти, скілько тепер божевільних, а скільки сухітників! Як є половина хоч трохи здорових людий — то добре. Бо незабаром і того не буде. Що другий занедужає, що третій здуріє, а решта попаде в таку лють, що всю ту твою культуру рознесе, спалить, і з землею зрівнає«.

»А тоді?«

»Тоді, розійдуться люди по світі і пічнуть жити на волі ;дихати, їсти, сміятися, як Бог приказав«.

»Поки їм не навкучиться. А потім пічнуть на ново будувати міста та думати над винаходами, словом творити якусь нову культуру«.

»Але иньшу, ліпшу, здоровійшу від нинішньої«.

»Чи ліпшу, то побачать колись наші наслідники. От старі мрії, старі як світ. Краще випиймо по чарці, бо мід твій справді добрий«.

»Мід медом, а слова словами. Те, що я тобі говорю, стаґре як світ. Згода. Але чому люди того не видять, чому не завертають із дороги?«

»І видять і завертають. Від Русса до Толстого скільки то було таких завертачів та мабуть не так легко завернути, як тобі здається«.

»Аж прийде хтось зі сходу, відчинить ту велику тюрму, що зветься Европою і випустить людий на волю. Побачиш... А поки що випиймо справді по чарці тай підемо спати, бо вже мабуть пізно«.

Ми випили по другій, але спати не йшли. Щось нас держало на тій присні. Вже останні світла погасли на селі, вже перші півні почали співати, а ми сиділи поруч себе та дивилися на чорне небо, що грозило бурею.

»От один примір тої вашої культури«. Послухай.

Колисьтут вертав я з консистора, куди взивали мене до виправдання за такі провини, як те, що я з хлопами братаюся, що службу читаю по українськи, а не по славянськи і так дальше. Сиджу в переділі для некурців та дрімаю. Віз трясе, гуркотить, дим та вугляний пил вдирається крізь кожну щілину і лізе мені до очий, порошить тіло, пхається під одежу. Люди тручаються, кричать, спішаться, немовби їм що хибувало. Хочеш глянути у вікно — годі; дерева, хати, поля перебігають попри тебе з такою скоростю, що око на-дух томиться і сльозою заходить. На одному перестанку входить молода, марна паня, гарно, дуже огрядно вбрана. Нема на ній нічого лишнього, нічого такого, що вражало би тебе немило. Кладе нову, шкіряну торбу на полиці, а сама сідає між мною і між незнайомим мені паном, годованим, як кабан великодний, червоним і сапливим. Сідає, голову спирає злегка на брудну спину воза і дивиться перед себе на якусь оповістку залізничу. Але видно, що очі її задумані і розмріяні перешибають стіни ваґону і летять кудись далеко й далеко. Якась сіра сила закриває світ перед ними, якась мрака душевна, якась чорна хмара болю, з якої за хвилину поллються струї дощу. Ось повіки починають щораз скорше опадати й підніматися, уста починають дрожати, коло уст являються якісь непевні морщини і голосний плач мішається з туркотом коліс і з сапанням мого незнайомого товариша. Чого вона плаче? — прийшло мені на гадку. Може з похорону вертає, або на похорони їде? — Ні, бо вбрана не в чорну, але в ясну, гарну одіж. Чогож? Бог її знає. Алеж плаче чим раз гірше, чим раз щирійше. Радаб спинитися, перестати — не година. Плач, як филя, пірвав її і несе з собою. А тут тимчасом і з права і з ліва і з насупротив глядять на неї чужі людські очи, недобрі, що їм перервала тупий, бездушний спокій, або ошумілу дрімку. Чогож вона плаче? Бог її знає. Але плаче довго, безнастанно, гірко.

Минаємо села, міста, ріки, поля, а вона плаче й плаче. Той плач зразу цікавить мене, відтак гнівить, а в кінці ворушить. Я рад би взяти її сплакане обличчя в свої долоні, пригорнути до себе і спитати, чого вона плаче. А потім погладити по тих зболілих висках і потішити щирими словами. Усьо на світі минає — не плач, не плач — не плач...

Та мені не годиться. Сеж чужа людина, а до того жінка. Годі!

І я дві години їду і слухаю її горячого, непотішного плачу. — Ось тобі ваша культура з її мудрим, етичним, людським »годиться — не годиться«. То тільки маленький, дуже маленький примір. Адже у своїому селі я не мину навіть дитини, що плаче, бо булку згубила. Адже... та що тут багато говорити, люди перестали бути людьми, тай тільки. Ходімо в хату!«

В хаті чекала на нас постіль; для мене на ліжку, для нього на широкому ослоні. Постіль була свіжа, пахуча, так мила для втомленого тіла. Я хотів зачинити вікно, але мій товариш не дав: »Лиши! Не бійся, не буде бурї. Я тепер знаю, з котрого боку надходить дощ, а звідки віє суховія. Можеш спати спокійно«.

Ми полягали, та сон якось нас не брався; вибилися ми з нього. »Ігі, і з дороги чоловік і спати не годен« — кажу.

»Я також — додає мій товариш. — Звичайно о тій порі обертаюся вже на другий бік, а нині заснути не годен«.

Почалася в друге розмова.

»От правда! Скажи по мені, як властиво збулася в тобі така переміна?«

»Багато говорити, а мало слухати. Але як конечне хочеш, то слухай...

По тім двобою, про який ти згадував, узяв від мене мій »старий« слово, що буду на себе вважати і виправив мене на дальші студії до Берліна. Думав, що коли буду

здалеку від неї«, то забуду й нічну інакше жити. І справді нове велике місто, незвичайно живе й рухаве, заняло мене на якийсь час собою; я зразу »загуляв«, а опісля з головою вліз у свою ґеольоґію.

Так минув рік, надійшли мясниці, а з ними балі. І лихо хотіло, що одного вечора вичитав я в часописі, що в місті Н. відбудеться великий баль, при звуках військової музики і т. д. Значиться і »вона« буде. Буде гуляти, бавитися... І пішли думки за думками про те, як вона буде вбрана, з ким гулятиме, що буде в танці говорити, як буде виглядати. Немов жива вирнула вона передімною. Я почув її просто при собі у вірі розкошсанаго вальця. Я чув її притишені, урвані слова і видів її сфильовані рухи — дві силі, що підбили мене. Почути її, побачити, гуляти з нею, конечно, за всяку ціну! Я зібрав свої балеві причандали і ще тої самої ночі їхав на баль. Погадай, до чого спосібний такий шалений хлопець — із Берліна їде до нашого підгірського місточка на баль. Правда? Приїхав я, входжу до шатні, чую — грають вальця. Котяться пари за парами, як филі, майже самі знайомі, самі свої. Ось і вона. З ким? З ним! Може я не добре бачу, може то хтось тільки подібний? Підходжу до самих дверий і дивлюся ще раз — ні, він. Говорить до неї, питається, чекає відповіді і гонить у шаленім танці. Обійшли салю раз, другий, а за третім мені почав цілий світ у голові гуляти, я вхопив капелюх і вийшов. Хотів сісти на залізницю і їхати назад. Але поїзд не йшов. Треба було ночувати. Я займов до краківського готелю і казав собі дати »число«, до нині тямлю котре, на першому поверсі з двома вікнами, з одним на в улицю залізничу і з другим на ту поперечну, вже не тямлю, як вона зветься. Вийняв я револьвер із нагрудної кишені, положив його на шафці біля ліжка і розібрався. Не тямлю нічого. Забуваю навіть де я і що зі мною діється. Здається мені, що готель враз зі мною їде, що я дивлюся кріз вікно і виджу безліч гуляючих пар, що вітер грає валь-

ця. Часом мій поїзд заскрегоче на скруті, свисне й пустить хмару диму. Тоді нараз кінчиться танець, лишається пусте поле, а на ньому грубі смуги диму і я сам оден. Та ось повіяв вітер, розійшовся дим і я бачу, як просто на мене гонить той шалений поїзд. Вихопився із шин, і вганяє по пустих пустарях. А довкола нього хмари диму, а в димі безліч пар і вітер грає вальця. Тікай!... І я зриваюся, протираю очі і хочу встати. Піднімаюся і виджу, як рівночасно в ногах ліжка показується сиве волося, чоло, очі, борода і стає старенький, добродушний чоловік, із дивною, незрозумілою усмішкою біля уст. »Хто то?« — кричу і хочу вхопити за револьвер. Але він простягає свою руку і я паду безсильний на постелю з очима вліпленим в його очі і в тую дивну, незрозумілу усьмішку біля його уст.

»От тут — починає старець — на тім самім ліжку, знайшли »його«. Лежав так само, як ти, лиш нога звисала на долівку. Мав такі самі мутні очі, таке привяле лице, лиш на груди мав червону квітку«.

Я зібрав останки сил, зірвався з ліжка і підняв занавісу. Синій ранок кинувся в кімнату. Я сперся спиною на вікно і глянув перед себе, в ноги ліжка. Там у сірих сутінках досвітку стрінув я ті самі пронизливі очі і тую усьмішку дивну, незрозумілу. »Мав таке привяле лице, як твоє, лиш на грудях процвитала червона квітка. Так, так« — говорив розпливаючися в промінях сходячого сонця. »Так, так«.

Я зібрався скоренько, розплатився і вибіг на улицю. Місто будилося зі сну. З балю вертали люди. На скруті улиці, око в око стрінувся я з »нею«.

Вертала з родичами домів. Весела, румяна, розбавлена. Обкинула мене докорами, сміхом, гнівом і просьбами. —

»Як можна? В салі говорили, що ви були, але я не хотіла вірити. Чи не занедужали нагло? Як не підете

разом із нами, то знати вас не хочу. Мусите піти. Як ви змарнили! Бійтеся Бога, треба вважати на себе!«

Словом — розщебетался як пташка і тим щебетом тягнула мене за собою, аж до хати. На сходах хотів я попрощатися і вертати до Берліна, але мене не пустили. Затягнули до хати, кажучи, що було би гріхом непростимим пускати такого втомленого і мабуть чи не хорого чоловіка. Ми випили чай, побалакали і розійшлися, щоби відпочати. Кілька годин переспав я камянним сном і збудився, що йно до обіду. Ніколи того обіду не забуду. Не знаю, чи »її« щебетаня, чи той здоровий сон, яким я в добре знайомій хаті переспався, чи може те щире приняття, яке мене тут стрінуло, досить, що я нараз прийшов до себе, повеселів, розговорився і почав зовсім свобідно оповідати свій нинішний привид. В тім прибігає зі школи одинокий синок пп. В. і каже, що в краківськім готелю застрілився якийсь поручник. Можеш собі уявити враження, яке на нас та вість вчинила. Щось незвісного, загадочного, страшного перелетіло понад нами, щось, що морозить найсердечнійше тепло і найблизших людий віддалює від себе. Якась нерозгадана таїна. Я видів, що всіх очі дивляться в ту хвилю на мене і вважають мене, коли не виновником тої події, то бодай її учасником і що той погляд остане при мині на все. Обід ми докінчили мовчки, подякували собі і мали перейти до другої кімнати, але я зараз ухопив за капелюх, щоби вийти на місто. Щось мене тягнуло туди, до того готелю і до того числа, де збулася нещаслива пригода. Господар дому мабуть догадався, який мій намір і не хотів мене самого пустити. Ми пішла оба. І що ти скажеш? На тім самім ліжку, на якім мені перед десятьма годинами снився той сон, чи привид, чи Бог знає що, лежав »він«, із привялим лицем, із потухлими очима, з кервавою грудю. Одна нога спадала справді на долівку, немов шукала землі, в хвилі, коли відривалася від неї на віки. На чолі пізнав я той знак, що його зробила пе-

ред двома роками моя шабля. Я глянув на нього, здивувався, потім мороз перейшов мені по шкурі, а потім якесь немиле почуття непевної вини обняло мене. Адже я бачив його так недавно, як гуляв із нею, такий гарний, моторний, веселий, такий певний себе! Що сталося так нагло? Яка причина, хто тому винуватий? І в одну хвилину весь мій розстрій повернув до мене. Я почув, що трачу рівновагу, і лечу кудись, куди нема землі під ногою. В одну мить пригадав я собі початок того сну; гук машини, музика вітру, шалений танець непонятних пар серед пітьми диму. Я побавич у друге той дивний поїзд, що вирвався з шин і гонив за мною. Я почув страх, що мені прийдеться втікати перед ним може довго дуже довго по незнайомих шляхах і полях, поки він не дожене мене і не розторощить... Хотів я цілою душею знайти якусь певну доріжку і хочби вона була Бог вість яка прикра, добитися нею до безпечного місця. Я читав пильно часописі, ловив усякі вісти, щоби дізнатися причини самовбийства, але не міг. Не було для мене захисту, не було утечі; так почалася погоня.

»Ти винен, — говорив мені якийсь незнайомий, глухий голос, — він тобі зробив місце, він поступив собі гідно, дав тобі милостиню, криваву милостиню, а ти її приймеш«.

І мені справді здавалося, що той чоловік зробив мені місце, що уступився з моєї дороги, забираючи з собою якусь велику, дуже страшну тайну. Хто знає, що сталося між ними? Гроби мовчать. Я не дізнаюся правди ніколи. Даруваного гроша не числи. »Ти дістав милостиню!« Чи приймеш її?

Що діялося тоді зі мною, того я тобі не в силі розказати. Я й сам того не тямлю. Не було тривоги, яка не мучилаб мене, не було страху, який не сходив би на мене, не було такого зворушення, яке не трясло б моєю душею. Іноді приходив спокій, не спокій, а тупа, глуха, німа й сліпа байдужність, на світ, на людий, на себе, на всьо.

А за нею нудьга безконечна. Я шукав розривки в науці, в дорозі, в гулящому житті і не знаходив її ніде. Колиб я міг був шукати того интересу в самім собі, роздрапуючи власні рани і розтираючи їх перед світом на милосердя, або на глум юрби. Алеж я був ґеольоґом, я держався кріпко землі, я не признавав нічого крім того, що можна дослідити та зрозуміти. Словом, я перебув траґедію. Не знайдеш такої душевої недуги, такого хоробливого прояву, якого я не досвідчав би на собі. Я жив десятий раз, ділився на кількоро, бував у кількох місцях рівночасно, умирав безнастанно і не міг умерти...

А нині глянь на мене. Від трьох літ голова мене не заболіла. Чи ти це розумієш, чи ти це годен оцінити? Видиш, перед хвилиною ішов град на моє збіжже і міг його знищити до тла, а я спокійно згадував ту бурю, яка перейшла на ді мною. Три роки голова мене не боліла! Розумієш?«

»Розумію, тим краще, бо мене з точністю женевського годинника болить кожної неділі, але скажи мені, що в твойому оповіданю винна культура? Адже й не культурний чоловік може шаліти за дівчиною. Ні?«

»Може, але не так. Може забити себе, її, або його, може здуріти, але не зогниє живцем; його душа не пічне розкладатися, як це зо мною було. Я тобі не оповів усього, але коротко кажучи, я перебув той великий прокляв, який кидає природа на своїх марнотравних дітий, на тих, що виреклися її і пішли шукати иньших богів.

Я вернув до неї, в покорі, як марнотравний син. Не в санаторіях і лічницях, куди мене висилали, але в нашім глухім подільськім лісі, куди я поїхав на відпочинок, прийшов я до себе. Тут, у хаті побережника сидів я, як у пустельні, не видячи нікого крім господаря, господині і їх доброї доньки. Тут не чув я иньшої пісні крім пісень лісових птиць, иньшої музики крім шуму дерев, иньших гостий крім сарен і заяців, що приходили з гущавини на недалеку поляну. Я почав їх слухати і розуміти, почав

читати з тої великої книги мудрости, що зветься природою; вона мені подала ліки і привела до здоровля. Нині я зрівноважений чоловік і мабуть ніщо не в силі викинути мене з тої рівноваги... Ну, але ми спім. Північ минула«.

Справді було мабуть дуже пізно. На дворі стало прояснюватися, мертва тишина, яка через кілька годин томила землю, лякаючи її бурею, минула. Легкий вітер повівав понад садом і заносив до вікон рідкі каплі дощу; сліди, що не далеко, може на другім селі була буря. На душі робилося легко, як по нещастю, яке нас щасливо минуло, так що я, мимо дороги та невиспаної ночі, почував себе кріпким і здоровим. Здалеку доходив грюкіт громів. Хвилину мовчали ми, а відтак почав мій товариш знову:

»Іще одно. Не гадай, що з своїх поглядів я роблю яку теорію та стараюся її ширити. Борони Боже, я бережу їх для себе і вір мені, що я навіть доси нікому не оповідав того, що перед хвилиною тобі. Ми-ж старі товариші і я знаю, що ти не підіймеш мене на сміх та не здивуєшся, що я тебе винудив своїм балаканєм. У мене в селі є читальня, шпіхлір, крамниця. Чомуж? Що добре і хосенне, нехай буде. Що? Ні?«

»Так, так, але я все таки не розумію, як ти тут удержишся так далеко від світа?«

»Зовсім не далеко. Мені здається, що я саме в центрі того, як ти кажеш, світа. Я тут, бачиш, знаю кожного чоловіка, а він знає мене. Ми розуміємося прекрасно і вір мені, що найдурнійший тутешній мужик близший мені від пересічного вашого урядника. Нас лучить життя. Я розумію землю, а вона, здається, розуміє мене. Прийде літо, зачне доспівати збіжжє... ні, ти не відчуваєш того, що тоді діється на землі; які зміни приносить кожна днина, якої ваги набірає кожна хмарка на небі. То не менче цікаве від взаємин двох держав, що хитаються між миром

і війною. Або жнива. Чи може бути що краще, як сісти над покосом та слухати бренькоту кіс і шелесту стебел, що спокійно кладуться на перевесло. Багато розривки дає мені город і городець. Я плекаю залюбки цвіти. Побачиш рано, які вони у мене розкішні. Я сам саджу їх, сам підгортаю, полю, підливаю. А хоч їх стільки є, то кожний для мене має щось нового, щось, скажім, індівідуального так, що я з великою нетерпеливостю чекаю, коли розцвитеся кожний новий пупінок. Зимою знов, як земля вбере на себе білу зимну шубу і пічне спочивати і я відпочиваю разом із нею. А як прийдуть великі морози і птахи не мають що їсти, кажу на жердках розставляти сноші пшениці і жита, щоби той безжурний співучий народ не вигинув із голоду. Поняття не маєш, скільки тоді радости і втіхи. Вір мені, я тут маю багато, дуже багато всяких новостий що днини, навіть що години. Треба тільки знатися з тим життем і полюбити його. Ну, але ми спім, бо вже не далеко до рана. Добраніч!«

»Добраніч!« — відповів я відвертаючися до стіни і справді забирався до сну. Серед нічної тишини почув я крізь вікно шум недалекої ріки і зачав звільна, несвідомо потапати в ньому, коли нараз почув я знов голос мого товариша.

»А чи ти справді віриш в усі придбаня нуки? От приміром, возьмім хочби астрономію. Чи ти справді віриш, що земля обертається докола своєї оси?«

Кинув те питання несміло і замовк. У хаті зробилося тихо. Крізь вікно чути було шум ріки. Здалека, чим раз дальше і чим раз рідше грюкотіли громи.

Я вдав, що сплю...

ПІД ВЕЛИКДЕНЬ.

Страсти.....

Бачу ґаздів, поважних, у святочному вбранню, і ґавдинь зажурених, мовби, з роду-віку радости не знали, бачу хлопців з калаталами, такими голосними, як вони самі, і дівчат до весняних квіток подібних, — всіх їх бачу очима душі.

Довгим шнуром тягнуть з села до церкви.

Тихий вечір окутує їх тінями, а струмочки весняних від глушать їх розмову. На деревах свіжі листки, в ровах лежать останки торішнього снігу: дві скрайности межують з собою, як звичайно в життю.

Ґазди дивляться, чи гарно сходить збіжже, ґаздині говорять про росаду, дівчата думають о гагілках.

Пахне свіжо зорана земля, з діброви повіває вітер, а далеко десь, крізь хмари, чути радісний крик птахів. Вітають рідну землю. А з поміж лип, набренілих свіжими соками, визирає копуляста церква і моргає ясно освіченими вікнами і ніби кличе своїх вірних до себе.

Страсти.....

Чую дріжучий голос старого пан-отця, як з полиняліх листів читає страсти Христові, чую зітхання мущин, жінок, дітий, ніби це не евангельські слова западують в їх душі, а каміння летить у криницю болю. Здасться цей біль розсадить стіни церкви.

Миготять свічки в мозолистих руках ніби спомин червоних пожеж, довкола церкви стають пригадати Христового терпіння — і Пилат і Петро і Юда. Воїни лозою

січуть його тіло, а товпа реве. Распни! Распни! Та чогож всі вони, не такі, як на образах малюють, а ніби нинішні, ніби кожний їх бачив, і не одного, а багато, багато? Багато Юдів, багато книжників і Фарисеїв, разбойників і воїнів жостоких. Багато, багато, багато!

А на цвинтарі дерева дух у собі примкнули, бояться, щоб котрого з них посіпаки царські не зрубали на хрест, або на копіє, котрим пробито бік Христа.

Тихо, лиш пан-отець дріжучим голосом читає, лиш народ зітхає глибоко, лиш далеко десь кигикають, вертаючи з чужини птахи.

Бачу, і нема мабуть між нами такого, щоб не бачив якоїсь церкви і знайомих людий і не питався, маючи серце повне страсного настрою, як ви там цього року годні були вислухати отсих повістий жахливих про муки Христові? Ви, що перебули нові люті страсти катаваного народу, ви, котрих били, різали, палили, котрим плювали в лице а ворожа товпа кричала: »Распни! Распни!« Як ви перебули ці страсти?

*

* *

Тямлю, як малим хлопцем біг я у живний четвер під дзвінницю, де парубки розкладали вогонь.

За мною бігла моя тінь, а з корчів вискакували страхи.

Я дрожав, не знаю, чи від холоду весняного, чи від зворушливих настроїв. Тямлю, як високо знімалися кучеряві клуби диму, як вилися червоні гадюки вогню, як кріваний блиск обмивав дубовий паркан.

Нині димами окутаний весь край і весь він в огні, весь у багряниці муки... Страсти.

Парубки зносили з усіх сторон, хто ворота, хто голови з розбитих коліс, хто порохняві колоди з під війтової комори; зносили і метали в жар.

Не ватру, а костер розпалили вороги наші на нашій

прадідній землі, і метали в огонь не порохняві колоди а здорове добро, живих людий.

Дзвінице у Нагуєвичах, розкажи про твою автодафе! Розкажи голосом похоронних дзвонів, бо людським словом цього розказати годі!

*
* *

Вогонь тріщить, полумя сичить як гадюка, ніби жалується, що не дають йому зжерти самого себе до останка.

»Яка тепер година?«

»Не чув? Недавно другі півні піли«.

»О цій порі привели Христа перед варту й питалися: — Коли ти цар, то де твоє військо? — А Христос каже до них: »Колиб я хотів, то злетілось би війська, як листя у лісі, але я хочу умерти за вас«.

»А знаєте, чому осика дріжить?«

»Кажи!«

Як прийшли у ліс посіпаки, щоб дерево на хрест зрубати, то дуб і ялиця і явір мовчки стояли, мов мертві із болю, а осика дріжала й просила, щоб її не рубали, бо боїться кари. Так вона і дріжить з того часу«.

»Між людьми теж тепер одні задубіли, а другі мов трепета тремтять. А я вже нічого не боюся, хоч мене на муки беріть. Я тепер сам як палець, нікого мені вже не вбють, не знасилують, не зневажать і гіршого, як бачив, не побачу. Та я ще хочу бачити, як прийде покаяня. А воно прийде, о, прийде! Тілької кривди рукою не затулиш. І Христа мордували та він воскрес, а миж що, не християне?«

»А про писанки чули?«

»Чули, не чули, — кажи!«.

»Як вели Христа на Голгофту, то хлоп якийсь ніс покладки в кошелику на продаж. А як побачив, що Христос під тільким тягарем упадає, то кошелик поклав на

землю, взяв хрест і поніс; звичайно, хлоп до тягару привик. Вертає, дивиться, а покладки розмальовані оден від другого краще, в ріжні краски, і в ріжні узори«.

»Нам би тепер писанки лиш на червоно малювати і чорні хрести і білу тернину на них писати«.

»А мені покійний батько казав, що як почалася війна, то Христос відірвався від хреста і впав на землю, в траву, долілиць. А як люди хотіли його знов почіпити і цьвяхами стали руки й ноги прибивати, то з цьвяхів капала кров«.

»Тепер весь світ у крови, з кожнього серця капає кров«.

»Гей! Гей!«

Говорять, а ватра дотліває. Сирий туман окутує церкву і лиш і дзвінницю і парібків, що потомлені кругом вогнища лежать. Лиш хрести на гробах бовваніють. Ніби духи предків повилізали з могил і слухають розмови... Багато їх, багато.

*

* *

В пятницю плащенницю.

»Благообразний Іосиф, з дерева зняв пречисте тіло Його, плащенницею чистою обвив і пахощами намастивши во гробі новім покрив, положив«.

Так лежав той, що побідив побідою з за гробу.

І весь день люди ішли, щоб покланятися йому.

Аж темрява загородила дорогу до церкви.

В церкві дяк читає півголосом псалтир.

Чим-раз рідше й тихійше падуть його слова. Чим-раз нище хилиться його голова лиса над пожовклу книгу, — заснув. Лиш масло у лямпах скверчить, лиш дими снуються поміж образами.

І тоді стежкою від цвинтаря до церкви наближається похід.

Без рук, без ніг, в пошарпаній одежі ідуть, у маєстаті

терпіння. Вже переступили поріг, уже в притворі, вже до зимних плит пришадають. »Ти, що протерпів за нас страсти, Ісусе, Сине Божий, помилуй нас!... Помилуй тих, що осталися в пограбованих хатах наших під стопою ворога, тяжкого. Помилуй поля кровію политі, а тепер наїздниками чужими зайняті. У тих полях праця наша і кости предків наших — не відбірай їх від дітий і внуків, що лишилися по нас. Ми погибли, щоб вони могли жити, щоб рідною мовою своєю тішилися і сумували, щоб Ти Христе, з дерева хресного знятий, по прежньому звичаю у церкві нашій спочив і воскрес. За все, що нам рідне, дороге, серцю близьке — ми боролися чесно до останка, не жахаючись ані мук, ані смерти, — Ісусе, Христе, Сине Божий, помилуй, помилуй, помилуй нас!«

. . . . . .

Крізь весняні шуми рік і лісів, крізь гамір торговиці світової, крізь невгаваючий рев ненажерливости людської і злоби — чую тебе, свята велика молитво безталанного нашого народу. Помилуй нас!

*

* *

А як в неділю в перве заграють великодні дзвони і священник тричі зніме хрест у гору і тричі возвістить: »Христос воскрес!« — то чую, як з грудий міліонів вихопиться один великий стон, один червоний крик, один невгаваючий зойк. »і нам належиться життя!«

Ріки скинули з себе ледяні окови й свобідно пливуть в Чорне море, а ми малиб у соромних кайданах ходить до суду-віку? Дерева соками повими набрепіли і в зелену вбіраються обнову, а ми малиб у жебрачому лахміттю на суді народів стати?

Земля родюче лоно відчинила і зерно із долонь спрацьованих приймає і леліє і зростає його на пожиток, а ми

малиб спокійно дивиться, як ворог її поміж себе шматує, як її зневажливою стопою толочить і зерно наше у свої засіки несе?

Птахи з далеких виріїв вертають и жалібно кричать побачивши згорища і руїни, а нам хіба ніколи не діждаться, щоб брати і сестри наші вернулися до нас на спільну радість і на спільне горе?

Христе, ти муки приняв за нас грішних і на дереві сорому повис, а на третий день во славі піднявся, а наші батьки, мужі і брати на марне малиб страдати і конати?

Не вжеж на марне лилася людська кров і душі, як осінне листя летіли, а край цілий стогнав, як велика Голгофта?

Ні, ні, і — ні!

Як ізчезає дим — най і зчезуть і як тає віск від лиця огня, — так най пропадуть во віки і во віки вороги воскресення народу!

. . . . . .

Пояснення.

Перше оповідання, яке я написав, називалося »Шумка«.

Я тоді був студентом фільозофії у Львові, помагав Іванові Белеєві порядкувати бібліотеку »Просвіти« і передав йому цей первотвір до прочитання. Він помістив »Шумку« в одному з фейлетонів »Діла« і таким чином заохотив мене до дальшої літературної праці. Була це чисто моральна понука, бо про гонорар я тоді й не думав.

За»Шумкою« пішло »На палєті« (чотири поезії в прозі), довше оповідання »В лісі« і цілком довге, котрого імені не тямлю (мабуть »Дивак«). Знаю, тільки що змалював я у йому судьбу маляря Стоцкого, шкільного товариша великого польського маляря Яна Матейка.

Стоцкий на старість літ купив був собі в Бережанах хату з великим садом і городом і доживав там віку разом із своєю сестрою.

Його вважали великим диваком. Від пятої до восьмої ґімназійної кляси мешкав я у найближчому сусідстві від віллі Стоцкого, і забігав до його, щоб дивитися на образи, та розглядати велику збірку всяких репродукцій і малярських ескізів. Стоцкий ставився до мене дуже прихильно, оповідав мені всілякі пригоди з свойого довгого життя і на тому матеріялі збудував я своє оповідання.

Змісту не тямлю, бо з тої пори, як воно появилося в »Ділі«, не читав його. Знаю тільки, що до головного героя цього твору, себто до Стоцкого, хотів я поставитися прихильно, як до людини, котрої не розуміло його окруженння. (Боротьба одиниці з загалом.) До траґедії артистів було в мене серце вже з діточих літ. В нашій хаті, в Кругульци, пересиджував зимою старенький

Німець-маляр Швуґер і малював »тайну вечеру», — образ великий на цілу стіну. Швуґер був колись гарним малярем, робив добрі портрети, та на старість тратив зір і не бачив красок, котрі сам готовив собі під дзвінницею на камяній плиті. Мав такий спорий, гладкий камінь, як бохонець хліба і розтирав ним фарби. Цілими годинами сидів я біля його та приглядався тій роботі. Тямлю, що особливо подобалася мені фіолетна краска, яку добував він, змішуючи червону з синьою. Це мене й дивувало не мало, як з синього й червоного получається щось третє, иньше.

Раз, під вечір застав я його в нашім »великім покою«. Дивився на портрет мого діда, котрий змалював, колись, за добрих часів і — плакав.

Я не розумів тоді, що Швуґер плаче за своєю молодостю, за змарнованими сподіваннями, але мені жаль зробилося старця. Я й собі розплакався і втік у город, над саджавку, в шуварі, де мене не легко й не скоро можна було знайти.

В хаті нашій були теж образи нашого доморослого маляря, вихованка мого діда, Юрка Райзнера, на якого теж покладали колись великі надії, а який, ізза тодішнього нашого убожества, скінчив свою малярську карієру звичайним церковним малярем.

Та шедевром у цьому невеличкому родинному надбанні вважалася Магдалена, образ якогось давного італійського маляря, про який нишком говорилося, що це твір Тіціяна. Я до нині, мов живу, бачу цю Магдалену з очима піднесеними в небо, з буйним темно-золотим волоссям з рукою на груди, котра прямо жила.

Чи перетрівав цей образ події великої війни, напади та рабунки всіляких ворогів — не знаю. Але в душі моїй він заєдно тріває, такий гарний, як був.

І деяке літературне підготовлення для отсих перших творів було у мене. Я навчився читати не на букварі, а на »Новорічних дзвонах« (Дікенса), пятилітною дитиною

прочитав Квітчину »Марусю« і з цеї пори мене мусіли відривати від книжок. Батько мій був великим поклонником Шекспіра. Заєдно читав його драми, з двох книжок, прикрашених численними ритовинами якогось анґлійського ритівника. Книжка була друкована петітом і я дивувався, як можна такий »мачок« читати.

Коли батько мав час і був у доброму »гуморі« я випитував його, що представляють отсі малюнки. Батько, як міг, так пояснював мені і Мекбеса і Ліра і Жанну Дарк і старого пронозу Фальштафа. »Кобзаря« (Пражське видання) мусіли ховати передімною. В ґімназії, крім обовязкової лектури, попрочитував я усе, що тільки можна було в Бережанах дістати. Чимало користав також з бібліотеки нашого сусіда, латинського каноніка в Біщу, Тшцінского. У його були дуже цінні видання клясиків (Ельзевіри), старі хроніки і гарна збірка по історії мистецтва. Сотрудником у Тшціньского був молодий священик (Мр . . . й) з польського аристократичного роду, якого заслали в глухе село за його надто великий нахил до фільозофії. Він бував у нас частим гостем і я, приїжджаючи до Поручина на свята та на вакації, мав нагоду прислухуватися розмовам між ним а моїм батьком на літературні та фільозофічні теми. Розмови ці затягалися иноді далеко поза північ, коли в розмовників не було »hor-и canoniс-и« себто, коли жаден з них не мав на другий день служби божої. Це була, так сказати, моя літературна приготівка.

Але перші свої оповідання писав я, забуваючи про всі прочитані твори і про всі оті розмови.

Якась життєва подія вражала мене і не давала спокою. Я бачив людий, що були їй причасні, зжився з ними, відчував їх горе і кривду і переносив те все на папір своїм власним, невинуканим і несилуваним способом.

Я чув їх голос, їх крик розпуки і хотів закріпити їх на папері. Звідси ці провінціоналізми, ці неграматичности, які легко стрінути в моїх писаннях. Мені зда-

валося, що коли я скажу моїм героям говорити літературною мовою, так це буде примус, бо вони нею ніколи не балакали. Маєстат життя, з усім своїм горем і щастем, з радістю і смутком був для мене важнійший від чорнильних приписів.

Я казав собі, що, раз якогось слова, або звороту вживають люде в життю, так воно має право увійти і в літературу, бо література це образ життя, очищений з усього зайвого і припадкового та перепущений крізь призму душі письменника. »В лісі« — це було оповідання на мотиві трагічної події, яка збулася в нашому селі.

Побережник застрілив, жінку як вона збірала »сушник«. Він її любив, а вона його ні; мала свого чоловіка. Жертва отсеї пристрасти і насили служила колись у нас. Називалася Гандзя; була дуже гарна і дуже гарно співала. Ціла хата любила її . . . Як було не писати?

Скінчивши фільозофію став я суплєнтом у Бережанах.

Батько мій був парохом в Жукові, милю від Бережан.

Що суботи присилав коні і я їхав до рідної хати. Не було днини, щоби хтось з Жукова, Шумлян, або з Поручина не відвідав мене, бо між селом а попівством у нас не було ніякого плота.

Я бігав на години до ґімназії в бережанському ратуші, (там вчився колись Маркіян Шашкевич), але душею був на селі, з моїми добрими знайомими: з дяком Янчинським, з Семком, бідним-богачем, з дідом Онуфреєм і його жінкою Мартою, з байочником Миханем, з Гриньком Волощуком, з старою гулящою бабусею і з багато другими. На скучних конференціях, коли директор глядів на мене понад свої золоті окуляри, я гадав собі: »не знати, що там робиться у нас? Ах, коби скорше туди!«

Тоді я написав свого »Дідуся«, »Нездалу пятку«, »Над Ставом«, »Настю«, »Скаші«, »Гусія« і багато других оповідань.

За мотивами і моделями до цих образочків із нашого

селянського життя не шукайте в ніякій літературі. Їй Богу не знайдете!

Всі вони в Крегульци, в Поручині, в Біщу, в Жукові й Шумлянах, та ще в Циганах на Поділлю. Це все люде, котрих я знав, з котрими перебалакав не одну годину, з котрими жив. Де кінчилося їх власне »я«, а де починалося моє, не знаю.

Так само й оповідання з попівського життя, серед котрого я зріс і котре любив, так — любив, бо мені доводилося знати переважно гарних і добрих попів, котрі своє діло душпастирське тісно сплітали з просвітною і народньою роботою, — були людьми.

І не присікайтеся до мене ні за мову, ні за літературну форму, ні за психічний аналіз моїх героїв, бо скажу вам щире, я не писав отсих оповідань як письменник, а прямо як чоловік. Літературні амбіції були мені чужі.

Та не сваріть на мене, що я оптиміст, сентиментальний письмак, »баба«, бо це буде звичайна придерка. Доля поталанила мені пережити молодість серед добрих людей, — тай тільки. Злих бачив я здалеку, щось мене відтручувало від них.

Алеж тим сильнійше вражала мою уяву тая кривда, про котру я чував. Це були ніби хмари, що з'являлися нагло й несподівано на моїому ясному небі, ніби громи, що били в дерево, на якому овочі доспівали, ніби блискавки, що сліпили очі. Я й до нині не можу зрозуміти тієї політичної, суспільної і всякої другої кривди, яку чоловік чоловікови і народ народови творить. З цього боку я до нині дитина, і, ні Маркс, ні Ляссаль не годні мене заспокоїти. »Царствіє божое есть в нутрі нас« — тай годі. Мені й до нині здається, що тільки плекання гуманних почувань, тільки поширення етичних надбань культури може вирівнати ці рови й дебри, які лежать поміж нами, і в які падемо ми самі, або куди тручає нас наш ближній, який ще не викараскався з зоольогічного берлога, хоч

він може й спить на лебединих пухах і пе із хрусталевих чарок . . .

Це той ґрунт, на якому являлися мої перші оповідання.

Самих перших (Шумка, На палеті, В лісі, Дивак-тощо) нема в нинішній книзі, і не було їх у ніякій збірці. Вони дожидають кращих часів у фейлетонах ґазет, — може й не діждуться ніколи.

Знайомість з Андріем Чайківським, Щуратом, Франком, з нинішним вірменським архіепископом Теодоровичем оживили були мою літературну енергію. Я став на завдання письменника дивитися інакше, як перше, хотів від образків перейти до студій, до більших і більш викінчених малюнків. Та чи одного хоче чоловік? Від намірів до вчинків буває звичайно дуже далека дорога. І не все гладка. В мене вона заєдно завалена була всілякими колодами, котрі доводилося усувати своїми власними руками.

Прийшла своя власна хата, свої власні турботи. Треба було переїхати в Краків, відбувати по 6, 7 а то й 8 годин денної шкільної праці, викладати на всіляких курсах, поправляти тисячі завдань, питати при іспитах і таке друге.

Писати можна було звичайно між 10 а 1 годиною в ночи. »Horch, was sagt die Mitternacht!« Нераз приходили мені на гадку слова Золотоуста про ніч і про небо, про те, що в ночи розумієш не одно, чого не зрозумів у днину. І я думав. Переходив від лінії і кольору до рефлексії. Шпіноца, Кант, Шопенгауер, Ніче стали моїми настольними книжками. Пригадалися колишні розмови батька з молодим сотрудником, закинутим у глухий кут ізза великого гріха фільозофування . . .

Я став більшу вагу класти на вірші.

Але перебування з Орканом та Стефаником не давали мені забувати про прозу. Тоді я написав »Пачкаря«, »В горах«, »Жертву«, »Кару«, »Босого« і другі нариси,

у яких, на мій погляд, видно вже друге перо. До рідного села я міг навідуватися тільки раз-урік, а як помер мій Батько, то і їхати не було куди. Те що замолоду придбав для душі, набірало з кожнім днем більшої ціни, ставало моєю святинею, до якої я, втомлений шумом і гамором буденної днини, забігав на молитву.

Хоч-не-хоч мусів частійше повертатися до тем з життя інтелігенції. Чимало її пересунулося через мою хату. Та тільки з деким я міг так близько зжитися, як колись з Мартами та Онуфреями в моїм Поручині. Діточі й молодечі враження найглибше западають у душу; на це нема в нас ради. Оповідання, написані в Кракові, друкував я у всіляких часописях, найбільше в »Руслані», з котрого, дякуючи прихильности Прф. Студинського являлися вони відбитками такими як ось »Нова збірка«, »В горах«, »Шаслива година«, »Оповідання«, »Оля«. Наклад давав д. Хойнацький. Я вже й гонорар діставав, яких 100 корон за збірку. Тепер би його й на пера та на чорнило не стало, а про папер і не згадуй.

Оповідання, написані протягом 1913 і 1914 року, окремою збіркою не вийшли і вони, так само як і перші мої оповідання, криються у фейлетонах, нераз під усякими псевдонімами, з усяких причин. Під псевдонімом була друкована моя повість: »Зломані крила« і так само під прибраним іменем Крегулецького друкувалися афіші моєї драми: »За хлібом«. (Сюжет з життя сільської учительки, котра виросла у Львові, вчила рік чи два не селі, недалеко Львова і померла у Львові. Один з рецензентів написав у часописі, що це драма з життя наших еміґрантів до Америки і часопись видрукувала рецензію. Та про це лиш так, між стрічками.)

Аж зірвалася велика буря.

По трьох місяцях усяких пригод і переживань, про які мені ніколи й не снилося, приїхав я до Відня і став до роботи в »Культурній раді« і в »Союзі для визволення України«.

Треба було видавати книжечки і писати щось таке, що ратувало би земляків від розпуки і зневіри.

Не було ні газет, ні книжок; приходилося не одно друкувати з пригадки, з того, що осталося в голові з кращих часів.

Письменницьке діло робилось одиноким заняттям.

Та, на жаль, переміна ця з пригнідного письменника в фахового збувалася не в нормальних часах, а серед воєнного псіхозу, котрому кожній з нас мимохіть піддавався.

Тоді написані мої оповідання: »Зрадив«, »Під портретами предків« і »Дзвони«, та декілька дрібних нарисів і багато всіляких статтей.

Вони друковані в »Вістнику Союза для визволення України« і тільки одні »Дзвони« увійшли до нинішньої збірки.

Всі три засновані на власних переживаннях і на оповіданнях свідків.

Про оповідання »Під портретами предків« появилася глумлива рецензія у »Шляхах«, невідомого мені пера. Рецензент писав, що героїня цього оповідання (вдовиця — попадя, до якої на кватиру прийшли російські офіцери і по пяному вбили її, бо не хотіла сказати, куди пішов її син-одинак, січовий стрілець), що вона спровокувала своїх гостей. Цей закид хай буде одним із численних доказів, як легковажно ставилися наші рецензенти до своїх авторів. А мені най вільно буде й дальше мати своє власне розуміння, що таке зрада, провокація і, — що брак пошанування для людської думки і праці.

З Відня поїхав я до Німеччини, щоб робити просвітну роботу в таборах українських полонених.

Ця робота полонила мене. Чисто літературні й естестичні питання уступили на другий плян, а на перед висунулося те горе, яке спричинила війна і передвоєнна неволя моїх закордонних братів. І знов прийшлося бігати далеко за місто до табору і знов треба було по кілька

годин в день учити, викладати, промовляти на вічах і зборах, поправляти завдання, відбувати конференції і всілякі наради, їздити по робітничих командах і таке друге. Минуло пять літ на такій роботі, — доволі далекій, як мені здається, від тої роботи, якою займається письменник щасливійшого від нас народу. Прихапцем, немов у крадених годинах, написав я тоді деякі вірші й оповідання, як ось »Мишка«, »У таборі«, (Між дротами), »Моя вина« і другі, яких у цій книжці нема.

Ось який письменницький стіл зготовило мені життя!

Та я не нарікаю. Який був, на такім і писав.

Не був я надто вибагливий, але гадаю, що й читач не повинен вимагати від мене більше, ніж я мав спромогу дати.

Пишу це для тих, що мене не знають, бо для знайомих отсі пояснення зайві.

А тепер приходить мені до голови питання, як ставилися до мене читачі і критики?

На перших не можу нарікати. Серед них знаходив я живий відгук і щире зрозуміння. І критики попадалися гарні (Лозинський, Крушельницький), а те що деякі, особливо молодші, придиралися до мене і критикували, не прочитавши гаразд моїх писань, це вже най іде на їхній рахунок, а не на мій. Найкращий критик — час. Коли по трийцятьох літах мою »Нездалу пятку« друкують »Народні листи« (по чеськи) і »Vossische Zeitung« (по німецьки), то я не жалую, що написав цей образок невправною, хлопячою рукою.

Коли нині в отсих тяжких часах друкують усякі наші часописи мої вірші, коли їх співають і виголошують на всіляких концертах, то яке мені діло до того, що скаже рецензент?

Напишу, — от і лекше стане,
Немов тягар скотився з груди.
А як що вдасться непогане,
То прочитайте, добрі люди!

Кидаю Слова,

це передмова до збірки, що під цим самим наголовком, вийшла в Чернівцях, 1911 року.

Котрийсь із критиків підіймав мене на сміх, що я справді кидаю трівожні слова, віщуючи якусь повінь, бурю, Бог вість які страхіття! Для його це був нещирий бомбаст і — кришка. Нині кожний бачить, по чиїм боці правда.

По моїм, коли я на чотири роки перед війною кликав: »Гать будуйте кріпку і високу, щоб нас море грізне не залляло, та щоб внуки дідів не прокляли, що не вміли краю боронити«, чи по його, що такий заклик вважав звичайною собі пустомельщиною.

Іван Медвідь.

В Біщу, Бережанського повіту, жив »Іван Медвідь з головою лисою як коліно«. Він казав, що полисів через одну ніч, першу ніч по битві під Кеніґрецом. Оповідав мені про війну з Прусом і про »зраду« Бенедика. Його погляди значно відбігали від поглядів тодішнього глухого села і на його дивилися як на несповна розуму. Підіймали його на сміх. Може й тому він так лип до дітий і сподівання свої покладав на них.

Спомини про цього Івана Медведя лягли основою мойого оповідання. Тільки це не портрет, а студія до портрету. Багато дечого, взятого з других людий, я додав мойому модельові.

Одно тільки бачу, що сподівання, які Медвідь покладав на дітий, на нове, грядуче покоління, здійснилися. Як раз ці діти, що рвали квітки на панщизняний вінок, боролися і страдали та ще й тепер страдають за волю України.

Було це тихе, галицьке село і т. д. Це опис села Поручина в Бережанськім повіті. Так воно виглядало, коли я приїхав туди семилітним хлопчиком з моїми батьками.

Не було ні школи, ні читальні, ні крамниці, нічого. Ніхто не знав, що таке часопись, мало хто бачив залізницю. Жінки ходили в димках, мущини брилися бритвою зробленою із старої, скошеної коси. Не забуду яке враження на сільських хлопців зробив олівець. Вони називали його »писалом« і скликувалися з цілого пасовиська, щоб оглядати невидане диво.

В десять літ пізнійше було це одно з більше свідомих і патріотичних сіл. В »Траґедії Галицької України« читаю, що там посесорка людьми орала.

Спрага — жага, прагніння.

Хлів — свинюшник.

Двір — мешкання дідича, або його посесора, арендатора.
Гілля — гільки, галуззя.
Від непамятних часів — з давних давен.
Їда — харчі, їдження, страва.
Літера — буква.
Лумера — нумери, числа.
Орендар — арендар, коршмар, шинкар.
Гурма — гурт, ватага.
Палиця — ціпок.
Празник — храм, день того святого, який був покровителем церкви.
Єкзекутор — підурядник, що стягає податки (налоги).
Кулявий — каліка на ногу, хромий.
барометер — прилад, з котрого можна догадуватися яка буде погода.
На цілу губу — на весь ріст.
казета — ґазета, часопись.
Виборець — вибраний селом до голосования в повітовім городі при виборах до сойму й парляменту. Села вибірали виборців, а що й но ті »голосували на послів«.
Гуменний — цей, що порядкує гумном, себто доглядає за збіжжем у стодолах, шопах і стіжках. Де нема економа, він його заступає.
Оказія — пагода; весілля, хрестини, похорон, празник і т. д.
Куля — милиця (протеза).
запакують — засадять.
склеп — крамниця, торговля.
бутне — буйне.
йно — іно, лиш, тільки.
бубонить — гомонить, мимрить.
туск — жаль.
від цісаря гроші фасувати — ці, що на війні окалічіли або знеможіли, діставали з державної каси підмогу.
»Наш старий« — цісар Франц Йосиф I.
Падоньку нещасливий! — Світе мій безталанний!
Ой ціло! — Хібаж! Не вжеж!
гармія — армія.
Сніть — снітій, Uredo segetum.
Кеніґрець — повітове місто в Чехії, де літом 1866 Німці побідили Австрійців. Там упало багато Українців, що служили у полках східно-галицьких. (Кондреґурт, Парма, Пакени і другі.)
запрута — прут, гиличка.
тащить — на силу тягне, несе, двигає.
вчорайша — учорашня.

озимина — пшениця й жито, посіяне під зиму.
Не жени! — не спіши, не йди так хутко!
панщизняний хрест — на спомин знесення панщини 1848 р. у східній Галичині садили дерева й ставили поміж ними хрести, до яких 15 мая, н. ст. йшов народ з попом і хоругвами святкувати спомин цього важного моменту.

Над ставом.

Такі, як отся пригода, лучалися над великими ставами в Бережанах і в Урмані. Селянин уважав ліс і воду спільним добром і ніяк не розумів, як це добро можуть відбирати від його та не дозволяти усякому, хто тільки потрібує, хіснуватися одним і другим.
дибає на тебе — важить на тебе.
фатка — сітка на дручку до ловлення риби.
камфіна — нафта (керосин).
кудрявою — кучерявою.
ціляти — влучати.

Гусій.

Оповідання переложене на мову польську, чеську й німецьку. (Gänsehirt.)
Глива — сива.
веренька — веретка, грубе, дешеве полотно рядно, котрим застелюють віз, в дощ вбірають на плечі, носять у йому траву і т. д.
Нівроку — щоб не наврочити, не пошкодити очима (маґнетизмом очий).
Глипнув — глянув.
ослін — широка лава.
тай »шлюс« — і кінець!

Жертва.

єґомостик — пан-отчик (diminut-ів від: єґомость), так величають у східній Галичині священиків.
ладан — ладон, церковне кадило. (Чорт ладану боїться; Номис.)
ксьондз — слово польське, пан-отець, священик.
Христінин — Христіянин, так зовуть себе селяне.
шістка — срібна монета, десять крейцарів.
ґрейцар — крейцар, одна сотна ринського, ґульдена. Крейцар, трохи меньше ніж копійка.

снився ти мені на білім коні — в греко-католицькій церкві привеликій процесії перед митрополитом їхав на білім коні наймолодший з катедральних каноніків-крилошан.

кусок — шматок.

торбійка — бідна, така що з торбою за прошеним хлібом ходить; торбій-нищий.

оказіл — нагода.

здибати — стрінути.

»мачальник« — начальник. Мачальник, зневажливо, від слова мачати, тому, бо сільські начальники (війти) мачали пальці в громадське добро.

лице — обличчя.

дулі — великі, подовгасті грушки.

Сторона 47, 19 стрічка з гори: но цілім світі — повинно бути: по цілім світі.

скрань — так кажуть в Бережанськім повіті на виски.

(Мати вдова, сини священник і дівчина, котру звали вовчицею ізза великих очий, не видумані, а взяті з життя.)

Перша зірка.

Оповідання написане для альманаха »За красою«, виданого Остапом Луцьким в честь Ольги Кобилянської в Чернівцях коли вона щасливо перебула важку первову хоробу.

Др. Русович, це один з моїх віденських знайомих, але сама пригода видумана мною.

Mein Liebchen, was willst du (noch) mehr? — мила чого ти ще хочеш? остання стрічка з вірша Гайного: Du hast Diamanten und Perlen. (Маєш діяманти і перли.)

Родичі — це у Східній Галичині не свояки, а батьки, себто: батько й мати. Свояків називають — родина, братів і сестер — рідню.

рутенський — український, від німецького слова Ruthene, Русин, Українець. Австрійська держава урядово називала нас не Українцями, лиш Русинами (Ruthenen) і так проливали нас також Поляки.

»Рутенський дневник« — це »Діло«, яке основав у Львові Володимир Барвінський.

мужик — селянин.

невідгаданий — незбагнутий.

Навечеріє — святий вечір.

дванацять страв — був у східній Галичині звичай на святий Вечір варити 12 страв.

дідух — сніп пшениці, або жита, який на Святий Вечір вносили із стодоли й ставили в куті. (Другий сніп розвязували і розстелювали по полу-це теж дідух.)

Квочка — народній звичай. Під столом на Св. Вечір було сіно, у його сипали горіхи, по вечері діти лізли під стіл і квокали, шукаючи горіхів. Це квочка.

Порторіко — одна з сорт сигар в австрійському тютюновому монополі, так названа від острова Порторіко, найдальше на схід висуненого з усіх островів ґрупи великих Антилів. Там родиться знаменитий тютюн.

Пішли виглядати першої зірки — був звичай, що до святої вечері сідали, як зійшла перша зірка.

дентист — зубар, лікар, що лічить зуби.

Сторона 54, від слів »Коло Перемишля« до слів »Коло них стояли«. Цей уступ вимагає пояснення. Коло року 1880 почалося у Східній Галичині пильне будування нових мурованих церков. Раз тому, що старі валилися і були за тісні, щоб помістити вірних, а друге, що Поляки будували свої чепурні »косцьоли і косцюлки«. Убожество селян, брак архітектів і недостаточна опіка з боку церковної влади, щоб нові церкви мали вартість артистичну спричинили однообразність, своєрідну архітектонічну тандиту. Ново побудовані церкви скидалися на ті синодалки (Московський синодальний стиль), що їх будовано на росийській Україні на місце давних в українськім церковнім стилю, як ось приміром в Брусилові, Радомиського повіту, Київської губернії, де таку синодалку побудовано на місце погорілої церкви ткацького цеху. (Року 1800 заборонив цар Павло I. будувати церкви в українськім церковнім стилю.) В Галичині не було такої заборони і тому мені жаль було за старими стильовими церквами і я не радо дивився на нові, хоч добре розумів цей ґрунт, на якому вони виростали.

Сторона 55. »До життя треба ідеалів, інакше чоловік худобіє« — цеї гадки я не змінив до нині.

Золочів — повітове місто у східній Галичині на шляху із Львова до Тернополя.

»*півтора кінь*« — коли коні не паристі, оден більший від другого.

»*повуз*« — повіз (з польська).

пекарня — там де варять страву і печуть хліб, кухня.

сливки — на святий вечір варять сушеню і сушені сливки. (Це не росийське слово »сліфкі«, що по нашому буде смитанка.)

Горілка з медом — варенуха, ґорілка варена з медом і кориннями, гвоздиками, цинамоном тощо.

канцелярія — уряд парохіяльний, комната, де парох тримає метрики, приймає »на заповіди« і хрестить дітий.

рипс — вовняна груба матерія в пружки, якою покривали меблі, заки появився у нас плюш.

Гостина.

Тема взята з життя, з Поділля.

Двірець — так у Галичині називаєть будинки стацій залізничих.

Адіть! — адивіть! А глядіть!

бичевно — прут, до якого прикріплений батіг. Бичевна бувають гладкі і плетені з кількох прутів.

Аво! — А ось! А отсе!

корона — австрійський гріш, на місце колишнього ґульдена. Корона мала сто сотиків і рівналася давним 50 крейцарам.

шини — рельси.

Сторона 62, вірш 19 з гори: *поїзди тільки в днину ходять*. Як будували залізницю з Галича до Тернополя, то оден великий міст завалився, коли мали пускати перший поїзд, а великий віядукт у Глухій Долині вважався заєдно небезпечним і поїздів у ночи не пускали.

осмотрювати — оглядати, розглядати (провінціоналізм не русицизм). *Посмотри но там*' — Подивися там! *Смотрик* — молода дівчина, що сама ще не гуляє, тільки дивиться як гуляють старші дівчата, — »підхопень« (podlotek, Backfisch).

почтар — післанець, що з міста привозить почту.

піднос — таца, — деревляна, або металева плоска посуда, на якій подають чарки, скляники й тарелі.

сліпі стіни — такі, що нема в них вікон.

паркан — сильна огорожа, частокіл, або мур.

З приводу цього оповідання скажу. Коли воно у перве було видруковані (Не тямлю де) оден з галицьких лікарів Українців (Др. К . . .) стрінув мене у Львові. Ходили ми до пізна в ніч по вулиці Кароля Людвіка і він питав мене, чи я вірю, що тая покійниця справді приходила грати, чи ні? бо з оповідання виходить, що я вірю.

Я відповів йому, і цеї гадки тримаюся до нині, що тут не важне, чи я вірю, чи ні лиш, чи вірив отсей мій знайомий, котрогон змалював у моїм оповіданню. А він вірив, бо ціле оповідання не видумане, а правдиве. Що до мене, то я вірю, що діються речі, про які й не снилося фільозофам, бо не одно, чого ми нині не розумісмо розумітимуть ті, що прийдуть по нас.

Гостина переложена на німецьке.

Матвій Цапун.

Тема взята з життя. Таких богачів »прикрих на роботу« я знав кількох. І в родині мав одного, що доробився був великого маєтку. Лиш імя видумане мною і ,розуміється, краєвид та колорит — це теж моя власність.

Небоже — бідолахо, сараче!

борше — скорше, від борзо, скоро.

куски — шматки, відломки.

збавляти — псувати, марнувати.

чімхати — оббивати (обчімхай гиляку!).

у справі — як слід, до ладу.

чіхрається — чіхається, скробається (свиня чіхрається).

сокотися! — бережися! уважай!

впарив — сильно вдарив, гепнув.

ущухне — втихне.

присяй Боже — Їй Богу! Присягаю Богу! (присебі!).

(Сторінка 75, вірш 8 з гори: маятнник, повинно бути: маятник.)

О, виш. — О, бачиш! о видиш!

дідова́ — plur. від дід, нищий; нуждарі.

дзиґар — сигаро; дзиґар в тамошньому говорі значить також годинник.

Змаргається — знищиться.

Чорно́ — дуже, сильно, над міру. (Чорно́ гаруй!)

але́ — дуже добре.

щобисьте роботу скінчили — щоб роботу скінчили єсьте; щоб ви роботу скінчили; форма вживана мало що не скрізь у східній Галичині.

срібний — ринський, ґульден; сто крейцарів, або дві корони.

світлячки — мушки святойванські, що світять. (Leuchtkäfer, Johanniskäfer.) Оповідання переложене на німецьке.

Нездала пятка.

Одно з моїх перших оповідань переложене давнійше на польське й чеське, а року 1919 знову на чеське і на німецьке.

Онуфрей жив у Поручині, молотив у нас цілий рік божий; мешкав у школі, себто в дімку, недалеко церкви, призначенім для дяка. (Тамошний дяк, Янчинський мав свою власну, господарську хату.)

ая! — так, так!

закутник. або *здекутник* — податковий екзекутор.

Кругом Поручинського цвинтаря стояли розкішні білі, плакучі берези. Я нераз, як був хлопцем то разом з другими сільськими дітьми, сверлував ці берези, встромлював дудку і »точив сік«. Він здоровий і пригожий для дівчат, щоб милися. »Гарні будуть і солодкі як цей сік« — казали в Поручині.

грязь, грязюка — болото.

правуватися — процесуватися.

труно — трумна, домовина.

помірний — під міру.

невальорний — безвартний, такий гріш, що з обігу вийшов.

Оповідання дяка.

Те що тут написане, оповідав мені наш дяк, Гнат Янчинський з Поручина. Як я приїздив до дому на вакації, то він, так сказати, був моїм старшим товаришем. Я з ним радо від досвітку до пізної ночі перебував на полі та слухав його »практик і сторій«. Це був дуже гарний мущина, вбірався по селянськи і нічо спільного не мав з типом »затабачених дяків«. Пізнійше став він діяльним патріотом. Це оповідання присвячую йому, коли живий, а як ні, то його добрій памяти.

Опанча — верхня довга одіж з домашнього сукна.

Коротка опанча це в Поручині — куртина. Куртини носять однаково жінки й мущини, старі й молодь, ціле село; тільки на щодень темні, а на свято здебільшого білі.

Що мене обходить? — Що мені до цього? Яке мені діло?

стрібував — спрібував; трібуй! — пробуй!

сиґнатурка — малий дзвінок у церковній бані.

курепда — деканський обіжник, розпорядок на письмі, який колись не розсилали почтою, лиш декан відсилав піддячим до свого найблищого сусіда, а цей подавав дальше, аж курепда оббігла цілий деканат.

кайстровий капелюх — капелюх не з соломи, а з фільцу.

родичі — батько й мати.

комірники — такі, що не мають власної хати, а наймають її за гроші, або беруть на відробок; це на селі найбіднійші люде.

застяжка — гарасівка, стяжка, якою запинується комірець під сорочки, звичайно червона.

найтаньший — найдешевший.

шістка — срібний гріш, десять крейцарів.

дреліх — дешева бавовняна матерія.

полатайко — дешевий кравець.

шпенцер — короткий сурдут (сюртук).

як не пудну! — Як не дам ногам знати! Як не вибіжу!

зеркальце, що було вліплене в стіну — як збилося зеркало, то шматки вліплювали в стіну, щоб не треба було робити рямців. Звичайно були такі зеркальця праворуч біля вікна.

Мати.

Це оповідання засноване на звісному мотиві, як мати, що вмре, лишаючи малу дитинку, приходить до неї, колисочку стелити та »жвачку« з ротика виймати, щоб у сні не «задушилося«. Кажуть, що пізнати, як у такої сирітки мати покійниця була, бо воно крізь сон усміхається, ручки з перинки вийме, ніби когось зловити ними хоче і вже до самого рана не плаче.

глітно — як багато людий у хаті, тоді там гамірно і глітно.

мужик — селянин.

газда — господар, хазяїн.

стипа — поминки, угощення після похорону.

пироги — вареники з пшеничної муки, начинені картоплею і сиром та присмаженою на маслі, або на олію (олії) цибулею. Їх їдять зі смитаною.

повинність — обовязок.

без шапки — вдовець, як жінка вмре, ходить до воріт без шапки. Звичайно без шапки ходити не годиться.

статки — достатки.

скриня — являється безумовною частиною віна (приданого); найбіднійша відданиця повинна дістати скриню, де сховане її білля, одіж, коралі і полотно.

сестрінка — донька сестри.

лячно — страшно; ляк мене зібрав, — страх мене взяв, обхопив.

кури запіли — когути (півні) закукурікали.

опар — тепличина, така вода, що не замерзає. (Опарі мені зайшли — руки мені закостеніли.)

рантух — reines Tuch, біла хустка, якою завязувалися жінки на велике свято, кругом голови, тоді попід бороду і кінець знов на голові. Це старий убор, який виходив уже й тоді з моди. Як була в селі велика хороба, то жінки »геть« рантухи на ріці, або на ставі прали, бо їх ховали в такому завою.

вартівникам волосся дубом ставало — під церквою сторожили вартівники; вони не одно бачили, чого не бачить цей, що не був опівніч під церквою. Вартівників, або наймала громада на рік, або по черзі кожної днини йшов хтось на варту. Тоді присяжний, або віт приносив під вечір до цеї хати, що з неї

мала йти варта, палицю і клав її в куті. Ця палиця теж називалася »варта« і її треба було досвіта, по відбутому вартуванню, віднести назад до громадського уряду.

собака заскомлів — собака засковуліла.

руки попадаються — шкура на руках полускається, сильно посідаються руки.

Оповідання »Мати« написав я в Циганах, Борщівського повіту, на попівстві.

Настя.

Мотив з Бережанського повіту. Став, де топиться Настя, був Між Поручином і Біщем а Двірцями й Стриганцями; його вже давно спустили. Настю я знав (звалася Доська), господар, за котрого віддалася; називався Яцко.

Настя вражала всіх своєю незвичайною вродою. Яцко був чоловік умний, але деспот, до того — фільозоф. Ставив собі проблєми, котрих розвязати не міг. Це не був пересічний ум. Та я, так сказати, портрет його зретушував, бо це було понад мої сили малювати конфлікт, який між ними виник, на основі контрасту між геленістично погідною, Доською, а містично — демонічною вдачою Яцка. Я боявся, що читач не повірить, щоб такий Яцко міг жити яких 30 літ тому в галицькім глухім селі.

»Настя« була переложена колись на мову польську, чеську і мадярську, а тепер появилося по німецьки.

Язя — злюка, недобра жінка, яку стрічається у народніх казках.

нелюд — недобрий, безсердечний чоловік.

обійсте — загорода, себто хата з подвіррєм та хлівами й стодолою.

осліп — широка лава, що йде від покуття до мисника, який стоїть біля порога.

жидівська помийниця — пайменчка в жидів.

пястук — кулак.

чіпець і очіпок — біле, з ниток вязане накриття на жіночу голову. Спосіб вязання стрічається тільки в старому Єгипті.

зальотна — така, що вміє притягати хлопців до себе (кокетлива).

публіка — жінка, що неморально педеться.

пранік — ковенька, котрою переться білля. (Валекъ.)

каправий — такий, що має пенсні, закислі очі.

рубати стоси — рубати дрова в лісі на паливо, яке укладають в стоси, латри й шуги (як де).

не жалуй — не щади, не оглядайся на них.

держав — тримав (держава, держак, держало).

створяти двері — відчиняти двері. (Самор — гора отворися!)

поратися — працювати, заходитися.
лице — обличчя.
прала як на заразу — як є пошесть у селі, то перуть в ночи, бо живої води не годиться поганити. Жива вода така, що на неї сонце світить, мертва, як не світить ні сонце, ні місяць.
як буде курити (снігом) — як буде заметіль.
полонка, ополонка — проруб у леді, щоб прати і худобу »поїти«.

В глухім куті.

Оповідання написане для товариства »Просвіта« у Львові. У його виданнях воно і друковане у перве. Для »Просвіти« написав я ще »На послухання«, та декілька дрібних книжочок. — Як *сунуть хату*, бачив я Жукові, заки це село стало одним із більше просвічених. Хлопець, що ворожив і лічив людий, жив і справді в Кривім літ тому мабуть 20. (Лічив сугґестією.) »Кобилячий цвинтар« був між Жуковом а Поручином під дубовим лісом. Я нераз переїздив і переходив біля його. В Жукові був лірник, але цей співав побожних і панщизняних пісень. Але дитиною бачив я »дикий баль« лірників у Лашковецькім лісі після ярмарку на св. Анни. Там то йшли співи! В Поручині був бідний жидок Абрамко, що ніякого »Гиндлю« не цурався і всяку роботу робив, щоб тільки ніхто не бачив.

Отсе моделі до оповідання »В Глухім куті«; решта дороблене з уяви.

що але! — що раз! дуже!
Мой! — Ти! (в гніві).
парібок — парубок.
обійдеш худобу — допильнуєш худоби; даш їй їсти, напоїш, тощо.
свидуватий (про збіжжє) — недоспілий, зеленавий, а не жовтий.
заасекурувати — обезпечити (застрахувати).
долинка — сіножатка.
»найся пріч каже« — не на лихо кажучи.
вроки — як недобрі очі »наврочать«, пошкодять, спричинять хоробу, котра обявляється тяжким болем голова, »виметами« (еєкціями) тощо.
вугле — вугілля.
йно — іно, лиш, тільки.
на-відлів — злівого боку в-право; так понародньому віруванню годиться від себе відганяти вроки, чари й духів.
На ліси, на бори і т. д. — на основі народньої відговорки.
лице — обличчя.

відвертання вроків при помочі ножа й сорочки взяте з вірувань народніх, не видумане.

чудотворні рабіни були звісні в нас; особливе славився чудами рабін в Садаґурі і в Чорткові.

приклади — компреси.

пироги — вареники.

На когож ти мене покидаєш і т. д. — зразок народнього голосіння. Хлопцем чув я у Стрийському повіті, в горах, як в ночи в саді вправлялися плачки в голосінню, бо завтра мали ховати заможного ґазду. Мерця везли на санях, а плачки стояли на копаницях (полозах), обіймали деревище (трумну) й голосили.

трунва — трумно, домовина.

Як дід — як старець, що за прошеним хлібом ходить.

Чорна хороба — епілепсія; чорна думка — мелянхолія.

срібний — ґульден, фльорен, пізнійші дві корони, гріш трохи меншої вартости від колишнього царського рубля.

нагулькуватий — тупоумний.

збавити — знищити.

майстри — теслі, ті, що будують хату.

бігти — бічи.

моцуються — натягаються і тріщать.

Дочекався.

Образок змальований на основі правдивої події. Таких селин, як отсей Миколинин доводилося мені бачити чимало.

залізний віз — віз на залізних осях, бо перше водилися на деревляних, тесані вози, а це вже ковані, що їх здалеку може було пізнати, бо торохтіли инакше на цісарській дорозі.

застіжка — гарасівка, червона стрічечка, що застягати комір.

телепатися — їхати хитаючись.

Дмитро і Семен мають голос — це сталося, як завели в Австрії безносередні вибори, систему, що кожний прямо давав голос на посла, а не через виборців.

полукішок — плетений з лози кіш, який вкладають між драбини. Крижівниця, дошка, що ззаду замикає віз.

засібний — заможний, богатий.

румунські драґуни — кінне військо з Буковини.

озиме збіже — озимина, пшениця й жито, посіяне під зиму.

гайдуки — двірські посіпаки, парубки, ніби поліція панська за панщизняних часів.

Звичайна історія.

Подія взята з Бережан, коли я там був гімназийним суплэнтом. Хорий студент і тускла похилена лямпа, яку я бачив через вікно стоять і досі перед моїми очима.

заробок — заробіток.

бурсовий інструктор — цей ученик, що помагає другим у науці.

облекалися — одягалися.

настоятель бурси — учитель, або ученик з найвищих кляс, що провадить бурсу.

трафив на добрих людий — стрінув добрих людий.

і овшім — алеж дэтам!

відпасла — відкормила.

козлиння — деревляні росохи, що їх на верх стріхи кладуть, щоб вітер не розносив соломи.

приватист — ученик, що не ходить до школи, тільки іспити здає, а вчиться дома.

по чому локоть (кваші) — що вони можуть.

латинський уступ — частина з твору латинського автора, або текст до переводу.

в кінці — врешті.

Соборчик — зїзд і нарада священиків з цілого деканату під проводом декана над церковними потребами. Соборчики відбувалися по черзі на приходствах.

відзнака — титул радника консисторії і »пелєринка«, яку діставали священики за особливі заслуги.

одіватись — вбіратися.

Прикрий сон.

Селянський процес, про який тут згадується, був яких 40 літ тому широко відомий у Галичині.

страшків син — боягуз, боязкий чоловік.

скарб — великий обшар двірський, заряд маєтку якогось великого пана, графа тощо.

доба — 24 години, ніч і день; добове — дієти (суточне).

нафта — петролєум (керосин).

гонведи — угорське військо.

тріскучий мороз — сильний мороз, такий, що сніг тріщить під ногами.

ковняр — комнір.

гофрат — радник двора, титул, який діставали в Австрії вищі урядники. Президенти судів були гофратами.

Вона не з тих.

Оповідання, яке я списав з уст п. Дарії Глібовицької, що була учителькою в Дівочім Інституті в Перемишлі. Вона, мов фонограф записувала в памяти розмови з селянами й селянками. —

виходила (за муж) — віддавалася.

легма — лежачи.

присяйстобоже — присягаю сто богам; божуся.

засув — у старих селянських хатах двері від подвірря замикалися не замком, а засувом, себто деревляним приладом, який всувалося крізь діру, що була пробита біля дверий у стіні.

Сторона 178, 6 вірш з долини — солона та ще заговорена вода по народньому віруваїня помічна від »перепуду«.

ліцитація — продаж »з молотка«, — хто дасть більше?

Добив торгу.

Написане на мотиві з Ясиниці Сільної. —

пейси — жмутки волосся, що звисають біля уший у галицьких Жидів.

за ентересом — з орудкою.

длл гонору — для чести.

»маймурка« — аксамітна шапочка, яку носять галицкі Жиди під капелюхом. Увійшовши в хату скидають капелюх, »маймурки« ні. Її лиш на привитання з легка підносять.

»паршак« — зневажливе слово від шкурної хороби, званої пархи.

гендлювати — мати торгове діло.

Та чого ти, *Нухим*, до мене причіпився? — Nominativ замісць, vocativ -у.

востатне — останнє.

локшини — краяне тісто, такий жидівський макарон.

позаранках — рано.

буде мав — матиме, такого futurum уживають скрізь у Галичині.

Кара.

Оповідання переложене на німецьке Анною Шарльотою Вутцки.

коби — щоб лиш.

храпе — хропить.

Аванз.

Герої отсього оповідання, а саме Коробкевич, Гілярко і ніп, взяті з життя.

посада — урядове місце.

аванс — як урядник переходить у вищу ранґу.
запашний — пахучий.
панство меценаси — адвокат і його жінка в галицькій титулятурі.
трактуєш мене — поводишся зі мною.
правибори — вибори до куріяльного сойму й парляменту, на яких вибирали виборців, а ці вже голосували на посла. Від правиборів залежав вислід виборів.
чипиш — сидиш на одному місці.
капелюшок спровадь — випиши з більшого міста.
»тере-фере« — пусте.
Народна — »Народна часопись« — виходила у Львові, як окремий український додаток до урядового польського дневника »Gazeta lwowska«.
Русь — у значінню України. В другій половині XIX століття галицьких Українців називали ще загально Русинами.
баламут, або опалка — мішок на обрік (овес з січкою), який причіпали на попасі до дишля,щоб з нього коні їли.
москаль — Русин, що належав до консервативної партії, яку зразу називали святоюрською, старорускою, а що лиш пізнійше москвофільською, коли серед неї проявилися русифікаційні тенденції.
шеф — начальник уряду, або відділу в уряді, тут староста.

Підписався.

Образок написаний на основі правдивої події, яку розказав мені з власної практики судовий радник Каш . . . в Бережанах. Нині, коли минуло яких може 50 літ від описаної події, тяжко повірити, щоби щось подібного могло дійсно лучитися. Та старші люди знають, як поширена була у нас процесова недуга і які драми збувалися по наших селах, особливо серед ходачкової шляхти ізза межі. З другого боку особливо судовики наші тямлять, як тяжко було нашого чоловіка намовити до підпису. На всякий спосіб тут, як і скрізь застерігаюся проти цього, немов то я хотівби малювати наш народ особливо темним, забобонним та некультурним. Понукою до писання була мені не тенденція, а сама охота писати, передавати образи життя такими, якими являлися вони у прізмі мого власного »я«. Люди, котрих я малюю, це здебільшого портрети, або студії з природи, але ніколи фотоґрафії.
циркул — стара назва повіту, городу, де був повітовий суд і другі уряди.
почкай — пострівай, лиши!
на пляцу — на місці злочину.

рехт — слово нім. право, слушність.
пчихав — чхав.
мендаль — бронзова відзнака за військові заслуги.
гарешт — вязниця.
трицять срібла — 30 ґульденів срібних.
гандамізація — індемнізація.
останній хвіст — останню корову.
лучше — краще.

Для брата.

Оповідання написане для »Літ. наукового Вістника« у Львові. Звідтам передруковано його в альманаху »Вік« у Київі.
гонори — почести.
посмертний оглядач — oglądacz zwłok, знавець, який стверджував смерть і давав дозвіл на похорони.
»кавалок« — урядове письмо.
»Дзєнніки« — шкільна урядова часопись.
вакації — літні шкільні ферії від 15 липня до 1 вересня.
літера — буква.
гладити білля — прасувати.
щипта табаки — нюх табаки.

Отсе оповідання стрів я раз у німецькому перекладі в якімсь іллюстрованім тижневнику з іллюстраціями, котрі робили дуже дивне вражіння, бо рисівник не знав ні Галичини, ні галицького села.

Дідусь.

священик іде з Панем Богом — з маслосвятієм.
будьте вибачні — простіть, не гнівайтеся.
ослін — широка лава.

Оповідання переложене на чеське й на польське.

Небіщик.

Оповідання переложене на польське й на німецьке. (Wie die Toten kommen.)
масетат — катафальок, лава, або стіл, на якім кладуть покійника.
запусти — мясниці.
кальне — брудне білли, шмаття до прання.
переосни — як чоловік спить 8 годин, то переосни по чотирох годинах сну.

Хлопка.

Подія, якої я був живим свідком.
гебáн — чорне, дуже тяжке дерево.
хвилеві гості — ті, що приходили куповати в цукорні.
форисіц — вояк, що обслугував офіцера (деньщик).

Скапи.

Дохтор від войська — військовий лікар, Українець Др. Ковш... котрий звісний був у Бер... повіті, як добродій хорих і бідних. Софронця з Кривого я не бачив, тільки чув про його від тих, що він їм »радив«. З діточих літ тямлю такого лікаря — чудотворця Хромця з Поділля. Він мені складав нарушену руку і другого з Лапшина, що від встеклини лічив та ще тямлю і хірурґа — коновала в Поручині, що був хорий на клептоманію. Останній доводив свою громаду до розпуки, вона потрібувала його як лікаря, а не могла стерпіти, як злодія.

Тому, що по селах не було вчених лікарів, а спровадження лікаря з міста було, особливо в осени та весною із за болот та розливів вод важке і коштовне, так дорослі докторі мали дуже широке поле до практики.

Образ.

В Кракові, де есть академія мистецтва (Akademia sztuk pięknych) перебуваючи тут мав я нагоду блище зійтися з деякими молодими нашими й польськими малярями, пізнати їх злиденне життя, їх боротьбу з бідою та з філістерським окруженням і на тому досвіді заснував отсе оповідання. Вважаю зайвим відкривати імена дієвих осіб. Так само зайвим вважаю тягнути лінію поміж моїми поглядами на мистецтво, а поміж поглядами на це питання моїх перзонажів.

теряється — витрачується, марнується.
кисть — пензель.
площа — площина.
сторожиха — жінка дверника, що сторожить камяниці і робить у ній лад, замітає і миє сходи, порядкує подвірря і т. д.
чи у нього »всі дома« — чи він не збився з ума.
комната — »кеменате«, хата, покій, як у Галичині кажуть.
лютувати — жостоко, люто поводитися.
річка вється — пливе закрутами й »вихилясами«.
недостижимий — неосяжливий, невловимий.

(Сторона 304, вірш 4 з долу, »грохи«, повинно бути: — трохи.)

акт — малюнок нагого чоловіка.
сараче — бідолаха.
лож — брехня.

Донька й мати.

Оповідання написане для львівської »Просьвіти«. Боротьба старого, темного села з новим просвіченим, непорозуміння між доньками й мамами і між батьками й синами цікавало мене більше з культурного ніж економічно-соціяльного боку. Не легковажу значіння економії в еволюції життя народів, але для мене особливо інтересна роля ідеї, патріотизму, в загалі духового підйому в цім процесі.

ігла — игла, гла, голка.
губа — уста, рот.
белéндіти — жибоніти, говорити, мов дитина.
щобись — щоб ти. Скрізь у Галичині кажуть: щобим, щобись, щоби він. і т. д.
папéр — папір.
Сторона 318, стрічка 9 здолу: »Десь вона видить, що на цілім світі одна війна« і т. д. Прочуття великої війни висіло у воздусі на переломі XIX і XX століття. Я нераз чув такі віщування поміж народом. Літом 1913 року казав мені Гуцул у Воронєнці, що »май велика война буде, бо гадє багато вивелоси«.

І справді того року тільки в нашім городі вбили ми кількананцять штук їдовитих гадюк. (Одна мене в праву руку вкусила.) Пригода з циганкою правдива. Коло Кут обскочили нас раз цигапки й цигапчата, що годі було обігнатися. Але я ніколи не дав руки, щоб мені ворожили. Знаю тільки, що як був я у сповитку, то ворожила мені якась Сибірячка, Якутка мабуть.

шістка — срібна монета, десять крейцарів.
пріч — проч, »преч«, — геть!
Милятин — відпустове місце, коло Болшовець у східній Галичині, з чудотворним латинським костелом, куди й наші люде ходили. Найславнійше наше відпустове місце, це Зарваниця на Поділлю.
»Рада би Стельмашка збудитися, та не годна«, — Цигане вміли й гіпнотизувати. Мені було 5 літ, як у Крегульци на Поділлю циган загнав мій з кіньми на сам дах коршми. Всі бачили. Суґґестія.
тіятри — театр.

Цвіт щастя.

Це не оповідання, а оден момент з автобіографії. Переложено на польську й чеську мову. Поміщено також у виписах Крушельницького для гімназій.

Подія збувається в Кregульци на Поділлю, на приходстві, котре збудував був мій дід Михайло Глібовицький.

Закутник.

Закутник, або здекутник — екзекутор, цей, що стягав податки, як хто не заплатив, то забірав кожух, одіж, словом рухоме добро.

мені ніколи — нема в мене часу.

квартал — чверть року.

жбурнути — вкинути з розмахом.

діжка — $^1/_4$ кірця (ґелетка).

бузувір — безувір, невірний (бісурман), злий, безсердечний чоловік.

курячі подушки — подушки з курячого пірря, меньше вартні; добрі з гусячого пуху.

окіпати — на терлиці терти лен, або коноплі, щоб на дротяній щітці вичесати повісмо.

репетує — повторює.

Босий.

Босий і бричка на приходстві в Пилипківцях це мої знайомі з хлопячих літ. Босий ніяк не споріднений з Чехівською Каштанкою. Вони навіть не знали про себе.

ляндара — ляндауер, бричка, якими їздили пани й богатійші попи на галицькім Поділлю літ тому 50. На ресорах, або на дрючках. Як на дрючках, то ресори були в середині брички під сідженнем. Подушки сідження, покриті ґранатовим сукном, розсувалися так, що в бричці можна було спати.

У великій шкуряній буді було віконце, щоб дивитися, чи не відрізує хто валізи, котру причіпалося з заду до брички. — Молодих песят топили, як не було кому роздати, щоб »не засобачити світа«.

теряти — тратити.

кочерга — коцюба.

лучше — ліпше, краще.

грінка — шматок, »крумка«.

дерся — кричав.

мендик — медик, студент, що вчиться лікарської штуки

Стріча.

Написана в Бережанах, в першім році моєї суплентури в тамошній гімназії.

Мотивом своїм, а дещо й настроєм нагадує вона новелю Шторма »Immensee«. Але я тоді про Шторма й не чував. Його творів не мав нагоди ніде бачити, »Стріча« написана безпосередно під враженням життя. Всі три дієві особи — це мої знайомі.

Перші стріли.

Образок збудований на двох мотивах: на цьому, що я сим пережив і на оповіданню мого брата Миколи, який у Дорі перебув зі своєю родиною першу інвазію російського війська, в осени 1914 р.

У таборі.

На правдивій події в одному з таборів полонених у Німеччині, де я працював літ пять.

Моя вина.

Літом 1920 року приїхав я на візвання Укр. військ. сан. місії з Вецляру до Берліна і замешкав у Шпандау-і.

У Вецлярі не було в мене українських часописів з рідного краю. Що тільки в Шпандау-і дістав я їх і враження, яке вони на мене зробили я передав у цьому ескізі.

Написаний він протягом одної ночі і видуманого тут нема нічого. Навіть закінчення не підібране для ефекту. Так воно й було . . .

Під Великдень.

Друковане в перше в »Вістнику Союза визв. України« за рік 1915.

Там друковані також »Дзвони«.

Вони переложені на німецьке й на хорватське.

На німецьке переклав Омелян Вачинський і Ш. Вутцкі.

Зміст

	Стор.		Стор.
Кидаю слова	5—6	Для брата	255—262
Іван Медвідь	9—19	Дідусь	265—269
Над ставом	23—28	Небіщик	273—278
Гусій	31—36	Хлопка	281—285
Жертва	39—48	Скапи	289—294
Перша зірка	51—58	Образ	297—312
Гостина	61—69	Донька й мати	315—325
Матвій Цапун	73—78	Цвіт щастя	329—333
Нездала пятка	81—84	Закутник	337—341
Оповідання дяка	87—92	Босий	345—352
Мати	95—102	Тут продають трумна	355—356
Настя	105—116	Сон	359—361
В Глухім куті	119—139	Стріча	365—374
Дочекався	143—148	Перші стріли	377—384
Звичайна історія	151—164	У таборі	387—391
Прикрий сон	167—172	Миш	395—398
Вона не з тих	175—182	Моя вина	401—409
Добив торгу	185—191	Книжка	413—417
Кара	195—211	Дзвони	421—426
За що?	215—225	Мій товариш	429—446
Ювілей	225—228	Під великдень	449—454
Аванс	231—243	Пояснення	457—485
Підписався	247—252		

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 12 29 04 01 001 1